

A
NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE
1986

**A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
XII.**

SALGÓTARJÁN 1986

A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve
Jahrbuch der Museen des Komitates Nógrád

Szerkesztette:
Bagyinszky Istvánné közreműködésével Szvircsek Ferenc

Lektor: Szakály Ferenc

Kiadja a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: dr. Praznovszky Mihály
Borító: Kollár Sándor
Fotó: Buda László
Fordítás: Földyné Virány Judit

Készült 500 példányban, 10,5 A/5 ív terjedelemben
Eng. szám: 56448

HU ISSN 0133—0802

85. 54 892 Petőfi Nyomda, Kecskemét
Felelős vezető: Ablaka István igazgató

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

PÁLMÁNY BÉLA

Végvárak Nógrád vármegyében
a török kiűzése és az újratelepítés
korszakában (1663–1703)

TARTALOMJEGYZÉK

TÖRTÉNELEM

PÁLMÁNY BÉLA: Végvárok Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újraterlepités korszakában (1663—1703)

I. fejezet: Szécsény felszabadulása és pusztulása (1683—1684)	11
II. fejezet: A nógrádi végvárok társadalma a török uralom végén	23
a) A török által elfoglalt végvárok	23
Szécsény	23
Nógrád	31
Buják	35
b) A magyar kézen maradt várak	40
Fülek	40
Gács	48
Kékkő	55
Divény	61
Somoskő	64
III. fejezet: Elpusztult végvárok újraterlepitése	69
Szécsény	70
Balassagyarmat	84
Fülek	91
Nógrád	95
Hollókő	96
Buják	99
IV. fejezet: Összegzés	101

INHALT

GESCHICHTE

PÁLMÁNY BÉLA: Grenzfestungen im Komitat Nógrád zur Zeit der
Heraustreibung der Türken und der Neuansiedlung (1663—1703)

I. Kapitel: Die Befreiung und Verödung von Szécsény (1683—1684)	11
II. Kapitel: Die Gesellschaft der Nógráder Grenzfestunge Ende der Türkenherrschaft	23
a) Die türkische Grenzfestungen	23
Szécsény	23
Nógrád	31
Buják	35
b) Die ungarische Grenzfestungen	40
Füle	40
Gács	48
Kékkő	55
Divény	61
Somoskő	64
III. Kapitel: Die Neuansiedlung der verödeten Grenzfetungen	69
Szécsény	70
Balasagyarmat	84
Füle	91
Nógrád	95
Hollókő	96
Buják	99
IV. Kapitel: Zusammenfassung	101

Szokatlan tartalmú múzeumi évkönyvet vesz most kezébe az olvasó, hiszen ez a kötetünk mindössze egy tanulmányt tartalmaz. Valójában ez a munka már monografikus összefoglalása a megyetörténet olyannyira jelentős évtizedeinek a XVII—XVIII. század fordulóján. A szerző, PÁLMÁNY BÉLA számos írásában foglalkozott a megyei história feudalizmuskori történetével s mostani összegzése nagyívű lezárása e témájú kutatásainak.

Évkönyvünk egyúttal jól illeszkedik abba a sorba, amelyben Nógrád megye múzeológusai, kutatói a 300 évvel ezelőtti események feldolgozására vállalkoztak. Ebben a munkában együtt gondolkodtunk-dolgoztunk más régiók és a budapesti kutatóintézetek tudományos munkatársaival is. Emlékezhetünk, hogy már 1983-ban, Szécsény felszabadulásának 300. évfordulóján tudományos ülészen vizsgáltuk a magyar társadalom összetevőit, belső tagozódását, rendjét a XVII. század vége időszakában. (A konferencia előadásai a Discussiones Neogradienses sorozatunk első kötetében jelentek meg.) 1985-ben folytatva ezt a sorozatot, arról tanácskoztunk Szécsényben, hogyan, mi módon vett részt, Magyarország a felszabadító háborúban. Ezeket az előadásokat is megjelentetjük szinte ezzel az évkönyvvel egyidőben külön kötetben. A múzeumi munka egyik látványos eszközével is hozzájárultunk a megemlékezések sorához, hiszen 1986-ban ugyancsak Szécsényben a Kubinyi Ferenc Múzeumban közel egy évig látható időszakos kiállításon mutatjuk be a magyar—török együttélés másfélszázados történetének tipizálható képét. De a sor még folytatható lenne, hiszen tudományos előadások, közművelődési programok sorozatát rendeztük a megye múzeumaiban minél több fiatalhoz, érdeklődőhöz eljuttatva nemzetünk múltjával e nagyjelentőségű évtizedeinek máig ható eseményeit, tanulságait.

Salgótarján, 1986. február hó

A Kiadó

I. fejezet

Szécsény felszabadulása
és pusztulása (1683—1684)

Az 1683. esztendő fordulópontot jelent Kelet-Közép-Európa történetében — ekkor tört meg a Levante, a Balkán és a történelmi Magyarország és Erdély népeinek sorsára több, mint három évszázadon át nyomasztó, tragikus hatással bíró, sok-sok nemzedéken át legyőzhetetlennek, kiűzhetetlennek hitt török birodalom hatalma és kezdődött meg a hazánk felszabadítását eredményező, 1699-ig zajló, méreteiben eladig páratlan háború.

Egy világtörténelmi jelentőségű haditett, Bécs ostroma indította el az események láncolatát. A török birodalom külső szemlélő számára hatalmasabbnak tűnt, mint valaha, hiszen pl. Magyarországból is az 1664. évi vasvári béke után minden addiginál nagyobb területet hódított meg. Magán a sztambuli portán belül is olyan politikai és katonai vezetők kerültek hatalomra, akik úgy hitték, képesek tovább folytatni az oszmán államra alapvetően jellemző hódításokat. *Kara Musztafa* nagyvezír — nem kis mértékben az előző évben Thökölyvel együtt elért siker, Fülek elfoglalásának hatása alatt — 1683-ban úgy határozott, hogy magát Bécset támadja meg, és ezzel megvalósítja a szultánok évszázados álmát — egész Magyarországot meghódoltatja, sőt Alsó-Ausztriát és Morvaországot is befolyása alá vonja.¹ E hadjárat — mint közismert — a Porta számára katasztrofális vereséggel, a Habsburgok számára viszont fényes diadallal járt. Hála a XI. Ince által szervezett keresztény összefogást hirdető diplomáciai szövetségnek, a végveszélybe került császárváros felmentésére szászok, bajorok, valamint *Sobieski János* lengyel király személyes parancsnoksága alatt mintegy 18 000 főnyi lengyel sereg sietett és 1683. szeptember 12-én a várost védő *Starhemberg Rüdiger* vezette fegyveresekkel közösen tönkrevérték a 120 000 emberből és 300 ágyúból álló ostromló török hadat.²

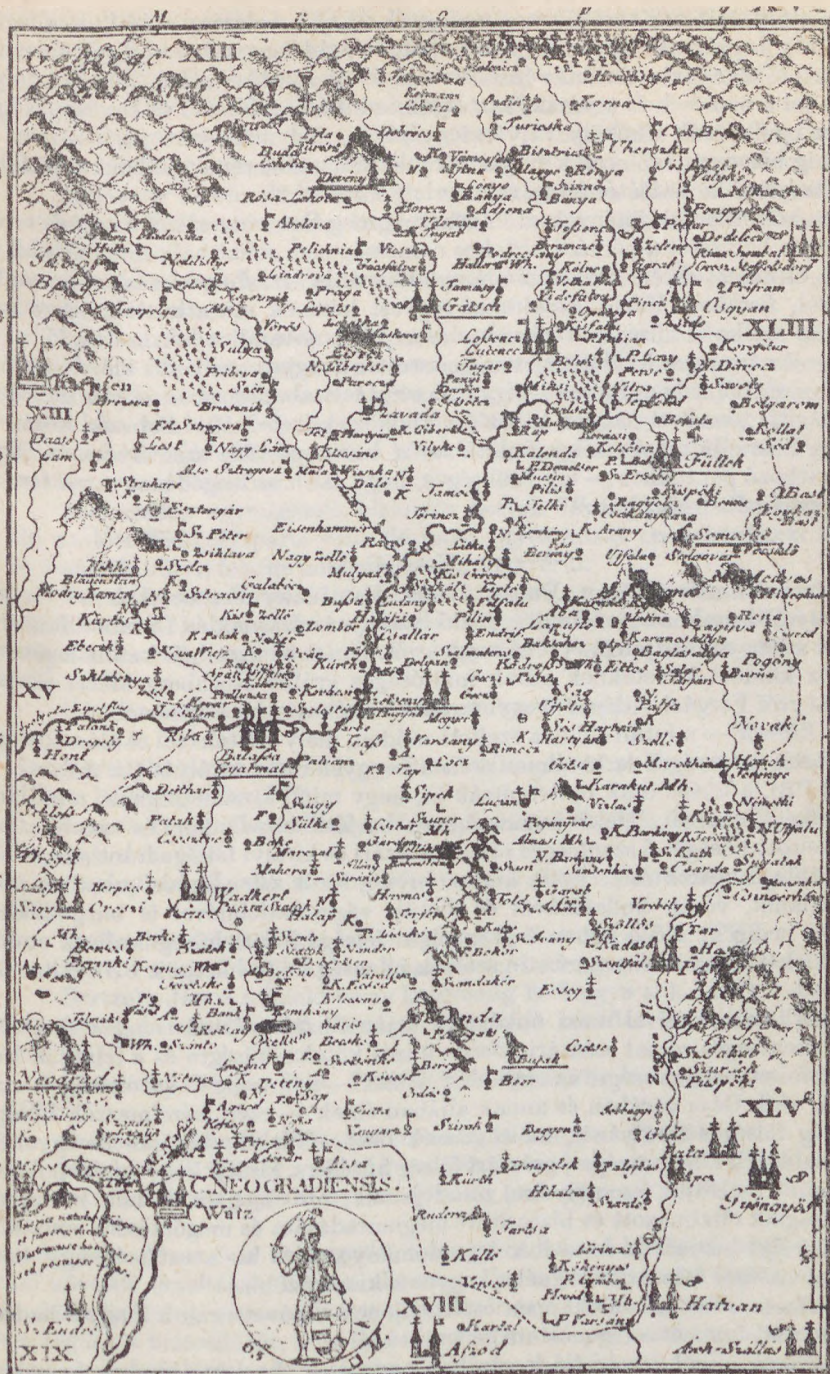
A nemzeti történelmünkkel foglalkozó összefoglaló művekben kellő súllyal szerepel a bécsi diadal közvetlen következménye: a menekülő törököket üldözve a harcok színtere Magyarországra tevődött át.³ A Párkány mellett vívott második csatában, 1683. október 9-én a szövetségesek *Sobieski János* parancsnoksága alatt a nyílt mezőn legyőzték *Kara Mehmed* budai pasa seregeit és a törökök körében támadt pánikot kihasználva október 27-én felszabadították Esztergom várát is. Ezzel kezdetét vette a török uralom felszámolása hazánk területén.

Sobieski seregeinek ezt követő hadmozdulatait azonban az országos történelmi összefoglaló művek figyelmen kívül szokták hagyni, pedig a sorsfordulót hozó 1683. év utolsó, sikeres harcáról van szó, amelyekről az egykorú krónikák — nem túlzás — Európa-szerte részletesen beszámoltak, és mint a „keresztény ügy” számára párat-

lanul sikeres esztendő méltó, további győzelmek lehetőségét biztosító befejezését értékelték. Ezek a távoli országokban — német, lengyel, spanyol, olasz nyelven — megjelent krónikák és röpiratok lehetővé teszik, hogy részletesebben megismerjük e jelentős események lefolyását.⁴

Az esztergomi diadalt követően, november 1-én a lengyelek egy újabb török kézen levő vár, Nógrád alatt levő mezővárosban ütöttek rajta, majd ezer lengyel Vác városát is megsarcolta, de az erődítményt egyik helyen sem sikerült bevenniük. Az idő hidegre fordult, így szükségessé vált, hogy mind a német, mind a lengyel seregek téli szállásra vonuljanak. *Sobieski* — mint azt az utóbbi évek kutatási eredményeiből tudjuk⁵ — titokban a magyar trónhoz akarta juttatni fiát és Thökölyvel mondhatni baráti viszonyban lévén közvetítő szerepre is vállalkozott a kuruc fejedelem és ellensége, *I. Lipót* között. Arra is fény derült, hogy a lengyel uralkodó nem akart visszatérni udvarába, hanem magyar földön akart telelni, mert úgy vélte, a most megszerzett területekről a következő év elején sikeresen folytathatja a támadást és Erdélyt, esetleg Magyarországot megszerezheti. Ezen cél érdekében — amelyek persze hamarosan álmodozásnak bizonyultak — igyekezett megnyerni Thököly szövetségét is, ám a késmárki kuruc maga is a saját pecsenyéjét — egy Felső-Magyarország 13 vármegyéjét magában foglaló, uralma alá vetett tartományt — akarta kisütni. Az ellentétes érdekek ütközésére november 5-én, Ipolyság mellett, a fővezérek sátrában tartott haditanácson került sor. *Sobieski* itt vállalkozott arra, hogy Thököly kérésére közbenjárjon a vesztes fél oldalára került kuruc fejedelem tárgyalási igényeinek a császár felé közvetítése érdekében. A bécsi udvar által ekkor — a tények elferdítésével — az egész kereszténység ellenségének, árulónak híresztelt Thököly a következőket kérte:⁶ 1. egész Magyarországot helyezték vissza a Habsburg udvar által megsértett vallási és politikai jogaiba, 2. ő maga fejedelmi címet és szuverenitást nyerjen Felső-Magyarország felett, 3. mind neki, mind híveinek és vagyonuknak adjon amnesztiát a fелsęsęrtęs vádját illetően *I. Lipót*, és 4. a 13 Garam és Vág folyótól keletre fekvő vármegyét élete végéig megkapja. Ennek fejében ő és hívei teljesen elszakadnak az ottomán portától és készek alávetni magukat a császárnak. Előbb a császár hadvezérei, majd maga *I. Lipót* azonban teljesen elvetette ezen kívánságokat. De nem sikerült *Sobieski* titkos terve sem, hogy magyar földön teleljen át. A bécsi udvar nyilván átlátott a szítán és a téli kvártélyozás ügyében az ipolysági haditanács végül azt a döntést hozta, hogy a császári csapatok a közeli bányavárosokba vonulnak (nem nehéz rájönni, hogy tulajdonképpen biztosítandó e gazdasági okokból kulcsfontosságú városok birtoklását és jövedelmeit), míg a lengyel sereg szállását — *Boethius* tudomása szerint⁷ — Wolhiniában és Podosieben jelölték ki, vagyis úgy határoztak, hogy el kell hagyniok az országot. November 5-én *Sobieski* ezt úgy írja meg feleségének, hogy már elváltak a császári csapatoktól, de míg azok szerencsések, mert az ő kijelölt téli kvártélyuk a közeli bányavárosokban lesz, a lengyeleknek még sok mérföldet kell menniük, amíg elhagyják a török végeket és útközben még egy „Szecin” nevű török erődítménnyel is szembetalálják magukat, miközben állandóan esik a havasodó és még a kis patakokon is nehéz átkelni, mert sehol sincsenek hidak.⁸ A császári csapatok november 6-án szedték fel táborukat, majd elfoglalták „Blauenstein” (Kékkő) kastélyát, amellyel elvágták a budai és az érsekújvári törökök levelezését.⁹

Mi történt azonban *Sobieski* ekkor már csak 16 000 főnyi lengyel, litván és kozák seregével? Az Ipoly völgyén át kellett hazavonulniok, vagyis egy olyan területen, amely 1663. őszétől, Nógrád, Palánk, (Balassa)Gyarmat, Szécsény, Hollókő és Buják elfoglalása után a törökök uralma alatt volt. Ezen a területen — miután Gyarmat

Nográd megye térképe

1663-ban elpusztult és a törökök nem építették újjá — Szécsény számított a legfontosabb török végvárnak. Ugyanakkor azonban Nógrád megye északi, Ipoly feletti részén Fülek 1682. nyarán történt véres ostroma és elpusztítása után *Thököly* hűségére esküdtek fel a nemesek és a várak, kastélyok, mint Gács, Kékkő és Divény. Nógrád vármegye egyike volt Thököly 13 vármegyéjének, melynek nemessége — mint később váltig bizonygatta — csak füleki vérhullatása után, reménytelen helyzetében, birtokai beigért elkobzásától felve, színleg lett kuruccá.¹⁰

Ilyen közvetlen előzmények után érkezett meg Szécsény alá *Sobieski* és serege. Felismerve a helyzetet a nógrádi birtokos nemesség nem sokat habozott és cselekvésre szánta el magát. Élén 1681-ben elhunyt főispánja, *dr. Forgách Ádám* országbíró özvegyével, *Rechberg Mária Katalinnal* rögvest késznek mutatkoztak, hogy ismét a *Habsburg* uralkodó hűségére térjenek vissza. 1683. november 9-én ezért a főispánné és a nemesi vármegye küldöttséget menesztett a lengyel uralkodó elé. Utasításuk több szempontból is igen fontos — így Szécsény felszabadításának egyik indítóokát is megvilágítja, emellett nagyon hasonló a Thököly követek által *Sobieski* közvetítésével Lipóthoz eljuttatott békeajánlatában a kuruc-pártiak személyére és vagyonára vonatkozó pontokhoz — így szükséges, hogy latin szövegét magyarra fordítva teljes terjedelmében közöljük.¹¹

„Utasítás

amelyet *Ukmair György*, *Dobay János*, *Baratnaky Ferenc*, *Darvas János* és *Király Pál* uraknak, valamint vitézlő *Szaday Andrásnak* és *Darabos Jánosnak*, mint a lengyel hadseregnél lévő magyar és német nemzet-béli katonák generálisához küldött követeknek adtak méltóságos grófné *Rechberg Mária Katalin*, néhai gróf *Forgách Ádám* özvegye továbbá a teljes nemesség nevében.

Először — miután előbb a szokott módon, mély tisztelettel és alázatossággal üdvözik a fenséges és hatalmas nemes Lengyelország királyát (ti. *Sobieski János* PB), a követ urak nyilvánítsák ki, hogy mind a nemességnek, mind pedig mindkét rendbeli füleki katonaságnak ezelőtt mindenkor és csorbíthatatlanul tanúsított hűségét ő szentséges római császári és királyi felsége iránt a legjobban megújítani készek és az egész kereszténység török ellenségével szemben fáradhatatlanul, vérük hullatásával és életük végveszedelmével is buzgólkodnak. Mivel pedig az előző évben ő szentséges felsége iránti hűségükről az említett fülekieket letérni kényszerítette a török ellenség az (a hűségük PB) változatlan marad.

Másodszor mivel most önként és saját elhatározásból ismét visszatérnek az ő szentséges római császári felsége iránti köteles hűségre és a felségük iránti alázatos engedelmességre az említett fülekiek — nemesség és katonaság és mindazok, akik Gács várában és annak aljában élnek — ezért kérelmezzék Lengyelország felséges királyánál, méltóztassék őket, akik mindnyájan és egyenként visszatérnek a Sz(entséges) császári felség hűségére, királyi kegyelmére felkarolni és mind családjuk személyeire, mind javaik, birtokjogaik és más bárminémű ingóságaik oltalmazott és biztosított megmaradására és megőrzésére vonatkozólag királyi biztosíték és védlevelet adományozni és ha a szükség úgy hozza, azt szentséges császári felségnél is kegyesen kieszközölni.

Harmadszor hasonlóképpen cselekedjenek a követ urak a lengyel hadsereg mellett levő német sereg mostani generálisánál is.

Negyedszer mivel a hely Gács várában nagyon szűk, úgy annyira, hogy ez idő szerint még az abban most levő fülekieknek és másoknak sem nyújt kényelmes

szállást, kérelmezzék ennél fogva, hogy ezt a várat ne töltsék meg őrséggel, hanem elégedjenek meg néhány testőr (salvagvardius) bevezetésével, a vár feletti rendelkezés pedig, amint a korábbi években, mindenben teljesen a méltóságos Forgách családnál, mint földesuraknál maradjon meg.

Ötödszor terjesszék elő a többi, Gács várában most lévő németek ügyét, akik a nevezett sz(entséges) őfelsége hűségére hasonlóképpen visszatérnének.

Hatodszor kérelmezzék Szécsény visszaszerzését a törököktől és a szabad lehetőségét a fülekiek számára, hogy odaköltözzenek, akiknek közülük arra engedélyük lesz.

Hetedszer ne mulasszák el a követ urak a fülekiek sz^a nára, ha lehet, kvártélyi kieszközlését sem.

Nyolcadszor a Thököly-féle parancsnokot, Gyürky Pált, mivel nem akart egyetérteni ebben az ügyben a nemességgel és a teljes katonasággal, sőt még nagy zenebonát keltett azok ellen, akik a szentséges császári királyi felség hűségére vissza akartak térni és fegyvert ragadott, a teljes katonaság letartóztatta. Nyilvánítsák ki körülményesen a követ urak, hogy kivizsgálják, mit fognak vele csinálni a továbbiakban.

Kilencedszer egyengessék bizonyos Bertok János gyalogos hadnagy ügyét, aki azelőtt Thököly-párti volt, de most egyes hozzá csatlakozókkal együtt ő cs(ászári) k(irályi) felsége hűségére vissza akar térni.

Tizedszer megszerezendő a fülekiek számára az a felhatalmazás, hogy tisztjeik bárkinek aki hozzájuk csatlakozni és őfelsége hűségére visszatérni akar szavukat adhassák, hogy őket a király kegyelme kellőképpen biztosítja és visszatérhetnek.

Kiadva Gács várában 1683. év november 9. napján

Maria Catharina Grafs Forgách Wittib, gebornr Frey. von Rehberg von Hohen Rehberg s. k. (PH)

Nemes-Tass-i Tasy Mihály, Heves és Külső-Szolnok egyes(ült) vármegyék alispánja s. k. (PH)

Sővényházy István a mindkét rendbéli füleki katonaság kapitánya s. k. (PH)

Szaday András a füleki lovas katonaság hadnagya s. k. (PH)

Fekete András a füleki lovas katonaság hadnagya s. k. (PH)

Bertzely János a füleki lovas katonaság hadnagya s. k. (PH)

Bezég István Nógrád vármegye alispánja kézköszvény miatt idegen kézzel (PH)

Csemitzky Gáspár Pest, Pilis és Solt egyes(ült) vármegyék esküdtje s. k. (PH)

Czecze István a füleki lovas katonaság hadnagya s. k. (PH)

Becserek(i) Mihály a füleki lovas katonaság hadnagya s. k. (PH)

Darabos János a füleki lovas katonaság hadnagya s. k. (PH)”

A *Sobieski János* és a vele együtt a megyébe érkező királyhű seregek elé siető nógrádi követek utasításából számunkra egyelőre a hatodik pont fontos, amelyben kérelmezték Szécsény visszaszerzését a töröktől és a füleki katonák számára annak a lehetőségnek a biztosítását, hogy abban a várban telepedjenek meg. Eszerint tehát Szécsény visszafoglalását azért tartotta szükségesnek az özvegy gr. *Forgách főispánné*, hogy lakóhelyéről, Gács várából oda költözhessenek a megsemmisült füleki végvár

katonái tiszteikkel együtt. A nemesi vármegye Fülek pusztulása után ugyancsak Gácsba húzódott és — Losonc mellett — itt tartotta közgyűléseit, így ők is érdekeltekké váltak abban, hogy messzebb tudhassák az erőszakosságuk miatt nem kedves szomszéd végvári katonákat.

Egy korabeli német krónika, a *Theatrum Europae*¹²; rávilágít Szécsény megostromlása katonai, ha úgy tetszik stratégiai indító okára is. *Sobieski* „észrevette, hogy a szécsényi erősség, mely a törökök által bíratott, a császár és a lengyelek között való levelezésben nagy akadály legyen, szükségesnek tartotta azon helyet, mely erős várnak tartatott, ostrom alá venni . . .”. A korabeli hadművészet ugyanis elsődleges fontosságúnak tekintette, hogy előbb elszigetelje és így kiéheztesse, lélektanilag is meggyengítse az elfoglalni szándékozott várak őrségét. Ebből a szempontból Szécsény elfoglalása — együtt Kékkővel, Gácsal és más környékbeli várkastélyokkal — teljesebbé tehetette a törökök legerősebb végvárainak, Érsekújvárnak, Egernek, Budának, Nógrádnak a lépcsőzetes elszigetelését.

Szécsény vára felszabadításának körülményeire a lehető leghitelesebb, közvetlen és igen részletes források is fennmaradtak: két levél, amelyet maga *Sobieski János* írt azokban a napokban, Szécsényből.¹³ *Sobieski* ugyanis, attól kezdve, hogy augusztus közepén seregével Bécs felmentésére indult, legalább 32 levelet írt feleségének, *Marie Casimire de la Grange d'Arquin* asszonynak. November 5-én — mint említettük — még (Ipoly)-Ság alatt táborozva azt írta, hogy a következő napokban hazaindul és útja Szécsény felé vezet majd. A következő levelét, november 11-én — „Szent Márton napján” — már Szécsény alatt keltezi. A levél fordítását *Körmendy Adrienne* kolléganőmnek tartozom hálásan megköszönni.

„Legyen tisztelet és dicsőség Istenünknek a tegnapi ajándékért, amelyet nekünk adott, kegyéért és könyörületességéért, amelyet reményeink irányában mutatott. Azt mondták nekem, hogy ezt a poros helyet nem is védik, hogy ez egy kis ügy lesz, és az őrség, mihelyt hírünket hallja, azonnal szíjjelfut és nem is fog védekezni. — ezért neveztem a korábbi levelekben váracskának ezt a helyet. Közeledve pedig ide, mivel feltétlenül erre kellett mennünk, elküldtem a hetman urakért, hogy tartsanak haditanácsot a tábornokokkal és az ezredesekkel, hogy meg kell-e támadni ezt a helyet, vagy vonuljanak-e el mellette. Szinte mindenki egyetértett abban, hogy menjünk el mellette két személy kivételével. Egyidelyűleg elküldtem Fanfanikot (ti. a saját fiát, *Jakub Ludwik Sobieski* herceget, akit az erdélyi, vagy a magyar trónra szánt titokban PB) a lembergi várnaggyal és a lublini vajdával, továbbá Dünwald császári generálissal és Trux brandenburgi generálissal, hogy derítsék fel ezt a helyet, amelynek — már amennyire ez messziről megfigyelhető volt — nem látszott nehézség a bevétele. Ugyanakkor kijelentettem a hetman uraknak, hogy az olyan hetyke embereket, akik sem engedelmeskedni, sem magukat megadni nem akarják, a hadi szabályzattal nem egyezik elkerülnünk, mivel magam vagyok itt *en personne* (vagyis engem, a királyt sért a törökök hetyke ellenállása P.B.).

Ami pedig azt illeti, hogy a hadjárat évszaka a végéhez közeledik és az idő sem alkalmas a fagyok, a havazások és a zord idő állandósult és ha másutt nem sikerül téli szállást találnunk, akkor itt, ehelyütt fogunk áttelelni, az ellenség határ vidékén, ahol van elegendő széna és élelem is.

Tegnap érkeztünk meg a város alá, erős havas esőben — teljesen más mint ahogy nekünk jelentették. Előttünk egy nem kicsiny város, teljesen török módra épült, amilyent még nem láttunk. Két mecset van benne, más tornyocskák és díszek egész sereggel, mindemellett nagyon jó erősséget találtunk kettős palánkkal, árokkal, falakkal, nagy bástyákkal, a dombon meredek lejtőkkel, huszonegynéhány ágyúval.

Ötszázhatvan lovaskatonája van, a gyalogokhoz, a szokásos garnizonhoz és az itteni (ti. polgári PB) lakosokhoz, akik mind törökök, az egri pasa az innen nyolc mérföldre fekvő Egerből másfél héttel ezelőtt még egy janicsáragát is küldött, háromszáz válogatott janicsárral. Látván a sáncokat ilyen jól megerősítve, a micink azonnal, mind elkezdtek panaszkodni és a reményt elveszteni. Én viszont örvendtem, mert már magam is jól láttam, milyen szerencsém van az erősségekkel, mert az erődítmények megadják magukat az én nevem hallatán.

Ekkor az első golyó, amelyet a városból ív alakban, a hegyen át kilőttek, csodálatos találattal megölte a livlandi úr (Felkersamb PB) egyik katonáját. Amikor pedig a gyalogos ezredek és a dragonyosok lassan előrehúzódtak és megálltak a hegy (nyilván a Strázsapart! PB) alatt aközben az ellenség megkezdte a külváros és a pajták felégetését, amelyek pedig nagyon fontosak voltak nekünk a külváros megközelítéséhez. Ahelyett, hogy szemből, észak felől támadtattam volna a lucki kozákok sztarosztá urával — akik most frissen érkeztek Mysliewski, Semen, Bułyha és Iskrzycki urakkal (nevezettek mind kozák atamánok PB), akiknek azonnal megparancsoltam, menjenek előre, hogy a külvárost és a pajtákat megvédjék a tűztől. Ezek olyan gyorsan, bátran és férfiasan mentek, hogy egy füst alatt nemcsak a külvárost és a pajtákat, hanem az első palánsort és a kapukat is azonnyomban birtokba vették és a keresztes zászlójukat is kitűzték, — amit Szívem vigasztalásként szíveskedjék Kegyelmed a nuncius úrnak is elmondani és így biztos, hogy nála is nagy megbecsülést szereznek és mindenkinél nagyban növeli a hírnevüket.

Eközben gyalogosaink és a dragonyosok is közelebb húzódtak és utána minden ágyú működésbe lépett. Ekkor birtokba vették a palánkokat és többet is véghez vittek, mint amire szükség volt, mert meg kellett volna várni az éjszakát és tovább nem előremenni. A császári hadseregnek az a része, Dünewald úrral (*Johann Heinrich Dünewald* altábornagy 1620—1691 PB), amely velünk együtt vonult szálláshelyére, szintén előnyomult a szárnyunkon, de még egy kissé hátrébb voltak. Eközben — mivelhogy enélkül az ilyen dolog nem megy — néhány kozák is megöletett, néhány agyonlövetett és erre uraink ismét elkezdtek panaszkodni és kétségbeesni, hogy erre felé jöttünk pedig ők másként tanácsolták volt. Az Úristen olyan szerencsét hozott és olyan szent kegyelmet mutatott, hogy mindössze három órányi tüzelés után, amely szinte szünet nélkül tartott, (a törökök PB) kitűzték a fehér zászlót és kezüket a sáncre téve kegyelmet kértek.

Akkor megparancsoltam a tűz beszüntetését és ezzel egyidőben a falakról leereszkedett a parancsnok, ennek a városnak a bégje, a janicsárok előljárója, továbbá két követ a papságból, egyik a lelkeszségtől a másik pedig a népek közül. Megadták magukat „diszkrécióval” és azonnal a kapuig engedték gyalogosainkat. Azután kérték, hogy találkozhassanak velem miután hozzám vezették őket, remegtek, mint a halak és nyomban a földre borultak a ruhám szegélyét csókolgatva. Amikor még jobban könyörögtek az életükért, kijelentettem, hogy — „Bírájátok a szavamat, de haragszom, hogy nem adtátok meg magatokat már tegnap.” Ők ismét a földre borultak és azt felelték: „A vezír azonnal levágott volna bennünket.” Én erre azt feleltem: — „Ne féljetek, nem hullik le a haj a fejetekről! Nem vagyunk kevélyek a szerencsében, mivel mi Istennek tulajdonítunk mindent.” Ők azonnal, mindnyájan azt felelték: „Mi viszont kevélyek voltunk, ezért büntet minket Istenünk.” Azután kérték, hogy láthassák a pasákat. (A második párkányi csatában foglyul ejtett Musztafa és Halil pasákról van szó PB) Voltak náluk és a pasák rögvest szemrehányást tettek nekik, amiért megadták magukat, mire ők azt felelték, hogy nem tudtak ellenállni a támadás lendületének és erőiket hevesen lőtték. Akkor kedve-

sen üdvözlővén egymást (a törökök PB) visszatértek, az előbbi nagy félelemmel, így történt, hogy a mieink csak most, a falak, a sáncok és a kapuk alá közeledve vették szemügyre azokat és elismerték, hogy ez (a siker PB) magának az Istennek a műve, mert (a törökök PB) még akár néhány hetet is kitarthattak volna, mivel bőségesen volt élelem és muníció. Ünnepelesen hálát kell adni az Úristennek ezért a kegyelméért, hogy erre a pogányságra félelmet bocsátott, egyúttal irántam, valamint szavam iránt bizalmat (ébresztett bennük PB).

A magyarok minden oldalról hozzám gyűltek és az összes várak feladják magukat. Ma két csapatot küldtem a kis török várakhoz, amelyekből (a védők PB) vagy elmenekültek már, vagy biztosan megadják magukat. Ennek az erődnék a bevétele után már Érsekújvár is veszve kell hogy legyen és nem szabad, hogy akár egyetlen embert, vagy egyetlen font lőport is elveszítsünk, mert Párkány és Esztergom (elvesztése PB) megfosztotta őket a Budával való érintkezéstől, ez az erősítmény pedig Egertől vágja el őket. Ebben az erősségben volt a legtöbb rabló, akiket a felséges kamieniecki herceg azoknak az emberkereskedő martalócoknak tart, akik egészen Murány alá is eljártak, amíg ott éltek. Holnap, adja az Úristen, mindkét mecsetben megparancsolják énekelni a Te Deumot. Ebben az esztendőben öt mecsetet vettünk vissza a pogánytól, amiért örök dicsőség Isten nevének."

Eddig a levél számunkra érdekes része. Magyarázatot alig igényel, nagyszerűen összefoglalja az eseményeket. Látszik, hogy *Sobieski Jánosban* volt írói tehetség — de emellett könyörület is, hiszen a törökök sokkal rosszabbul is járhattak volna, ők maguk pedig igazán nem ilyen kesztyűs kézzel bántak keresztény foglyaikkal.

November 9. és 10. napján történt tehát az ostrom, melynek során, elsősorban a kozákok és lengyelek tüntették ki magukat bátorságukkal — a németek „egy kicsit hátrébb voltak” a rohamban. Persze, az egykorú katonákat elsősorban a zsákmány elsőként való megkaparintása űzte. A *Theatrum Europae* krónika¹⁴ azt írja, hogy „a győzedelmesek a várban 20 egész és fél rézből öntött ágyút, 50 kisebb ágyúkat, 100 mo(z)sarat, 80 bombát, egy mázsa puskaport, és igen sok kenyeret találtak, amiből világos, hogy a törökök magokat még több hónapokig oltalmazhatták volna.” A német munka jó és hiteles forrás, csak a dátumot vétette el, mert tévesen októberre tette az ostromot, holott ekkor még Esztergom és Párkány alatt harcoltak a lengyelek és csak november 9-én értek Szécsényhez.

Van egy érdekes utalás is a levélben. *Sobieski* egyhelyütt arról ír, hogy ha „a fagyok, a havazások és a zord idő állandósul és ha másutt nem sikerül téli szállást találunk, akkor itt, ehelyütt fogunk áttelelni, az ellenség határvidékén, ahol van elegendő széna és élelem is.” Vagyis a vár elfoglalása előtt még arra gondolt, hogy itt, Szécsényben marad egész télen seregével együtt. Való igaz, hogy a törökök nagy élelmiszer és lőszertárat tartottak fenn Szécsényben, amely nyilván elegendő volt egy egész télre a török helyőrség számára, melynek létszámát a különböző források nem egészen azonosan adják meg. *Sobieski* imént idézett levele 560 szpáhiról és a már ott állomásozókon kívül 300 frissen érkezett egri janicsárról beszél, másutt összesen 1200 szpáhit és janicsárt említ, míg a *Theatrum Europae* szerint a törökök „800 janitsárból ’s mindössze 1300 fegyveresekből állottak”. Rajtuk kívül a vár falain kívül még sokszáz polgári török és martalóc élt, de akármennyien is voltak, a 16 000 főnyi lengyel, kozák, litván, továbbá a német birodalom különböző tartományaiból jött, a lengyeleket „elkísérő” császári seregét nem tarthatta el készletük.

A vár elfoglalása után bekövetkezett eseményekről egy spanyol (!) munkából értesülhetünk.¹⁵ *Sobieski* ugyanis — nyilván céljai diplomáciai támogatását remélve — a spanyol uralkodónak, a Habsburg házból való *II. Károlynak* is írt egy levelet

I. Major: Szemle (részlet)

Szécsényből. A levél a könyvben igen sok sajtóhibával, rossz központoszással jelent meg, ami értelmezését is kétséssé teszi néhol, emiatt csak tartalmi kivonatot tudunk adni róla. A szokásos üdvözlési formula után a lengyel király tudatta a spanyol uralkodóval, miután a zord idő beálltával elvált a lotharingiai herceg csapataitól és seregével ő is téli táborba igyekezett, Szécsény elé ért. Szükségesnek látta, hogy ezt az Érsekújvárnak Budával, illetve Egerrel való török összeköttetése miatt fontos helyet, amelyet Esztergomnál is szebb házakkal és két mecsettel ékesített „kétezer törökkel fertőzött” városnak, illetve várát mély árkokkal, tölgyfa palánkkal, sőt fallal, továbbá 20 ágyúval, 1200 szpáhival és janicsárral védelmezett, takarmánnyal, élelemmel és lőszerezlel elegendően ellátott erődítménynek nevez, a „keresztény ügy védelme” és a templomok makulátlanágának helyreállítása végett visszafoglalja. Miután sikerült meghódítani a helyet és megkínélte a „nyomorult, könyörgő törökök” életét, intézkedett az erőd császári védőőrséggel való megerősítéséről is. Mind-est avégett jelentí Károly királynak, hogy a törökök ellen elért 1683. évi sikerek után idejében megfontolhassa, miként használhatja ki az adott kedvező lehetőséget és viheti előre az ügyet a következő tavasszal indítandó hadjárat alkalmával. A levél utóírata különösen fontos információt tartalmaz: „Két másik, Szécsényhez közeli erősség, Holloky és Bivak (vagyis Buják PB), miután megtudták, hogy Szecin városát bevették, alázatosan hozzánk járultak a megadással és önként átadták ezen helyeket.”

A spanyol munka szerzője, *Don Francisco Fabro Bremundan* azonban a lengyel király levelének közlésén túl még további részleteket is közöl a november 10-ét követő néhány nap eseményeiről. A törökök úgy egyeztek meg a vár feladásáról, hogy a janicsárok és a szpáhik — akiknek a számát ez a forráshely 800 gyalogosban és 500 lovasban határozta meg — menetoszlopban, azonban fegyverek és málhák nélkül, gyalog Pestre vonulhatnak. November 13-án két lengyel csapatot küldtek ki két közeli kisebb vár elfoglalása céljából, akik az úton szembe találkoztak a bujái és hollóközi törököknek a megadás felajánlása végett Szécsény felé már elindult követeivel. Velük — nyilván mert harc nélkül adták meg magukat — úgy egyeztek meg, hogy fegyvereiket megtartva és málhástul Egerbe vonulhatnak vissza.

Visszatérve azonban az 1683 novemberi, szécsényi eseményekhez, Sobieski nem találta elég biztonságosnak Szécsény erődítményét a további itt-tartózkodásra. Nyilván az őt elkísérő németek is jobban szerették, ha az erős lengyel sereg hazatér. A mór megtette kötelességét, a mór mehet. Így azután a király már csak annyit intézett, hogy elrendelte a „babonás mohamedának” által több, mint egy évszázadon át elfoglalt templomot újból szenteljék fel.¹⁶ November 14-én került sor az ünnepeles szentmisére, amelyen maga Sobieski és a kíséretében lévő egyházi és világi előkelőségek is részt vettek, énekekkel adva hálát a győzelemért. A Te Deum befejeztével Szécsényben hagytak egy német gyalogságból és magyar huszárokból álló császári várőrséget, majd a lengyel hadak elindultak Eperjes felé. November 17-én már a romos Fülek, 19-én pedig Rimaszombat városa mellett haladnak el. Ez a vidék már *Thököly* híveinek a fő fészke volt, akik ellenséget láttak a lengyelekben. A városok és kastélyok bezárták kapuikat. Kassán, vagy Eperjesen szeretett volna telelni, azonban *Thököly* ezt megakadályozta. A két korábban baráti viszonyban álló uralkodó ezzel végleg összeveszett, a kurucok pedig állandóan támadták a lengyeleket.¹⁷ Hosszú és viszontagságos út végén december 13-án érkeztek haza, Lengyelországba.

Szécsény első parancsnokává *Somkrefeld* commendans lett kinevezve, vicekapitánya pedig egy kipróbált magyar katona, *Horváthy-Disznóssy Ferenc* lett, aki

1677-ben Vas megyében mint az „impérium-beli horvátok kapitánya”, 1682-ben pedig a nádori hadak 4. regimentje Bercsényi Miklós alatt szolgáló kapitánya szerepelt egykorú forrásokban.¹⁸ 1684. január 25-én ők ketten írták alá azt a parancslevelet, amelyben „a méltóságos generálisok parancsolattyaából” a két szécsényi parancsnok meghagyta Kecskemét és más hódoltsági városok és falvak bírának, hogy „éjjel nappal jövest jöjjetek előmbe minden késedelem nélkül, mivel kegyelmes urunk, koronás királyunk, Őfelsége hűséges szolgálattya kiváltképpen való dolga végett lészen veletek beszélgetésem, azt elvégezvén és annak rendi szerint titokban előtökben adván, békivel visszaszabocsátalak” benneteket.¹⁹ Miről akart vajon beszélni *Somkrefeld* és *Horváthy-Disznóssy* a parasztok bírásaival? Nem nehéz kitalálni. Nyilván szarvasmarhákat, búzát, zabot akartak szerezni katonáik eltartására. Az élelemszerzés azonban sohasem ment békében. Nógrád vármegye nemesi közgyűlése éppen ezekben a napokban, pontosabban 1684. január 20-án hg. *Esterházy Pál* nádornál is panaszkodott;²⁰ nem elég, hogy 1682-ben a kegyetlen törökök és *Thököly* kurucái elpusztították Füleket, 1683-ban pedig az erős német és lengyel seregek Szécsényt ostromolták, majd ezt követően a litvánok minden jószáguktól és élelmüktől megfosztották a megye lakosait, továbbá hetenként 1000 gyalogos és 3000 lovas katona porcióját, valamint szénát és zabot a lovaknak kellett beszolgáltatniok, ráadásul még „a szécsényi, kékkői, divényi, gácsi, ajnászkői végházakban tartózkodó magyar katonák által okozott végtelen károk és egyéb terhek is hozzájárulnak sanyargatásukhoz”, mert jogtalan beszállásolásaikkal, fosztogatásaikkal, zsákmányolásaikkal, továbbá szénájuk, takarmányuk megkülönböztetés nélkül való széthordásával, szokásban nem lévő szekereztetési igényeikkel is mérhetetlen terheket rónak rájuk.” A földesurakat azzal károsítják az említett végvárakba telepített császári katonák, hogy Pest és Heves megyei birtokaikról járó census pénzeket, illetve a Gyöngyös, Gyöngyöspata és Pásztó mezővárosok lakosai által census helyett szolgáltatott borokat elrabolják és vagy megisszák, vagy eladják, vagy lerészegedve a földre öntik. Így a megyék népe kereskedelmet vagy kalmárkodást nem űzhet, szükségleteit sem szerezheti be, ami a királyi harmincadosok jövedelmeit is nagyon csökkenti.

A szécsényi várórség és a nemesi vármegye között hamar elmérgesedett viszonyt jelzi, hogy 1684. február 17-én a nemesség határozatban szólította fel a szécsényi vicekapitányt, hogy gr. *Caraffa* generális nyíltparancsainak is engedelmeskedve ne késlekedjék megbíntetni a szécsényi végház vitézei közül azokat, akik megtámadják a vármegye tisztjeihez, vagy földesuraihoz igyekvő szegény parasztokat.² 1684. június 29-én, a Gács mellett tartott insurrectionális (nemesek kötelező fegyveres hadbaszállása az ország megtámadása esetén) szemle (lustra) alkalmával pedig azt kellett megállapítaniok a vármegye rendjeinek, hogy „néhány hazája javával nem sokat gondoló és az tolvajságban gyönyörködő katonák kóborlása miatt nem kicsiny alkalmatlanságot költetik insurrectionban szenvednünk, mert az elmúlt napokban ide érkezvén Gácshoz (és most is itt lévén már egy héttől fogvást a várban) fölfiöldi vicegenerális tekintetes és nagyságos Barkóczy Ferencz úr őnagysága ajnácskői és szendrei katonái s hasonlóképpen azokkal együtt felesen a szécsényi félék is rajta menvén vármegyénkben lévő Losonc városán, hajtottak el onnét több háromszáz lónál, ki miatt már az ott való nemesség hogy felülhessen (lova nem lévén) lehetetlen az ki seregünkben nagy csorbát téssen s az Őfelsége hasznos szolgálattya elemozdításában nem kicsiny hátramaradást” okoz.²² Így tehát az elrabolt 300 ló miatt a nemesi felkelők nem tudtak hadba szállni, ezért kérték *Barkóczy* generálist, akinek a „botja alatt” álltak a szécsényiek is, orvosolja sérelmüket.

A következő esztendőök nagy hadjáratai teljes létbizonytalanságot teremtettek, ami lehetetlenné tette Szécsény fennmaradását. „Iszonyú döghalál”, vagyis pestis tört ki, emiatt a vidék lakosai messzi tartományokba, állítólag egészen „Morvába és Siléziába” költöztek, emiatt a Szécsény vára őrizetére rendelt fegyveresek sehon-
nét sem kaptak elegendő élelmet. „Ezt látván az ország nádorispánja, herczeg Eszterházy Pál, Disznóssy Ferentz vezérlése alatt 300 horvát katonákat küldött Szécsénybe, ki által a várost felgyújtatta”, a végvár katonáit pedig — mint *Bél Mátyás* megjegyzi ²³— részint elbocsátotta a szolgálatból, részint máshová parancsolta. Így Szécsény több évre teljesen lakatlanná vált, *Horváthy-Disznóssy Ferenc* kapitány úr „magyar hada” pedig az 1684—1685-ös telet már főként az Alföldre széledve kvártélyozta végig. *Pálffy Károly* vicegenerális 1685. május 24-én kelt parancsa szigorúan meghagyta *Disznóssy* falura ment katonáinak, hogy azonnal gyülekezzenek Párkány mellett az új nyári hadjáratra.²⁴ Az elhagyott, felégetett Szécsény ezután egészen 1690-ig lakatlan maradt . . .

II. fejezet

A nógrádi végvárok társadalma a török uralom végén

A nógrádi végvárakban és a mellettük települt polgárvárosokban, amelyeket az egykorúak vagy váraljának, vagy „városnak” azaz külvárosnak, hostátnak neveztek, több társadalmi csoport élt egymás mellett és felett, bonyolult, ellentétektől terhes viszonyban. A végházak társadalma természetsszerűleg eltért a török által 1663. és 1683. között meghódított Ipolytól délre fekvő várakban, illetve a folyótól északra fekvő, magyar királyi uralom alatt maradt erősségekben és az alattuk fekvő településeken.

a) A török által elfoglalt végvárok

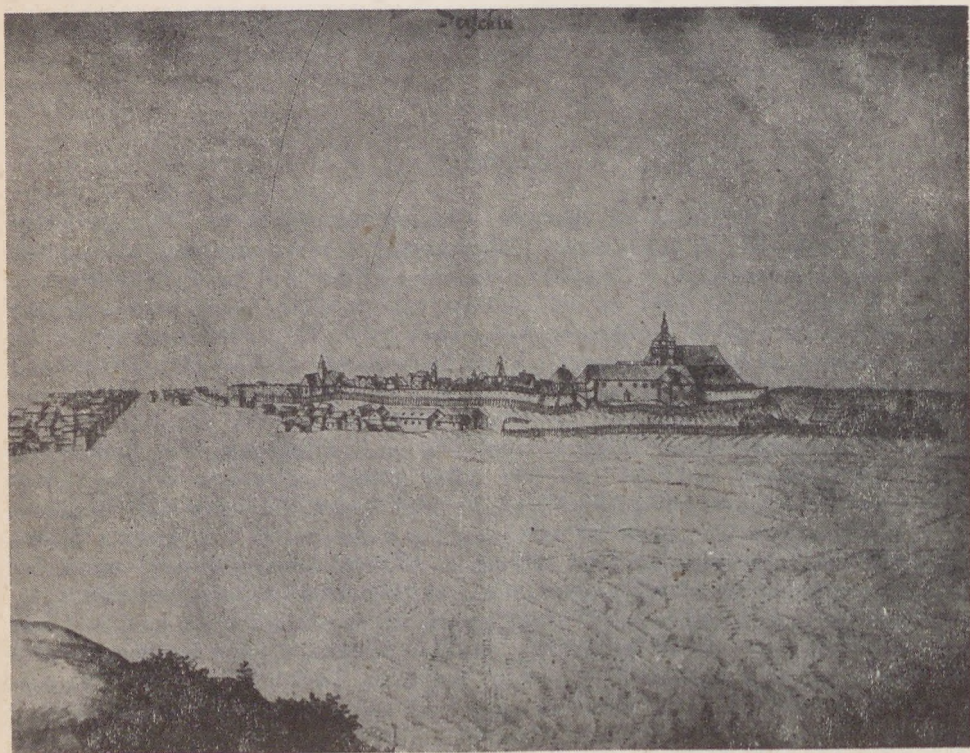
Szécsény

Szécsényre a XVII. század közepén sokszínű társadalom és élénk gazdasági élet volt a jellemző. A bányavárosi főkapitányság főparancsnoksága alá rendelt királyi végvár első embere, a főkapitány személye azonos volt az egyik földesúrral. Így *gr. Forgách Ferenc* 1641. és 1647. között volt Szécsény parancsnoka, miután pedig 1647. június 23-án gyilkosság áldozatává vált, *III. Ferdinánd* király *br. Koháry Istvánt*, az idősebbet nevezte ki az Ipoly-menti végház főkapitányának.¹ A királyi rendelet 1647. szeptember 23-án kelt és alig néhány héttel később, november 18-án már a szécsényi uradalom nagyobbik felének zálogbirtokosa is lett az új parancsnok, mivel *Forgách*, mint írja „más alkalmasabb és hasznosabb jószágaink kiváltása kedvéért” 12 000 tallér kölcsön ellenében *Koháry* birtokába bocsátotta egykori lakóhelyét.² Igaz, *Forgách Ádám* ekkor még saját magának tartotta meg a várat és „az ahhoz való majort a pajtáskerttel”, valamint a Szentgyörgyalja nevű határrészben lévő réteket és búzával bevetni szokott majorságföldeket, megtartotta a szakáli malom felét, a serfőzőházban a szabad serfőzés jogát, június hónapban a „külső és belső” (vagyis a várban és a külvárosban levő) kocsmát és az erdőben való szabad legeltetést, továbbá Ecseget, a híres bortermelő falut mint „summás” és Szakált, mint „robotos” helyeket. *Koháry* kapta viszont a „Szécsény városában” — tehát külvárosában) levő részeket a vámmal, malommal, továbbá Bátka, Rimóc, Trázs (ma: Őrhalom), Varbó: (ma: Vrbovka) és az ottani vám, Lóc népes falvakat valamint Zsúny, Kisalmás, Farkasalmás, Keresztúr, Pat-

varc és Drahi pusztákat továbbá a hevesi Gyöngyös, Tarján és Pata(j) helységekben őt illető birtokhányadait. Három évvel később, 1650. május 7-én *Forgách Ádám* újabb 6000 tallért vett kölcsön *Kohárytól* és ennek fejében immár minden birtokrészt zálogba adta.³ Ettől kezdve, egészen 1737-ig a *Koháry* família lett Szécsény és az uradalom zálogjogú birtokosa.

Forgách Ádám főkapitánysága idején *Nadányi Miklós*, a későbbi nógrádi főkapitány volt Szécsény vicekapitánya. Az esztergomi érsekség dézsmajegyzékeiből tudjuk, hogy 1641-ben ő árendálta a tizedet Lapujtó (12 Ft 50 d) és Sóshartyán (30 Ft) falvakban, míg *Dienes György*, a szécsényi vár jószágainak tisztartója a közeli Pöstény (5 Ft) és Varsány (8 Ft) falvakét.⁴

A szécsényi lakosságot az egykorú források három csoportba sorolva emlegetik: beszélnek a nemesi „rendről”, a „vitézlő rendről” és a „szegénységről”. A vár falain belül sok nemesnek volt fundusa és háza. Sokan közülük Nógrád vagy Pest-Pilis-Solt vármegyék tisztségviselői, tekintélyes birtokos nemesek voltak. Így pl. 1640-ben *Voxith Horváth István*, *Földváry János*, *Haller Sámuel* és *Ráday András* házaról is írnak és ugyanekkor szerzett *Forgách Ádám*tól — 100 Ft inscriptio ellenében, élete végéig — házat nemes és vitézlő *Dréghely Balázs*, a vár egyik lovas hadnagya is.⁵ A szécsényi nemesség egyik jól ismert, jellegzetes figurája volt *Buday Bornemissza Bolgár Pál* uram is. *Belitzky János*, *Szadály Ferenc* és főként *Jakus Lajos* kutatásaiból ismert, hogy már 1622-ben Pest-Pilis-Solt vármegye szolgabírája és

Szécsény

rovásolója, aki még a török által uralt Pest és Buda magyar lakosaitól is behajtotta a megyei taksát.⁶ A váci püspökség 1628. és 1657. évi dézsmalajstromaiból egyaránt kitűnik, hogy Buday uram birtokosa volt a dél-nógrádi Csécse, Gede, Herencsény és Kistarsa (vagyis Erdőtarcsa!) falvaknak, de jövedelmeit más helységek — így Csongrád (1657: 21 Ft), Tótalmás dézsmahérlétéből is szaporította.⁷ Az ügyeskedő, kereskedő, jogi ismereteit ügyvédként is kamatoztató Buday uram 1661. január 21-én végrendelezett jelentékennyé gyarapodott vagyonáról. Szécsényben, ahol legalább négy évtizedet élt, háza, istállója volt (400 Ft értékű), továbbá a Forgó (másképpen Rimóczi) kapun túl kertje, azonkívül igásállatai, szarvasmarhái és sertései, míg Óváron búza- és árpavetései, szőlei, 3 zálogos jobbágya, 12 köpü méhe, elvermelt búzája és árpája, ökröket, teheneket, disznókat adott ki csécsei, gedei, halápi, herencsenyi (nagy) lóci jobbágyoknak, rétjei voltak (Balassa)gyarmat, Ludány és Szakál határában, szőleje a gyarmati Illési hegyen, végül Pest és Bács megyékben öt rác falva is szolgált.⁸

A végvár lakosságának meghatározó részét a „vitélő rend” képezte. Takáts Sándor kutatásai szerint az 1623., 1625. és 1632. években 200 huszár és 200 magyar darabont, valamint 7—10 tízér tartozott a zsoldot élvező „iratos katonák” közé.⁹ Életüket katonai rendtartás szabályozta, amelyet Forgách Ádám, mint bányavárosi főkapitány Szécsényben 1648. június 21-én 42 pontban adott ki füleki, ajnácskői, szécsényi, bujáki, (balassa) gyarmati, nógrádi, (drégely)palánki, lévai, (nyitra)verebélyi és szögyéni végvárai fő és vicekapitányainak, hadnagyaiknak, vicehadnagyaiknak, vajdáiknak, tizedeseinek, zászlótartóinak és minden lovas és gyalogos vitélő rendnek.¹⁰ Tiltotta a valláserköcs és a törvény szabályainak be nem tartását, a tűzokozást, tolvajlást. Figyelmeztette a vitélő rendeket, hogy megmaradásuk „a végházakon kívül lévő szegénységnek a megmaradásától is függ”, ezért a generális főkapitány és az alispánok engedélye nélkül falura ne menjenek kvártélyozni, a „szegénységet” ne verjék, dúlják, fosszák, mert ilyen esetben a parasztok elfoghatják és kapitányuk elé vezethetik őket. Elöljáróik engedélye nélkül nem mehettek csatába, portyára, csak saját parancsnokaik vezetésével. Szabályozták a parasztvármegyék jogkörét, a panaszkodó „szegénység” bántódásmentességét, szekerezettéssel, koldulással való zaklatásának tilalmát, előírta, hogy a „végekben lakó nemes személyekkel” ne veszekedjenek, hanem becsülik meg egymást, a határ — rétek, kertek, majorok — birtoklása ügyeiben jussanak egyetértésre, viszont a katonai ügyekben engedelmessékedjenek a nemesek a kapitánynak. Persze, a szép szavak mögött a valóságban a „vitélő rend”, a „nemesi rend” és a „szegénység” hosszú évtizedeken át fel-fellángoló ellentétei álltak.

Különösen fontos volt a „vitélő rend” megélhetése szempontjából a szécsényi határban számukra kiosztott szántóföldek, rétek, valamint kertek, irtványok zavartalan birtoklása. Az 1655. évi 3. tc. 11. §-a a Szécsényben szolgáló lovas katonák számát a korábbi 200-ról 300-ra növelte. Igaz, már 1653-ban is ennyi huszárt írtak össze, de a törvény csak néhány év múlva szentesítette a tényleges helyzetet. A hajdúk száma maradt 200, továbbá 9 tízér, valamint 10 „rendkívüli” iratos katonára szorított a jegyzéken.¹¹ Ismeretes havi zsoldjuk összege is (a lovasok 1482 Ft, a hajdúk 575 Ft 30 d, a tízérek 96 Ft, a többiek 74 Ft felvételére lettek volna jogosultak), de — miként a nógrádiak, bujákiak, fülekiek esetében konkrétan is tudjuk — nem nagyon számíthattak a király kamarájának rendszeres és hiánytalan fizetésére. Ezért volt számukra létszükséglet a földek, rétek művelése és az sem volt mindegy, mekkora darabot mondhatnak magukénak. Márpedig a szécsényi földesurak nem kívánták a huszárok számának növekedésével azonos arányban gya-

rapítani a kiosztott földeket. De szóljon maga a forrás, hiszen ebből jóval többet tudhatunk meg a szécsényi határhasználat rendszeréről. (A latin nyelvű bevezető és zárórészeket magyarra fordítottuk.)¹²

„Mi, Nándori Bene János, mint Nógrád, Feölseő-Szelényi Szelény János, mint Hont és Földváry János, mint Pest-Pilis-Solt vármegyék alispánjai, Gerhart Pál, Darvas János és Gerhart György.

Emlékezetébe ajánljuk jelen levelünk tartalmával mindazoknak, akiket illet, hogy midőn mi tekintetes és nagyságos Koháry István úr, ő császári és királyi felsége aranygyapjas lovagja, komornyikja és szécsényi végháza főkapitánya az ő és méltóságos gróf ghymeszi Forgách Ádám, az említett Nógrád továbbá Borsod vármegyék főispánja, ő császári és királyi felsége tanácsosa, kamarása és mezei marsallja, a Dunán inneni végeknek és Érsek-Újvár végházának főgenerálisa és főkapitánya, nemkülönben Magyarország királyi pohárnokmestere, úgy is, mint szécseni vár és jószágok földesurai nevében tett kérelmére és tudományvételére azon nézetkülönbség csökkentése és bírói megítélése végett, amely egyrészt az említett földesurak, másrészt pedig az érintett szécseni végház nemessége és vitézlő rendje között a Szécsen határjelein belül fekvő szántóföldek, irtások, rétek és kertek vonatkozásában és alkalmatosságával felmerültek. Összejöttünk az említett szécsényi végházban és ugyanott, mindkét fél jelenlétében összeültünk, amikor az említett földesurak részéről bemutatattak és benyújtattak nékiünk bizonyos pontok, vagyis kérések, papíron, magyar nyelven, melyek sora ilyen tartalommal jegyeztetett fel:”

Primo: Mindenek(ne)k előtte excidáltassanak (hasíttassanak ki PB) táblánkint azok a földek és rétek, mellyeket az földesurak őn(agysá)gok praedeessori (elődjei PB) adtanak volt hajdan az ezen paresidiumbeli vitézlő rendnek és azok osztassanak el az iratos háromszáz lovasra és azután kiki elégedje(n) meg azzal az földdel, réttel, amennyi kinek kinek osztály szerént fog jutni. Az mi az kétszáz lovas praetensióját (felvetett igényét PB) az iránt illeti, értik az földesurak őn(agysá)gok, hogy tudniillik az augeáltatott (gyarapított, növelt PB) száz lovasnak nem oszthatni azokbul az földekbul és rétekből, mellyek kétszáz lovasra bíráltnak most. De ez a praetensio meg nem állhat, mert mikor az földesurak őn(agysá)gok praedeessori a magok föld és rétei közzül excidáltanak földeket, réteket az ezen praesidiumbeli vitézlő rendnek, akkor az veteranus miles pleno numero (obsitos katona teljes számmal PB) volt, mely most restauráltatott és így az dolognak éppen az előbbi állapotra köl(l) visszatérni eziránt.

Secundo: N(y)ilvánvaló dolog az, hogy az minémü földek, rétek megmaradnak az vitézlő rendnek excidálendő földektül, rétektül, azok proprie (sajátlag PB) nem másoké, hanem az szécseni földesuraké őn(agysá)goké. Azt is nem kevés károkkal érzették eddig őn(agysá)gok, hogy ezen praesidiumban lakozó nemes uramék közzül felesen bírják földjeit, rétjeit az földesuraknak őn(agysá)gok(na)k dé(z)sma nélkül. Mely ilyen károknak megtérésében utat találhattanak volna őn(agysá)gok, de az jó szomszédságért eddig is patientiálták (tűrték PB) magokat. De hogy földesúri praerogatívájok (kiváltságuk PB) s jussok afféle abususokkal (jogtalan használatokkal PB) ne obscuráltassék és pericáltassék (elhomályosítottassék és veszélyeztetettessék PB) te(t)cet(t) az a földesuraknak őn(agysá)goknak, hogy per amicabilem (barátilag PB) requiráltassanak (felkérlettessenek PB) nemes uraink az jövődöbéli discordiának (egyet nem értésnek PB) eltávoztatásáért, és avag(y) amicabilis com-

STEPHANUS KOHARY
Liber Baro S. C. R^æ M. Præsidi
Szecheniensis sup. Capitaneus.

id. br. Koháry István

po(siti)oban (baráti egyezségbe PB) bocsátkozzanak űk(e)g(ye)lmek, avag(y) hogy annocált arbiter (választott bírő PB) uraink iga(z)ságos revíziójára bizzuk mind a két részről praetensioinkat és az minémű igazítást tesznek űk(e)g(ye)lmek, azután kiki maradjon abban.

Tertio: Vadnak olyanok, kik simpliciter (egyszerűen PB), minden füzetés nélkül apprehendáltak (elragadtak PB) földeket, réteket és az földesurak gondviselői vig(y)ázatlanok lévén per abusum (a jogtalan használat által PB) két, vag(y) három esztendőttől fogva dominiumjában (uradalmában PB) lévén az olyan földeknek, rétekeknek, usust praetendálnak (haszonélvezetet igényelnek PB) már. Azt kíván(j)ák azíránt az földesurak őnagyságok, hog(y) az olyanok de facto (ténylegesen PB) elessenek efféle földektől, rétektől.

Quarto: Némelyek p(rae)tendálják azt is mind az nemes s mind az vitézlő rend között, hogy ortván(y)ul birnak némely földeket, réteket. Ellenben az földesurak őn(agysá)gok azt affirmálják (tanúsítják, bizonyítják PB), hogy ha annak előtte is az olyan földek, rétek, szántóföldek és kaszáló rétek voltak valaha, ha szintén irtogattak is benne, vették hasznát, az olyan szántóföldek, rétek simpliciter restitáltassanak (az előbbi állapotba visszahelyeztessenek PB), ha penig erdőből irtottak, de lege Regni, communi aestimatione mediante (az ország törvénye szerint, közbecsűvel PB) az olyanokhoz jussanak az földesurak.

Quinto: Némelyek praetendál(j)ák azt is, hogy az földesurak rétei, földei (ti. közül PB) pinzek után is birnak földeket, réteket. Ezíránt az földesurak azt kíván(j)ák, verificaltassék (igazolják állításukat PB), ha jó jussal bírják-é, s azt kitől vették, azon azt adó adhatóját adta-é, dejudicaltassék (megítéltessék PB).

Sexto: Azt is p(rae)tendálják némelyek, hogy veteményes kertek voltak annakelőtte, noha most szántóföldeknek fordították. Erre azt mondják az földesurak, az olyanoknak, ha az olyan elpusztult kertek helyet(t) másutt vagyon veteményes kert(j)ek, tovább(b) nem bírhat(j)a, hanem az olyant restituál(j)a (visszaadja PB) simpliciter kiki.

„Amelyeket benyújtván és előmutatván és a nevezett feleknek bírói igazságszolgáltatásunk elé való perbehívó felszólításunkat a jó békekesség céljából, mindkét fél egyetértéséből, meghallgatván a földesurak fenti követelés pontjait, valamint a vitézlő rend választát és feleletét zsinórral mérve és újra megfontolva a felek összes érveit, melyeket ügyük megalapozására felhoztak, egymás közt is tanácskozáván ilyen módon jutottunk megfontolt döntésre:

Hogy amennyiben hosszú idővel ezelőtt a mostani földesurak elődjei a szántóföldeket és réteket háromszáz katona számára méltóztattak osztály szerint szétesztani, amely háromszáz katonának a száma pedig az idő múlásával csökkent és kétszázra szállt le, ám űk, mint az előbbieken szó esett róla, a háromszáz katonának régi időben rendelt és lefoglalt szántóföldeket és réteket természetesen kétszázan tartják birtokukban mostanáig. Mivel pedig a legutóbbi Országgyűlés törvénycikkelye értelmében a katonák számát a régre kell korlátozni, a szántókat és réteket a régente dívó gyakorlatot felelevenítve, újból háromszáz katona között kell felosztani és lefoglalni. Az almaskerteket pedig, amelyek a végház régi körén, vagy kerítésén belül ősidőktől megkülönböztetnek a többi területrésztől (ha és amennyiben a nemesség és a vitézlő rend világossá tenni és bizonyítani kérné), amint mostanáig, úgy a jövőben is őfelsége végháza szabadon bírhatja ott, ahol helye lesz és a maguk természetében a szécsényi nemesség és vitézlő rend eladhatja és megveheti azokat, a földesurak részéről semmilyen közös rendelkezés nem hozható ellenük az emlí-

tett időn belül. Mindazonáltal azt kifejezetten kinyilvánítván, hogy amit bármilyen hittel, vagy címen birtokolnak az említett kerítésen belül fekvő kertekből, vagy almásokból, amelyekből előzőleg nem birtokoltak, azok bíróság előtt tett adományozása mellett (a szándékozóknak semmi jogtalansága nem keletkezhet) tizenöt napos határidőn belül, az említett Nógrád vármegye alispánjának, vagy távolléte esetén szolgabírája és esküdtjei jelenlétében, megfelelő okmányokkal bizonyítani tartoznak és legyenek kötelesek. Amit ha megtesznek, jól van, másképpen az olyan kertek és almások teljességgel és egyszerűen a földesurakra átszállottnak ismerik el a tényből következőleg. Végül pedig azokat a szántóföldeket és réteket valamint kerteket, amelyek az említett végház kerítésén kívül helyezkednek el és találhatók (kivéve azokat, amelyeket erdőkből és berkekből irtottak, avagy valamilyen jogcímen a földesuraktól vásároltak, amit mindazonáltal az említett tizenöt nap lefolyása alatt kellőképpen bizonyítani tartoznak, másképpen a földesurakra háramlanak) a földesurak kezébe és hatalmába háramoltatni tartoznak, vagy leginkább abban az esetben, ha azon szántóföldek, kertek és rétek előző birtokosai vagy kipusztultak, vagy máshova költöztek. Továbbá azokat a szántókat és réteket, amelyeket a fával benőtt területek kipusztításával teljesen kiirtottak, vagy penzen vásároltnak bizonyulnak, a földesurak közbecsú útján a maguk számára újra birtokba vehetik.

Mi, fentjelzett választott bírák nyilvánvalóan döntöttünk, amely határozatunk és ítéletünk felett a felek egyetértéséből bírói hatáskörünkben hoztunk és kihirdettünk, jelen tanuságlevelünket az említett földesuraknak jöendő figyelmenbevétel végett az általunk használt pecsétünk és kezünk aláírásával kiadtunk és közös kérésükre engedélyeztük.

Kelt az említett szécseni végvárbán, az Úr ezerhatszázötvenhatodik évében, május havának ötödik napján.

Gerhart Pál

Hont vármegye esküdtje

PH

Bernáthfalva-i Földváry János

Pest, Pilis, Solt vármegyék

alispánja

PH

Feolseő-Szelényi Szelény János

Hont vármegye alispánja

PH

Gerhart György

PH

Mint láthattuk, Szécsény határában a végvár katonáinak már évtizedekkel korábban, osztály szerint kiosztottak a földesúr — főkapitányok bizonyos nagyságú szántóföldeket, kerteket, és réteket, amelyeket megművelhettek és így maguk és családjuk megélhetését biztosíthatták. Alig két évvel Szécsény felszabadítása után, 1596. januárjában már azt figyelték meg a Kamara tisztviselői, hogy a Szécsény határában fekvő, korábban a törökök által is szorgalmasan művelt, bő és termékeny szántókat újabban ugyan zömmel parlagon hagyták, viszont a zöldeges kertek, almás és másfajta gyümölcsös kertek egy részét Thanhauser kapitány, a réteket pedig teljesen a katonák használták. Ezeken kívül a vár falai közt házat vásárló nemeseknek is voltak különböző címen szerzett (általában inscriptiós) szántók, kaszálóik. Ezen házhely tartozékokon túl szorgalmi földekként irtványok és kertek is a nemesek és vitézek birtokát képezték, ám ezeket a földesúr — a befektetett munkák értékét kiegyenlítve — szabadon visszaválthatta, ha bírói úton

igényt nyújtott be rájuk. A választott bírák a peres kereset tárgyában persze nem a szegény katonáknak, hanem a két főnemes, főkapitány földesúrnak adtak igazat és arra kötelezték a vitézljő rendet, hogy háromszázan osztozzanak azokon a szántókon és réteken, amelyet addig kétszázan műveltek volt, sőt a kertek birtoklásának jogosságát is bizonyítaniuk kellett a katonáknak.

A végvári társadalom harmadik csoportját képező „szegénység” számát nem ismerjük pontosan. A „város”, vagyis a külváros adóportái száma 1610 és 1625/1626 között 8½-ről 1-re csökkent (egy adóportát 4 egész házhely vagy 12 zsellérház tett ki), 1638-ban pedig ¼ porta volt csupán, de ez önmagában még csalfa számadat.¹³ Sok mesterember telepedett meg a biztonságos vár aljában, akik közül 1617-ben a szabók, posztónyírók és szűcsök, illetve a vargák és csizmadiaák szereztek kiváltságlevelet Forgách Zsigmondtól. A két céh kiváltságlevelét az 1640-es években Forgách Ádám is megerősítette. A városban forgalmas országos vásárokat tartottak (1657-ben pl. évente hétszer!) ahol sok „külföldi” — vagyis más vidékről való — kalmár és céhes mesterember is megjelent portékáival.¹⁴ A vámszedés földesúri haszonvételét az 1650-es években 125 magyar forint éves árenda fejében élvezte *Csizmadia József*,¹⁵ Szécsény kulturális központ is volt, mert özvegy *Forgách Zsigmondné Pálffy Kata* adományából 1626 körül a ferences kolostor páterei mellett iskolaházat is emeltek, amely még évtizedeken át működött: 1634-ből az iskolamester nevét is ismerjük, a horvát származású „Franchach” (értsd: *Francsics*) *Gergely* „tanult ember”. Még 1625-ben adományozott egy házat *Forgách Zsigmond* özvegye *Pálffy Kata* asszony, hogy „az pátereknél levő tanuló deákoknak iskolaházok legyen. A ferencesek neves tanárai voltak *Fulgencius* páter (1628), az itáliai *Terugia János* (1629), majd évtizedeken át *Czandler Didák* (1663-ig). A diákok zöme nemesifjú volt, mint a leveléből ismert *Palásthy György*.¹⁶

A végház lakosságának vallási ellentéteit tükrözi az 1634. évi canonica visitatio is, megjegyezvén, hogy bár a nép többsége katolikus, mégis elnyomatnak, mert *Forgách Ádám* uradalmi praefektusa és az itt élő nemesek kálvinisták.¹⁷

Szécsény magyar uralma az 1663. őszi hadiesemények következtében szűnt meg. Miután ui. szeptember végén a túlerőben levő török hadak elfoglalták Érsekújvárt, láncreakció-szerűen estek Nyitra, Galgóc és a hátukban fekvő, ezért tovább nem tartható Nógrád, Palánk, Balassagyarmat, Szécsény, Hollókő és Buják végházai is. A szécsényi sereg már 1663. október 6-án jelentette feljebbvalóinak, hogy nem tudja tartani magukat, ezért a vár főkapitánya, br. *Koháry István* — mivel maga is belátta, hogy nem védelmezheti meg — inkább felgyújtatta azt és a fontosabb Fülel védelmére vonult vissza.¹⁸ Így a törökök 1663. november 9-én ellenállás nélkül foglalták el Szécsényt. A törökök az elhanyagolt erősséget a hódoltsági parasztok munkájával 1665-re töltésekkel, karókkal és bástyákkal is megerősítették. Ismét megtették szandzsák székhellyé, de átsorolták az egri vilajet hatósága alá (1552 és 1593 között a budai vilajethez tartozott.¹⁹ Parancsnokai közül az első, 1663-tól kb. 1665-ig „*Cserkesz*” *Szkender* (korábban esztergomi) bég, 1667-től *Omer* alajbég (a hűbéres lovasság parancsnoka), 1668-ból és 1677-ből *Ibrahim* szandzsákbég és helyettese, *Bali* bég kaimmakám, 1667-től és 1677-ből *Omer* aga és *Tóth Huszaja*, 1680-ból pedig *Ahmed* bég kaimmakám nevét ismerjük.²⁰

A szécsényi szandzsákbégek közvetlen alárendeltségében három kis török vár — Hatvan, Buják és Hollókő — őrsége állott, de a muzulmán szpáhírbirtokosok meghódoltatták és rendszeresen adóztatták az Ipolytól északra fekvő falvak népét is. A magyar és török földesuraiknak egyaránt szolgálni köteles nógrádi magyar és szláv parasztok kutyaszorítóban élésére jellemző, hogy mind keresztény, mind muzulmán

uraik hírszerzést is követeltek tőlük, egyúttal karóba húzással való fenyegetéssel tiltották, hogy ugyanezt megtegyék a másik számára. A legnagyobb veszedelmet azonban azok a török martalócok jelentették, akik Szécsényből egészen Murányig feljártak portyáikon. Sok embert raboltak, hogy azután a szécsényi vár pincéiben naponta verjék, kinczzák őket, így zsarolva ki hozzátartozóiktól a szabadulásuk fejében követelt óriási sarcokat. Mindazonáltal volt a szécsényi törököknek egy másik arcuk is: hamar megegyeztek a kétfelé adózó falvak szolgáltatásainak felosztása ügyében, sőt közösen építettek malmokat is. A velük szembenálló Kékkő és Fülek várainak birtokosaihoz, gr. *Balassa Bálinthoz* vagy porkolábjához, nemes *Skapalides Jánoshoz* illetve *Koháry Istvánhoz* írt leveleik felfedik, hogy rendszeresen kereskedtek „szomszéd vitéz úr barátom” címmel illetett ellenfeleikkel. A török időben Szécsény falainál továbbra is meghirdették és többnyire megtartották az évi hét sokadalmat — országos vásárt. Nincs szó arról sem, hogy az 1670-es évek végéig a törökök zaklatásai miatt elnéptelenedtek volna a Szécsény körüli falvak, sőt meglepően nagy volt a lakosság lélekszáma: 1674-ben az esztergomi érsekség canonica visitatio-ja szerint (Nagy)Lócon 247, Gécen 193, Megyerben 353, Rimócon 219 lélek élt — a törökök meghódolván biztonságban.²¹ 1683-ra azonban már a felsorolt falvak és továbbiak is elpusztultak, az egész szécsényi járásban csak 26 népes falu maradt.

Nógrád

A vármegye nevét adó vár — bár a hadieseményekben osztozott a többi nógrádi végvár közös sorsában — egy jelentős szempontból különleges helyzetben volt: földesura a váci püspök lévén sajátos vonásokat fedezhetünk fel az erődítmény XVII. században betöltött funkcióiban.

Az 1544-ben török félholdas zászló alá került Nógrádot 1594 elején erős ágyúzás után vették vissza *Pálffy Miklós és Teuffenbach Christoph* csapatai, a következő év nyarán pedig a püspök Duna-parti székhelyét is sikerült elfoglalni. A váci egyházmegye hatósága nagyjából öt nemesi vármegyére — az ún. Kis-Nógrádra (a Verőce—Nógrád—Diósjenő—Rétság—Romhány—Nándor—Herencsény—Kutasó—Ecseg—Csécse vonaltól délre eső plébániákra), továbbá Pest és Solt, Csongrád, valamint Külső-Szolnok területére — terjedt ki. Ez a vidék a másfél évszázados török uralom alatt folyamatosan hódoltság alatt állt, mégis, a váci püspökök hivatásbeli főfeladata az volt, hogy az elfoglalt területeken is fenntartsák a katolikus hitet és intézményeket.²² Bár az Alföld magyar népe zömmel reformátussá vált, a püspökség „hivatalszervezete” fenntartotta a kapcsolatot a török uralta falvakba küldött plébánosokkal, licenciátusokkal és a kecskeméti ferencesekkel, továbbá — ami nagyon lényeges — az 1560-tól 1684-ig fennmaradt dézsmalajstromok tanúsága szerint rendszeresen behajttatta a neki járó dézsmákat még a távoli csongrádi katolikus falvak parasztjaitól is. Ilyen körülmények között különleges jelentősége lett Nógrádnak, az egyetlen biztonságosnak mondható, a váci püspökség birtokát képező várnak és mezővárosnak, amely az egyházmegye területén fekiült, ugyanis ez kínálkozott legalább ideiglenes székhelynek. A katolicizmus terjesztése érdekében a római Sacra Congregatio de Propaganda Fide 1622-ben határozatot hozott, hogy a török uralom alá jutott püspökségek főpásztorai kötelesek elfoglalni helyüket, de csak néhány igazán bátor és hitbuzgó váci püspök akart valóban a török miatt — főleg 1620, Vác ismételt elvesztése után — veszélyes Nógrád várába költözni, mint pl. *Sennyey István* (1623—1628), *Nagyfalvy Gergely* (1635—1643), *Püsky János*

(1643—1644 és 1648—1650), valamint a kitűnő *Tarnóczy Mátvás* (1650—1655), de ők is csak rövid ideig merészkedtek a török torkába. A váci püspökök általában kényelemben és biztonságban éltek Pozsony, Nagyszombat, Nyitra, vagy Szepeshely városában, miközben a nógrádi vár plébánosai, mint vikáriusok (állandó helyettesek) bajlódtak a püspökség hitbeli és gazdasági ügyeinek intézésével. Nógrád vára tehát egyházi igazgatási központ funkciót töltött be. A vikáriusok közül *Püsky* idejéből *Klenovics János*, majd *Szentmihályi János*, végül *Szeghedi Császár János*, *Tarnóczy* püspöksége éveiből pedig *Korompay Péter* (később maga is váci megyéspüspök) neve ismert, ők kezelték az uradalom jövedelmeit és a dézsmákat is.²³

„Öfelsége neográdi végháza” másik ura viszont a király által kinevezett mindenkori kapitány és helyettese volt. A váci püspökség és a kapitányok között a viszonyt évtizedeken át ellentétek árnyékolták be. A katonai parancsnokok úgy viselkedtek, mintha Nógrád vára, mezővárosa és a hozzá tartozó összes falvak teljes jogú földesurai lettek volna. Nógrádban is perlekedtek a jól jövedelmező kocsmák birtoklásán, mígnem a király a püspökségnek nem ítélte várbeli és mezővárosi italméréseket. Bár a püspökség tiszttartókat akart küldeni Nógrádba, 1649-ben az uralkodónak kellett köteleznie *gr. Forgách Adám* kapitányt, hogy adjon lakást a püspök gazdatisztjének és biztosítson helyet a borok és gabona tárolására.²⁴ *Nadányi* lassan haszonbér-lőjévé lett az uradalom egyre több haszonvételének: 1653. februárjában 210 Ft, továbbá 12 akó bor, 2 ártány, 1 kősó és 1 selyem derékalj éves árenda fejében bérbe vette a várbeli és a mezővárosi kocsmákat. Ugyanő inscriptióval megszerezte Tolmács, továbbá Szokolya és (Diós)Jenő községeket, valamint — a *Kelechény Istvánnak* adott 100 tallér ellenében — Szántó pusztát, így itt földesúr lett. Ugyanakkor azonban magának Nógrádnak a határában is mind nagyobb részt foglalt le, ott a saját szokolyai és diósje-

Nógrád vára

nei jobbágyaival szántatott, kaszáltatott és semmi dézsmát nem volt hajlandó adni a püspökségnek, továbbá megengedte jobbágynak a legeltetést és a makkoltatást is (bár a parasztok a sűrű török portyák miatt nem merték jószágait odahajtani). A nógrádi tónál malmot is építtetett magának, így egy újabb fontos földesúri haszonvételt vett birtokába, sőt, a püspökség szerint a malmot német katonákkal és az uradalom jobbágyaival építtette.²⁵ Nadányi jövedelmeinek jelentős részét az egyházmegye dézsmáiból szerezte. Éveken át árendába vette saját zálogbirtokai gabona- és bortizedét (Szokolya 60 Ft, Diósjenő 60 Ft, Tolmács 8 Ft, Szántó 5 Ft), ezen felül a püspöki uradalom gazdag helységeiben is fele részben ő volt a dézsma-haszonbérő és az éves census beszedője: Vácért 200 Ft, Verőcécért és Kosdért 50—50 Ft, Veregyházáért 40 Ft árendát fizetett az 1650-es években. Itt is visszaélt jogai-val, mert a parasztokat kényszerítette a dézsmaborok beszekerezésére Nógrád vára pincéibe, sőt még a bor töltögetését is velük végeztette. Őkelme még ezzel sem elégedett meg, mert ő árendálta a távoli Cinkota (9 Ft), a Szolnok megyei Szentkirály (14 Ft), a csongrádi Hódmezővásárhely (40 Ft) dézsmáit is 1657-ben.²⁶ Az 1660-as évek elején úgy becsülték, hogy „legh alább tíz ezer forint jövedelme lehet az nógrádi kapitánynak, ha éppen kezéhez bocsáttatik az váczi püspökség . . . sőt, per industriam tizenkét ezerre mehet.”²⁷

Alkapitánya, *Farkas Pál* is hasonló módon gazdálkodott: 1657-ben zálogbirtokos és dézsmaárendása a várral szomszédos Nótincsnak (5 Ft) és Tereskének (20 Ft), míg Borsosberényben a dézsmák negyed részét bérelte 1 Ft 50 d ellenében. Oly távoli helyeken is tizedbérő, mint a Pest megyei Monor (felét 8 Ft-ért), Sziget és Újfalu (felét 5, ill. 10 Ft ellenében), valamint a csongrádi Mindszent (10 Ft).

A végvár alacsonyabb beosztású tisztjei, sőt egyszerű iratos katonái közül az 1620-as években még többen is éltek a dézsmabérlet adta lehetőségekkel, 1657-ben azonban csupán *Verebely Pál* strázsamester (Tiszaug, 15 Ft) és *Spáczay János* lovas-hadnagy (Borsosberény egy része) árendáltak. A kapitány és helyettese tehát egyeduralkodókká váltak a jól jövedelmező ügyletekben. Ugyanakkor a nógrádi katonaság végső romlásba jutott: bár 1623 és 1632 között a várban 100 huszár és 200 magyar darabont mellett 100 német gyalog és 7—9 tüzer szolgált, továbbá az 1655. 3. tc. is előírta itt 100 huszár és 200 darabont tartását, ténylegesen 1652-ben csak 79 huszárt és 134 hajdút, illetve 10 tüzért, 1656-ban pedig 81 lovas és 134 gyalogos magyar „iratos katonát” regisztrált a Kamara kimutatása, zsoldot azonban éveken át nem kaptak, még a „sóléhent” sem utalták ki számukra.²⁸ 1661—1662-ben már a végső kétségbeesés szólalt meg bennük, amikor *gr. Forgách Ádám* pártfogását kérve panaszták, hogy kenyerük sincsen, éhező feleségeik és gyermekeik sirását kell hallgatniok, dögölt lovak húsát, mocsarak kákagyökerét kénytelenek enni, sokan éhen haltak közülük. *Nadányi* szíve is megesett a nógrádi vitézekben, amikor így írt a királynak: „Könyörüljön meg felséged e szegény és nyomorult magyar hazán! . . . Körröskörül törökök leselkednek ránk. Mennyi bátorság, mennyi emberség kell egy-egy ilyen végház megvédéséhez — s a vitézeket mégis éhhalállal engedik pusztulni. Ha már a jól megérdemelt zsoldot nem adják meg szegényeknek, legalább alamizsnát adhatna nekik felséged” — írta *Takáts Sándor* kutatásai szerint. Az Udvari Haditanács is azt jelentette 1662-ben, hogy Nógrád, Buják és Újvár hadinépe „die übrige Mannschaft vollents von Hunger wirdt krepiren müssen” — azaz éhen hal.²⁹

Ilyen gyászos körülmények között érte az 1663 őszi török támadás Nógrád várát. Nem esdó, hogy miután az erős Érsekújvár sem tudott ellenállni és a vezír parancsára *Kaplan* basa az egykorúak által 6000 főre becsült seregével és 4 nagy ágyúval szeptemberben ostromgyűrűbe vette, majd egy hónapon át lövette a lehető legrosz-

szabbb karban levő várat, a kiéheztetett védősereg elbátortalanodott.³⁰ Amikor azután megjelent a falak alatt a törökkel szövetséges *Apafi Mihály* fejedelem és hada, velük, a keresztényekkel már hajlottak a tárgyalásra a praesidiariusok. *Apafi* ígéretei és a saját jövőjük kilátástalansága következtében késznek mutatkoztak arra, hogy a végházat nem a töröknek, hanem az erdélyieknek átadják. Bár *Nadányi*, a császári és királyi ház töretlen híveként szembeszállt a kapitulációt tanácsoló katonáival, tömegjelenetek közepette többség akarata győzött és a kapukon beengedték *Apafiékat*. Persze ezzel a vár nyomban a törökök birtokába került és ezen az 1664. évi vasvári béke sem változtatott: Érsekújvár is, Nógrád is, meg a többi dél-nógrádi végvár is két évtizedre a muzulmánok kezére került.

1663 és 1685 között Nógrád vára az érsekújvári ejalethez átsorolt szandzsákszékhely lett. Parancsnokai közül csupán *Mehmed Colak* bég neve ismert. Ez az 1641-ben bosnyák muzulmán családban született, de 4 éves korától Budán nevelkedett, magyarul, szláv nyelveken is kitűnően beszélő török főtiszt, akit a harcokban elvesztett bal keze miatt a magyarok *Csonkabégnek* hívtak (a török *Colak* is ezt jelenti) és — kitűnő gazda, emberséges földesúr, vitéz katona lévén — kifejezetten becsültek, eleinte a „lovassereg főhadnagya” (még 1677-ben is), majd 1681 és 1683 között fontos diplomáciai feladatokat kapott a budai pasától. Ő volt az összekötő a porta és a Magyarországot török vazallusállamként fejedelemléni kívánó *Thököly Imre* udvara között, jelen volt Kassa és Fülek ostrománál és nem kis része volt abban, hogy a kurucok vezetőjének királyi jelvényeket nyújtott át a porta 1682-ben, Fülek alatt.³¹

Nógrád várában a törökök szép dzsámikat, fürdőket emeltek. 1675-ös forrás szerint nem laktak keresztények a mezővárosban, csak muzulmánok éltek itt is, mint Szécsényben. Mindenesetre a dézsmajegyzékek tanúsága szerint 1644 és 1684 között a Nógrád körüli falvak többsége nem néptelenedett el: Nőtincs, Tolmács, Tereske, Borsosberény, Bánk, Szokolya, Romhány, Horpács, Petény pl. még 1684-ben is a tizedet szolgáló helyek között szerepel.³² Persze, a váci püspök vikáriusai nem maradhattak a török uralta várban, hanem kisebb községek plébánosai lettek, püspöki helytartók. Így az ecsegi *Cseke Mihály*, aki 1675-ben, nem kis veszélyt vállalva, canonica visitatiót tett az egész megyében, majd később a versegi *Vadász Ferenc* a püspökhelyettes, aki 1679-től 1684-ig szerepel a fennmaradt tizedlajstromokon. A váci püspökök — *Dvornikovich Mihály* személyében — csak 1699. nyarán költöztek vissza székvárosukba, addig helytartóval intéztették ügyeiket.³³

Nógrád várának a felszabadítására már az 1683. őszi diadalmas hadjárat megteremtette a lehetőséget. Az egykorú annales, a *Theatrum Europaeum* úgy tudja³⁴, hogy az esztergomi diadalt követően, november 1-én *Sobieski* és *Dünewald* csapatai megostromolták Nógrád várát (*Festung Novigradt*) és az még a következő napon, „egyezménnyel” (mit *Accord*) megadta magát. Más források azonban pontosabban írják le a történeteket: a lengyelek Vác városán és Nógrád mezővárosán (*Marktflecken Neograd*) tudtak rajtaütni, de egyik hely „kastélyát” azaz várát sem tudták bevenni.³⁵

A várat a Szent Liga szövetséges csapatainak 1685. évi hadjárata során ostromolták és foglalták vissza. A császári Haditanács június elején Érsekújvár, Székesfehérvár és Buda ostromát határozta meg célként. Ennek előfeltétele volt Nógrád elfoglalása, mivel eme erődtítmény birtokba vételével meggátolhatták az érintkezést (hírek, csapatok, élelem, munició szállítását) Buda és Érsekújvár között. Június elején a lotharingiai herceg (Károly) — amint azt az egyik résztvevő, az ekkor 21 éves *Bourbon Ferenc Lajos*, a későbbi *Conty* herceg nekrológiájából³⁶ tudjuk — 3000 lovassal, 200 dragonyossal és néhány század magyar huszárral átkelt a Garamon, hogy fel-

derítse (reconnaitre) Nógrádot. Az erdős hegyek közt fekvő várat csak sorban vonulva (par défilez) lehetett megközelíteni. A vár török parancsnoka — vagyis *Csonkabég* — a felderítést megakadályozandó 300 szpáhít küldött ki a huszárok megtámadására, egyúttal elfoglalta a patakokat és vízmosásokat, maradék gyalogságát pedig a sánckokra és a palánkok szélére helyezte. Ez az ügyes húzás egycsapásra veszélybe sodort néhány előkelő tisztet, köztük *Commercy* herceget, Heister ezredest és félő volt, hogy fogságba esnek. A fiatal *Ferenc Lajos* azonban sebtében csapatot gyűjtött maga köré és kiszabadította kutyaszorítóba került társait. *Károly* herceg ekkor elrendelte a visszavonulást és a sereg július 6-án Érsekújvár ostromára indult. Ennek a fontosságban elsőik közé sorolt, Bécshez és a bányavárosokat is fenyegető török végvárnak a visszafoglalása augusztus 19-én, véres rohammal, 3000 keresztény és 1200 török halála árán sikerült. A basa is elesett, csak 200 török került fogságba, meg 50 ágyút zsákmányoltak a győztesek.

Nógrád várának a felszabadulásáról minden egykorú annales, vagy későbbi krónika megemlékezik.³⁷ Az bizonyos, hogy a löportorony felrobbant (villám csapott bele — mások szerint egy magyar huszár tűzszer számjának köszönhető) és ezáltal a falak nagy része összedőlt. *Csonkabég* ezért augusztus 19-én kénytelen volt elrendelni a védőrség és a fegyverzet Vácra és Pestre szállítását és a vár maradványait maga robbanttatta fel. Mivel a Párkány felől érkező Lotharingiai Károly, Waldeck herceg és Heister Sigebert úgy találták, hogy Nógrád fontos hely a további hadműveletek szempontjából (Buda, Eger, Hatvan is török kézen volt még), ezért, bár a romokat abban az évben már nem lehetett helyreállítani, megfelelő számú helyőrséget szükséges odahelyezni. Mindazonáltal a pápai nuncius, *Francesco Buonvisi* némi pénzt is biztosított, hogy a helyreállítási munkák még a tél beállta előtt, amennyire lehet, végrehajthatók legyenek.

Csonkabég, akit még szigorú feljebbvalói sem tehettek felelőssé a történetekért, Buda helyettes parancsnoka lett. Az 1686. szeptember 2-án bekövetkezett diadalmas ostrom alkalmával ő volt a legmagasabb rangú fogságba esett török, mivel a vitéz, agg basa, *Abdurrahman* maga is elesett a falak védelmében. Ez a szegény nagy lelki depressziót okozott a bátor török számára az egykorú források szerint.³⁸ Mindazonáltal a már korábban híressé vált ember (uomo famoso) megkülönböztetett elbánásban részesült. Olasz források szerint egyenesen az Udvarba vitték, ahol maga a császár is kihallgatta, mint nagy politikust és jó kormányzót (per essere gran politico e buon regiratore) meg is becsülték és vallomásait fontos információnak is tartották. Tíz évi fogság után, 1696-ban, Bécsújhelyen vette fel a keresztény hitet, majd az uralkodó báróvá és az egyik 1702-ben szervezett huszáregiment ezredesévé nevezte ki. Katonai érényeit a már a spanyol örökösödési háborúban is sorozatosan bizonyította *Leopold Freiherr von Zungaberg* (ez lett a „hivatalos” neve) de nem németesedett el, hanem ő is, fia is Magyarországon lett birtokos és fiával, az altábornagyságig előlépett „Franz”-cal együtt magyar ruhában festtette le magát Bécsújhelyen.³⁹

Buják

Ez az apró végvár eredetileg a *Báthory* család birtokát képezte évszázadokon át, az 1540-es években *Báthory András* végezte el megújítását és erős bástyákkal való megnagyobbítását, mély árkokkal, magas falakkal való megerősítését.⁴⁰ A bujái vár sorsát is Szécsény sorsa határozta meg: 1552-ben mindössze 32 huszárt és 25 gyalogot számláló védelme nem tudott ellenállni *Ali* bég csapatainak. De az ezután ide vezé-

nyelt török őrsege is csupán 28—30, vagyis három tizednyi (bölük) műsztafiz-ból — gyalogos várvédőből — állt. ⁴¹1593. decemberében Buják — Szécsényhez, Hollókőhöz és a többi nógrádi várhoz hasonlóan — Prépostváry Bálint csapatai által felszabadult a török iga alól és 70 éven át nézett farkasszemet általában 25 huszárból 50 hajdúból és 3—4 tüzérből álló kis védőrsége a a hatvani és egri törökökkel⁴².

1630-ban *Báthory István*nal kihalván a dúsgazdag család férfiága, bonyolult házassági kapcsolatok eredményeként *Nyáry Krisztina* és férje, *Eszterházy Miklós* nádor (+1645) vált a bujági uradalom birtokosává. *Nyáry Krisztina* és *Homonnay Drugeth János* országbíró 1641-ben, 1400 arany és 1200 ezüsti tallér kölcsön ellenében *Eszterházy Pál* bányavárosi vicegenerálisnak zálogosították el egész bujági uradalomrészüket, amelyhez Bujákalja, Hihalom, Palotás(hatvan), Bér és Csór nógrádi falvak mellett több Heves és Pest megyei birtok is tartozott. Az *Eszterházyak* Zólyom és Dobroniva várát birtokló ága végig a XVII. században zálogos birtokosa maradt a bujági uradalomnak: előbb, 1653-ig *Ferenc*, majd — 1681-ig — *Miklós* és *Sándor*, végül az előbbi leányai, *Ágnes* (gr. *Forgách Simonné*) és *Kata* (*Balassa Péter*, majd *Pinnyei János* alnádor neje), illetve az utóbbi fia, *István* (+1714) lettek osztatlan birtokosok.⁴³

Eszterházy Miklós 1653-tól 1663-ig töltötte be a bujági főkapitány tisztét, de, mint maga mondta, „azon idő alatt két esztendőbeli fűzetésemnél többet kegyelmes urunk, Öfelségétől nem vettem.”⁴⁴ Emiatt a birtokain való gazdálkodásból igyekezett jövedelemhez jutni. A század elejétől bizonyítható, hogy a mindenkori bujági kapitányok vették bérbe a váci püspökségtől a várhoz tartozó falvak dézsmajövedelmeit;⁴⁵ így 1620-ban *Táby Mihály* (24 Ft). 1622-ben *Csorvássy* (Chyorvassy) *János* (50 Ft), 1628-ban *Posgay Péter* (60 Ft) neve szerepel a jegyzékeken. 1653-ban *Eszterházy Ferenc* már 148 Ft-ot adott Buják, Hihalom, Nádor, Palotáshatvan, Csór községek és Hényel pusztá Nógrád megyei, illetve (Galgá) Hévíz, Tura, Boldogfalva és Szentlászló Pest megyei falvai dézsmálhatásáért, míg *Eszterházy Miklós* 1656 és 1668 között évi 168 Ft árendát fizetett ezért a jövedelmező jogért. A vicekapitány, nemes romhányfalvi *Farkas György* is élt mind az inscriptio, mind a dézsmárenda jövedelemszerző lehetőségeivel: 1659 és 1662 között, több részletben, legalább 400 magyar Ft kölcsönt adott *Eszterházy Miklósnak* és *Sándornak*, ennek fejében haszonélvezetbe kapta a Buják melletti Hényel pusztát, gazdag szántókkal, rétekkal, legelőkkel és makkos erdőkkel.⁴⁶ 1657-ben *Farkas György* nevével találkozunk a váci egyházmegye tizedbérletői között is: a Pest megyei Gyömrő (4 Ft), Hévízgyörk (6 Ft) és Szentlőrinc-káta (12 Ft) fele gabona, bárány, méh és bortizede behajtására szerzett jogosultságot.

Néhány nevet a végvár alacsonyabb rangú tisztjei és egyszerű katonái közül is ismerünk: 1655-ben *Dienes György* várnagy, *Szabó Mátyás* porkoláb és a vitézlő rendből *Madarász Péter*, valamint két kivénhedt, hetven éven felüli katona, *Tasi János* és *Babik György* tanúskodtak egy ügyben, míg 1664. januárjában Zólyomhan álltak hadbíróság elé az immár török kézre került végház utolsó magyar katonái közül *Horváth Máté* lovashadnagy, *Csór György* várnagy, továbbá „Juzab” *Fejérváry János* szervitorai, *Rontó Miklós* és *Adonyi Miklós*, illetve *Farkas György* alkapitány szervitorai, „Pál mester” és „Rab Jancsi”, végül *Nagy Mihály* őrkatona amiatt, hogy — állítólag uraik tudta és beleegyezése nélkül — elhajtották *Koháry István* Almás nevű falujában élő jobbágyainak marháit.⁴⁷ Az egyszerű katonák tehát már raboltak, hogy megélhessenek. Említettük már, hogy Nógrád mellett Buják hadinépéről is azt jelentette az Udvari Hadakozó Tanácsnak „hogy a legénységnek majd éhen kell halnia”.⁴⁸ Ekkor már csak 26 magyar és 4 német katona volt a várban.

Buják vára

1663. novemberében, Szécsény elestével Buják, ez a „kisebb és erőtlenebb” vár is az ottomán porta uralma alá került. *Mocsáry Antal* — a „Collectanea ad historiam Comitatus de Neograd” című kéziratos munkára támaszkodva — úgy tudja, hogy a török hadvezetés Hasszán agát rendelte oda 50 emberével.⁴⁹ Míg a többi hódolt várból gyakran évente változott a török parancsnok, *Hasszán* legalább 15 éven át szolgált, mint bujáki aga (1670-ből, 1675-től és 1680-ból is fennmaradt egy-egy Koháry Istvánhoz írt levele). *Evlia Cselebi* erősen túlzó leírása szerint „a városban 300 szűk ház” volt és a templomot dzsámivá alakították.⁵⁰

A források tanúsága szerint a török uralom alatt Bujákalja (vagyis a „város”) és az uradalom többi faluja meglepően békésen élt és dolgozott. Szó sincsen arról, hogy e falvak elnéptelenedtek volna, hiszen 1673-ban 41 bujáki, 27 hihalni stb. felnőtt férfi tett tanúvallomást az ispánok felelősségre vonása ügyében. A helyzet inkább az, amit 1690-ben vallottak a parasztok, vagyis, hogy „az török ideiben is, midőn tudniillik Budán, Hatvanban, Pesten, Bujákban és más több erősségben is török lakott volna, mindenkor szabadon bírták Zólyom várának urai, néhai Eszterházy Miklós és Sándor” az uradalom Nógrád, Pest és Heves megye falvait. A magyar földesurak ispánokat tartottak a töröknek hódolt faluban, rendszeresen beszédették az adókat, dézsmákat és „ajándékokat”, az agával való kapcsolatukat pedig az — igaz kényszerű — együttműködés jellemezte. Az *Eszterházyak* és a bujáki várhoz tartozó „szegénység” 1670-től éveken át kontraktust kötött a földesúri járadékok beszedéséről. Az alattvalók vállalták, hogy minden évben, „mingyárt a török tizedje után” kiadják a gabonadézsmát és azt Szent Mihály napig fel is szállítják Zólyomba. *Eszterházyék* elengedték a török által is adóztatott jobbágyaik kilencedét, viszont kikötötték; „mindazonáltal ha Isten Buják várát magyar kézhez adja, akkor tartozunk vagy kilencedet adni Ő(agysá)goknak, vagy pedig majorságbeli vetést tenni.” A jófajta bujáki borból viszont mind a kilencedet, mind a tizedet beszédtek a magyar birtokosok és az uradalom népének azt is vállalnia kellett, hogy természetben fel szállítsák a bort a távoli Zólyomba. A dézsmabor szép jövedelmet hozott a két *Eszter-*

háznak, sőt majorsági szőlőket is műveltettek Bujákalján a falu népével. A „gazda emberek” a bárányok, gidák és méhrajok szaporulatának tizedét is természetben szolgáltatták. Végül az uradalom falvai — egymás között felosztva — évente 120 Ft summapénzt is fizettek magyar uraiknak úgy, hogy általában 25 Ft esett egy-egy községre.

Maga Bujákalja falu azonban a török uralom utolsó éveiben kikerült az uradalom szervezetéből. *Eszterházy Miklós* és *Sándor* ugyanis — bár jogilag maguk is csak zálogbirtokosok voltak — albérlésbe (subrenda) adták a jól jövedelmező községet. 1667-ben *Eszterházy Sándor* és felesége, *Mórocz Erzsébet* 700 arany kölcsönt vett fel garamszeghi *Géczy Gábortól*, míg *Miklós* és neje, *Perényi Ágnes* anyagi szorultságukban hajniki *Bezzegh Istvántól* kölcsönöztek 1676 és 1680 között, több részletben 800 ezüst tallért és ennek fejében mindkét birtokos házaspár bujákaljai rátáját adta zálogba.

A bujákiak persze török szpáhírbirtokos uraiknak is számos adóval tartoztak, így kharadzs-ot („harács”-ot) — fejadó, földadó és a termények után természetbeni járadékot — és a „rabszolgaság váltságdíja” fejében iszpendzse-t, meg különféle büntetéseket fizettek. A gabona tizeden kívül az adókat a törökök egy összegben kivetett summában szedték be. Buják esetében szerencsésen fennmaradt forrásokból ismerjük a török summa összegét: 1552, Buják első meghódolítása után állapították meg azt a muzulmán szpáhírbirtokosok. Minthogy ekkoriban 35 telek volt és a jobbágyság 5—6, néha 10 ökröt, egész kis juhnyáját, is tartottak, 570 talléros, magas összeget (azaz 912 Ft-ot) vetettek ki rájuk, évről évre. Csakhogy az idők viszonyosságai folytán Buják folytonosan pusztult, hús ház is üresen állt már, ám a nehézkes török adóhivatalok nem voltak hajlandók csökkenteni a falu terheit, ezért mind több lakos hagyta el telkét. A *Salamon Ferenc* által idézett török forrás szerint Buják bíráinak és gazdáinak a XVII. században egészen a szultánig kellett folyamodniuk, csak akkor ment ki egy csapatnyi tekintélyesebb török katona és a helyszíni vizsgálat alapján leszállított adót írtak a defter-könyvekbe. Számos eset bizonyítja, hogy a törökök a XVII. század utolsó harmadában is ugyanakkora összeget vetettek ki a keresztyényekre, mint amekkorát a XVI. század közepén, az első felmérés során megállapítottak.⁵¹

Mindeddig tisztázatlan időpontban került sor Buják visszafoglalására és az erősség lerombolására. Már említettük, hogy *Sobieski János* király Szécsény felszabadítását, 1683. november 10-ét követően három nappal csapatokat küldött Hollókő és Buják várához is, de a két kis végház törökjei ellenállás nélkül megadták magukat és ezért kegyesen engedélyt kaptak arra, hogy fegyverestül és málhástul Egerbe vonulhassanak vissza. Buják azonban legfeljebb az 1683/1684-es téli időszakra kerülhetett keresztyény kézbe, mert a pestistől való félelem elűzhette az ide helyezett őrséget. Ezzel szemben *Murtuzan* hatvani aga számára — aki 1686. augusztus 18-ig tartotta Buda és Eger között fontos láncszemet képező várát török uralom alatt — jelentősége volt a közeli Buják ellenőrzésének, így az első adandó alkalommal muzulmán őrséget helyezett oda.

A „Collectanea ad historiam Comitatus de Neograd” című munka nyomán *Bél Mátyás* és *Mocsáry Antal*⁵² is elmondja a Buják körüli utolsó hadieseményeket: „Már hosszabb ideje a török hatalmában volt, amidőn a korponai, kékkői és gyarmati vitézek tanácskozni kezdtek elfoglalásáról. Úgy határoztak mindenesetre, hogy mivel nyílt harcban — kis számuk miatt — nem képesek erre, ha lehet, hadicselt alkalmaznak”. A vár körüli hegyeken zászlókat lengettek, sípokkal, dobokkal. Sikerült elhíttetni a törökökkel, hogy erős ostromló sereg támadta meg őket, ezért a rászédett ör-

ség ijedtében minden vérontás nélkül, a szabad elvonulás feltételével önként feladta a várat. A magyar katonák azonban úgy hitték, hogy a török — *Hasszán* és 50 embere — nagy kincseket is magukkal vihettek, ezért hitre adott szavukat megszegve a közeli Csécsé falunál cselet vetettek nekik. A lesvetés nem sikerült, „őket a Törökök egyes egyig mind felkoncizolták”. A nagyobb baj az volt, hogy az eseten *Murtuzán* aga feldühödött és egy fél évvel később „szeptemberben” 3000 fegyveresével megostromolta Bujákot. A várat elfoglaló *Berczeli János* csupán negyvenhated magával védte a falakat, ezért nem volt esélye a sikeres ellenállásra. „Nehogy az ellenség vad haragját felkorbácsolják” a védők tanácsot tartottak és ezen úgy határoztak, életük megtartása és szabad elvonulás feltételei mellett harc nélkül feladják a várat. *Murtuzán* aga azonban bosszút állt *Hasszán* aga megcsúfolásán és emberei adott szó ellenére történt megtámadásán, ezért a várkapun kilépő magyarokat mind egy szálíg lemészároltatta. Másnap a várat felgyújtotta és leromboltatta, majd visszavonult *Hatvanba*.

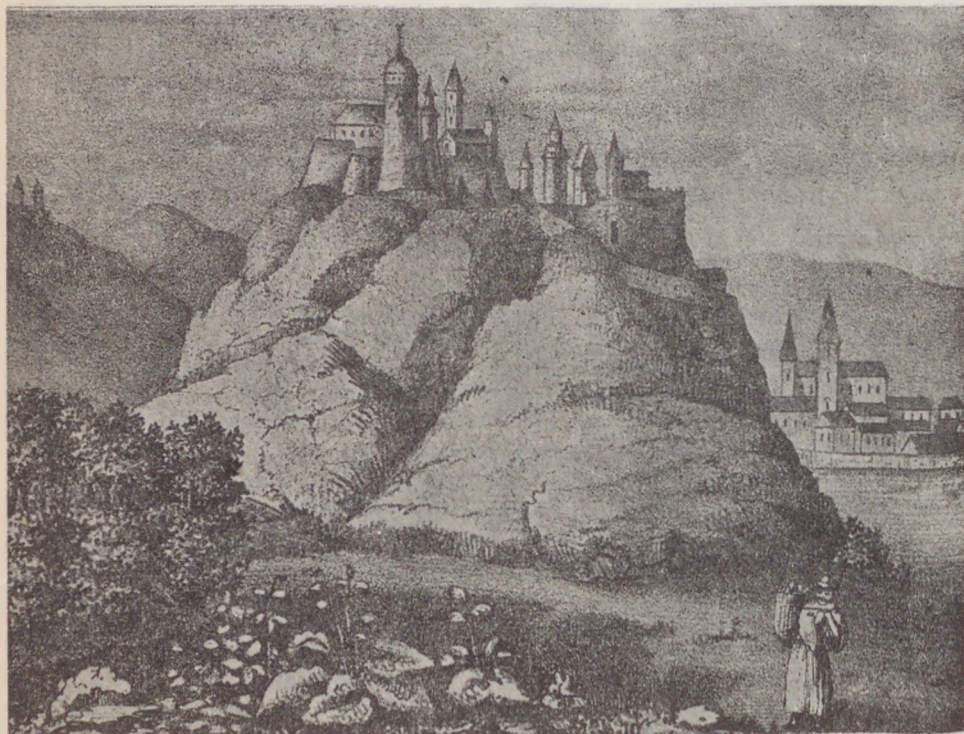
A történetből nem derült ki, melyik évben történhetett a két ostrom. Hiába kerestük, egyik forrásban sem jelezték, melyik esztendőben esett a tavaszi magyar és a szeptemberi török támadás. Így nem csoda, hogy a megye történetét tárgyaló művek és az útikönyvek általában az 1663-at közvetlen követő évekre teszik az eseményeket, nyilván azért, mert az ostromlók között a gyarmati katonákat is említik, márpedig *Balassagyarmat* 1663 után török kézre került. Mégsem ez a helyzet! A gyarmati katonákat ugyanis a *Balassák* Kékkőre helyezték át, de együtt maradtak még sok éven át. A szereplők neve azonban ennél biztosabb támpontot képez. *Hasszán* aga, mint *Buják* parancsnoka 1670. és 1680. között több levelet is írt *Koháry István*-hoz, így valószínű, hogy a későbbi években is ő maradt a vár élén. A magyar kapitány, *Berczeli János* 1678-ban még „Füleken lakozó” egyszerű „hajdú”, aki „kurucz korában” kárt tett *Balassa Ádám* kékkői főkapitánynak, ezért *Keszthőczy Gáspár* gyalogos hadnagynak és társainak kellett kezességet vállalni, hogy törvény elé állítják. 1683. november 9-én a Nógrád vármegye közönsége által *Sobieski János* és az őt kísérő császári seregek elé induló tárgyaló küldöttség számára adott utasítás aláírói között szerepel így: „*Bertzely János*, a füleki lovas katonaság hadnagya.”⁵³ Következésképpen *Berczeli* és katonái, korponai, kékkői és „gyarmati” hajdúk legkorábban 1684. júniusában, de a legvalószínűbben egy évvel később, 1685. júniusában támadták meg Bujákot. Így érthető, hogy sem az 1682-ben elpusztult Fülekről, sem az 1684. elején felgyújtott és elhagyott Szécsény magyar katonái nem voltak köztük, míg viszont a török csapatokat már nem a bujái aga feletteseként 1683-ig ténykedő szécsényi szandzsákbég, hanem az 1686. augusztus 18-ig ellenálló *Hatvan* ágája, *Murtuzán* vezette.

Buják keresztény ostroma azért történhetett inkább 1685-ben, mert addigra a pestisveszély is elmúlt és valószínűleg csatlakozott a Nógrád, Vác és Pest várai ellen indított szövetséges támadáshoz, amely leköfötte a budai és egri török erejét. Amikor azután a három vár közül Nógrád és Vác 1685. augusztusában elesett, a törökök minden erővel igyekeztek az Eger várát támogató *Hatvan* helyzetét megerősíteni, úgy, hogy a legközelebbi, csekély erővel védett Bujákból kiűzzék a kellemetlenkedő magyar hajdúkat. Buják megvédésére nem vállalkoztak, ezért inkább maguk rombolták le falait.

Fülek

Fülek végháza parancsnoka a XVII. sz. második felében a két *Koháry István* volt; az apa 1657-től 1664-ig, a fiú pedig 1667-től viseli a füleki főkapitányi tisztséget.

A *Koháryak* a tárgyalt korszakban Nógrád és Hont megyék leggazdagabb, leghatalmasabb főurai, jöllehet egy évszázaddal korábban csupán közepes birtokú köznemesek voltak.¹ Gyors társadalmi emelkedésüket és vagyonosodásukat a török elleni háborúk, a reformáció és ellenreformáció, a rendi szabadságharcok évszázadában katonai erényeiknek, katolicizmusuknak és rendíthetetlen Habsburg-hűségüknek köszönhetnék. *Koháry Péter* az 1590-es évek elején még csak Hont megye jegyzője, de 1593-ban Fülek, majd (Drégely)Palánk, egy év múlva pedig Esztergom ostroma során tanúsított bátorsága révén elnyeri *Teuffenbach Kristóf* császári fővezér kitüntetését, 1608-ban, a bécsi béketárgyalásokon *II. Mátyás* követe. Az uralkodó 1608-ban Érsekújvár főkapitányává tette. A *Bethlen Gábor* ellen tanúsított katonai és diplomáciai érdemeiért *Koháry Péter* 1622-ben bárói rangot nyert és megkapta a honti Csábrág és Szitnya várát. Főúr lett tehát és engedélyt kapott arra, hogy saját személye védelmére 60 lovas és 40 gyalogos fegyverest tartson. Pályája még tovább ívelt, mert 1627-ben, két évvel halála előtt személynöki tisztséget is kapott *II. Ferdinándtól*.

Fülek vára

Fia, br. *Koháry István* folytatta az atyai utat: 1647-től Szécsény, 1657-től Fülek örökös főkapitánya, 1658-tól Hont vármegye főispánja, csatában is halt meg, 1664. július 19-én, Léva mellett. Őt fia közül témánk szempontjából *István* (1649—1731) élete és tevékenysége érdekes. Egyházi neveltetése ellenére Csábrágon gyermekkorától megszokta a fegyveres életet, hiszen ekkoriban minden főúri kastély, vár harcra készen állott, az udvarok tele voltak ágyúkkal és más ostromszerekkel, a kaszárnnyák fegyveres szolgálkkal, az istállók harci paripákkal és valóságos fegyvergyárak üzemeltek a vár falain belül. Bizonyos, hogy apjától és vitézeitől fegyverforgatást is tanult, így felkészülten lett Fülek főkapitánya a 18 éves ifjú.

Fülek ebben a korban, tehát 1663. és 1682. között a Felvidék kulcsfontosságú végvára. Katonai erejének növelését tartotta a fiatal parancsnok fő feladatának, ezért 1671-ben felterjesztette az Udvari Haditanácshoz a vár bástyáinak megerősítésére vonatkozó kérelmét.²

A kért 1500 Ft-ot, a következő év elején fel is vette, majd a falakat megerősítette. Így a füleki vár 1678-ban sikerrel kiállotta a próbát és — bár a kurucok a gácsi ágyúkat is bevetették — ellenállt *Thököly* hadai első ostromának. A végház falain belül több társadalmi réteg is menedéket talált, így igen színes képet nyújtott lakossága.

Első helyen a „vitézlő rend” állott. Ha *Koháry* nem tartózkodott Füleken, alkapitánya, *Bellovics Sámuel* volt a parancsnok. Mint minden végvári katona, ő is hűségesküt tett,³

„hogy az én k(e)g(ye)lmes uramnak, római császár és magyarországi király Őfelséginek fejem főnnállásáig és életem fo(gy)táig ebben az Őfölségétől adott tisztemben, úgymint füleki vicekapitányságom és egyéb, Őfölségitül reám bízott dolgaiban igaz, hív s engedelmes szolgálja lészek mindenekben Őfölséginek a hazámnak. Ezen Őfölsége füleki várát és praesidiumát az Őfölsége hivségire fejem főn(n)álltáig és egy csöpp vérem kifolyásáig megtartom, minden Őfölsége ellenségi ellen mindenekben az Őfölsége igaz hiveivel, mind magyar, mind német tisztekkel egyetértek, Őfölsége hívséges dolgaiban minden előttem pörlekedőnek minden személy válogatás nélkül igaz törvén(y)t tészek, alattam valóinak tehetségem szerént mindenekben gondját viselem és a ben(n)lévő nemes uriméknak kinek kinek illendő böcsületet megadom, némely szabadságok ellen nem járok, az szegénységnek a tartományban mindenekben ügyekizem oltalma és védelme lenni, minden kóborlók és fosztók ellen. Őfölséginek, fő- és vicegenerális uraiméknak őnagyságoknak, előttem járó főkapitány urnak őn(agysá)gának mindenekben engedelmeskedem, se titkon, se nyilván nem praktikálok ellenek. Őfölsége igaz híveinek barátja, jóakarója lészek, ellenségeinek ellensége fejem főnnállatáig. Ha mint pedig olyat hallhatnék, aki hazánk(na)k, vagy Őfölségének kárára lenne vagy ellene, avagy a végháznak, tehát tartozom éjjel nappal fő- és vicegenerális uraiméknak őn(agysá)gok(na)k, előttem járó főkapitány uramnak őn(agysá)gának tudtokra adni. Melyre a teljes Sz(ent)háromság, egy bizony I(ste)n úgy segéljen.”

A hűségesküben is említett magyar és német tisztek és lovas, illetve gyalogos katonák száma az 1650 utáni időszakra vonatkozó adatok szerint így alakult:

A füleki, továbbá ajnácskői és somoskői királyi katonaság száma 1650 után

Év	Fülek várában					Ajnácskő				Somoskő		
	Német gyalog	Magyar katonaság				Összes hópénz mFt xr	Hajdú	Hópénz		Hajdú	Hópénz	
		Huszár	Hajdú	Tüzér	Egyéb			mFt	xr		mFt	xr
1652	197	300	150	25	7	4145—	21	58	45	21	58	45
1656	175	300	148	—	—	—	21	—	—	21	—	—
1665	—	400	300	—	—	—	(A füleki adatokban!)					
1670	—	400	300	26	11	3381 15	—	—	—	—	—	—
1674	—	200	80	—	9	1057 18*	—	—	—	—	—	—
1681**	(100)	300	200	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Megjegyzések: *Rhénes Ft-ban! (egyéb esetekben: mFt = magyar Ft)

**Az 1681: 5. tc. által meghatározott szám.

Mint a fenti táblázatból is kitűnik, a füleki „iratos katonák” száma — főként az 1670-es években fokozatosan csökkent. Szembeötlő azonban, hogy a zsoldlajstromokban szereplő huszárok és hajdúk létszáma bizonyos hullámozást mutat, főként az 1665-ös és az 1670-es években nagyobb sereget regisztráltak Füleken. Ez részben azzal magyarázható, hogy az 1655: tc. szerint 300 magyar lovas és 300 gyalogost kellett a vár őrizetére rendelni, másrészt azzal, hogy az 1663 végén török uralom alá került végvárok őrségét — mint *Takáts Sándor* megállapította — a vasvári béke után más várakba helyezték. Így sok szécsényi, bujádi stb. vitéz került Fülekre. Ami a zsoldfizetést illeti, közismert, hogy a bécsi Udvari Kamara képtelen volt viselni a magyar végvárok fenntartásának terheit, de ha már tartott is őrséget a végházakban, igyekezett németekkel megrakni a várakat, a magyarokat pedig — megbízhatatlannak, kisebb harci értékűnek tekintve a huszárságot és a hajdúkat — el akarta bocsátani. A füleki sereg 1669. januárjában azt panasozta generálisának, *gr. Eszterházy Pálnak*, hogy az előző 9 évben mindössze egyszer (!) kaptak zsoldot, ezért a katonák és a hajdúk kénytelenek falura menni és kenyeret kéregetni.⁵ A falusi nép — a „szegénység”, ahogy az egykorúak hívták — azonban csak abban az esetben tartozott „gazdálkodással” — szállás- és élelemadással — a füleki és más végházak katonaságának, ha azt a generális és a megyei alispán engedélyével teszi, az előjárói tudomása nélkül falura, vagy prédára induló katonákat viszont a katonai rendtartás szerint a kapitány szigorúan megbüntette. Zsold hiányában azonban a végházak magyar seregei rákényszerültek arra, hogy a környező megyék falvaiban próbáljanak élelemhez jutni — gyakran nyúlva erőszakos eszközökhöz, így szinte ostromállapot alakult ki a végvári vitézlő rend és a parasztság önvédelmi szervezete a parasztvármegye között.

Füleken, a vár falai között három nemesi vármegye is székelte.⁶ Nógrád mellett Heves és Külső-Szolnok, valamint Pest-Pilis és Solt egyesült vármegyék nemesi közgyűlése tartotta székhelyét, innen küldte ki a hódoltságba adószedőit, polgári és büntetőperekben eljáró közegeit, ide kísértette be a parasztvármegyék tisztjeivel az elfogott gonosztevőket. Lakóházakat tartott a füleki végházban és többnyire itt is élt egész háznépével a legtöbb Nógrád vármegye birtokos nemes családai közül. 1682-ben a *Hamvay, Vay, Pápay, Kürtössy, Kubinyi, Vécsey, Kiss, Battik, Baratnaky, Gyürky, Tassy, Némethy, Béltéky, Mocsáry, Barsy, Liberchey, Bezzegh, Dobay, Balogh, Géczy, Vattay, Sövényházy, Guttay, Csemnitzky, Csorgály, Bossányi, Báthory, Oláh, Subits, Ebeczky, Iványi-Fekete, Bellovics* és *Jánossy* familiákat említik a források.⁷

A viszony a „vitélő rend” és a három nemesi vármegye tisztikara, illetve közönsége között a tárgyalt évtizedekben igen kiélezett volt. A két fél hatásköri kérdésekben vitatkozott egymással és mindegyik a másikat vádolta az ország törvényeinek lábbal tiprásával. Így a várórség 1669-ben panaszt tett⁸ a bányavidéki főkapitányság generálisra, az újonnan kinevezett *gr. Eszterházy Pál* előtt, hogy a három vármegye alispánjai, szolgabírái semmibe veszik a végház főkapitányának, *gr. Koháry István*nak a hatáskörét és maguk akarnak ítélkezni a parasztok által a végvárba bekísért vétkesnek tartott katonák felett csakúgy, mint a főkapitány által a falvakból felhozott „törökös” — tehát a hódítókkal együttműködő — emberek felett, jöllehet ezek katonai bíraskodás alá eső ügyek. Panaszkodtak amiatt is, hogy Nógrád, Heves és Külső-Szolnok, valamint Pest-Pilis és Solt nemes vármegyék nem hajlandók segíteni a végvárakat. Megemlítették, hogy a három viceispán azt akarja, egyáltalán ne járjanak a lovas katonák és hajdúk a falvakra „kenyeret kéregetni”, még tisztjeik írásos engedélyével sem és a parasztok büntetlenül megölhettek több, állításuk szerint ártatlan, vagy kis vétket elkövető füleki vitézt, még fegyvereiket és lovakat is elkobozták a viceispánok, mondván „Ha a császár szolgálja, fizessen a császár, éljen meg abbul”. De abban is ellenséges a nemesség a „vitélő renddel”, hogy nem engedik meg, hogy a katonák és főleg a hajdúk közül azok, akiknek nincs szállásuk a füleki végházban, s ezért kénytelenek a környező falvakban lakni és onnan járni be vártálni, kapuskodni, a nemesek sokszor üresen álló házaiba költözzenek. Nem akarnak részt vállalni a Füleken lakó nemesek a „cirkálásban” sem, jöllehet másutt ezt ellentmondás nélkül megteszik saját és családjuk védelmében. Ha a katonaság tisztjei azt kérik a vármegyéktől, segítsék a vár megrongálódott kőfalainak, bástyáinak, hídjának a restaurálását, adják meg a törvényekben kiszabott ingyenmunkát, a főispán ezt válaszolja: „Ha kell Ófölségének a vár s véghely, építtesse!”

Ezzel szemben viszont a három nemesi vármegye is teli volt panasszal és váddal a „vitélő rend” túlkapásai miatt. Ők is *gr. Eszterházy Pált* keresték meg, de mint az ország nádorát.⁹ Állításuk szerint *Koháry* és vicekapitánya, *Bellovics* nem ismeri el a végvárba költözött nemesek és lakóházaik immunitását és kijelentette, hogy „semmi úton-módon itt a végházban más bírót magán kívül nem engedhet meg, hanem kinek mi pörlekedése vagyon a végház territoriumában lévő jószágá végett, akár nemes, akár nemtelen és akárki légyen az, ne viceispány, vagy vármegye székin, hanem törvénykezzeék ökegyelme előtt az itt való hadiszéken.” *Koháry* és helyettese bírói ítéleteket hoztak az ott lakó nemesek ügyeiben is, illetve nem fogadták el a vármegyék bírái által tett törvényt. Nógrád megye sorozatosan küldött panaszleveleiben sérelmezte pl., hogy *Koháry* vagy *Bellovics* parancsára letartóztatnak nemeseket, így *Makfalvay Jánost*, *gr. Forgách Ádám* gácsi inspectorát, *Mocsáry Györgyöt*, *Horváth Andrást*, *Ebeczky Pált*, *Ebeczky Tamást* is. A vármegye rámutatott, hogy az ország írott törvényei (1655: 7. tc.) szerint a végvárak kapitányainak egyedül csak

Com: ADAMUS VESSELENI
 de Hadad, perpet. de Muran, S. C.
 R^q₃ M. Præs. Filék. sup. Capitane⁹.

Wesselényi Ádám füleki főkapitány

a „vitélzlo állapotok” tekintetében szabad ítélkezniök, „in rebus extra-militaribus”, vagyis nem katonai ügyekben a „hadiszékek” nem illetékesek. „Nemes ember nemes ellen soha még eddig nem perelt az országban kapitányok előtt, hanem vagy rendes bírāja, vagy a vármegye előtt”, még „a fizetett és iratos ember” sem. (Utóbbiak a földesúri alkalmazásban, vagy végvári katonai szolgálatban álló nem független nemesek voltak.) Kijelentette a vármegye, hogy „egyébiránt nem lévén a végházakban lakozó úri és nemes rendnek egyéb jószága a végházak territoriumin magok házaiknál s kerteknél, ha ez iránt is az kapitány előtt kellene járni, nem sok különbség volna egy hajdú s egy nemes ember között”, ezért kérték a nádort, védelmezze meg nemesi szabadságaikat *Koháryval* szemben. A megye nemességének követe, *Vay Ádám* biztató választ hozott *Eszterházy* nádortól, amit sietve ki is hirdettek a közgyűlésen és *Koháry*hoz is eljuttattak, de a földesúri jogaihoz makacsul ragaszkodó főkapitány továbbra sem változtatta meg álláspontját.

Ellentétek jellemezték a vakbuzgó katolikus *Koháry* főkapitány és a Fülek falai közt élő nagyszámú kálvinista és lutheránus vallású nemesség és katonaság viszonyát is. A törvények biztosították a végvárak szabad vallásgyakorlatát és a füleki ágostai és helvét hitvallásúak e jogukkal élve templomokat építettek, prédikátorokat, tanítókat tartottak hosszú időn át. 1670 után azonban a *Habsburg* udvar és az ellenreformáció hazai bajnokai, élükön *Szelepcsényi György* esztergomi érsekkel elhatározták, hogy kiirtják a protestantizmust az országból. Kampányszerűen elvették a templomokat, bezáratták az iskolákat és prédikátorok, tanítók százait idézték a pozsonyi vésztörvényszék elé, ahol minden eszközzel — kínzással, éheztetéssel, halálos fenyegetéssel — igyekeztek rávenni a protestánsokat a papi tevékenységről való lemondásra, a katolikus hitre térésre, vagy az ország elhagyására. Sokan megtörttek, azonban 42 prédikátor semmilyen terrortól nem félemedett meg — ezeket bírái gályarabságba hurcoltatták és — aki nem pusztult bele a megpróbáltatásokba — csak több hónapi evezőpadhoz láncolás után, a holland és szász államfők segítségével szabadult meg. Ezek között a gályarabságot is vállaló kiváló emberek között volt a füleki református prédikátor, *Miskolczi Mihály* is, aki Theati börtönében halt bele sebeibe.¹⁰ A másik protestáns egyház az evangélikus felekezet füleki prédikátora, *Thuróczy Végh András* is a gályáig kitartott hite mellett. Tudott dolog, hogy a hírhedt ügyben szerepet vállalt a megye főispánja, *Forgách Ádám* is és nem kétséges, hogy a füleki főkapitány, *Koháry István* is cinkos volt az egész Európát felkavaró botrányban. Néhány év múlva azonban fordult a kocka. 1677-ben a füleki végházban élő kálvinista és lutheránus rendek védleletet szereztek a királytól, megengedve számukra a szabad vallásgyakorlatot.¹¹ Végül az 1681-es soproni országgyűlésen elfogadott 26. tc. 15. paragrafusa külön meg is nevezte a bányavárosi főkapitánysághoz tartozó három végvárat, Lévát, Korponát és Füleket, mint olyant, ahol a jövőben szabad lesz a protestáns vallásgyakorlat és a lakosok saját költségükön templomokat is emelhetnek maguknak. Fülek tehát bekerült az ún. articularis helyek közé, ezt azonban — Lévához és Korponához hasonlóan — maguk a város protestánsai — prédikátorok, nemesek, katonák — vívták ki maguknak és nem (mint *Reiszig Ede* állítja¹²) *Koháry* „közbenjárására” kerültek a törvénybe.

A füleki végvár „nem reguláris” lakosságának harmadik, számban bizonyára legnagyobb csoportját a vár falain kívül épült „város” vagyis mezőváros polgári lakossága képezte. Itt, a vár oltalmában fontos vásárokat tartottak és sok iparúzó is megtelepedett, akik öt céhet is létrehoztak.¹³ Elsőként 1636-ban — *Wesselényi Ferenc* főkapitány előzetes hozzájárulásával — 15 eszmadia mesterséget űző „iratos katona” (miles stipendarius) képviselőtében kért és kapott a zólyomiaktól 23 cik-

kelybe foglalt céhlevelet *Fejérvári Mihály* és *Csáktornyai György*. 1640-ben a végvár szűcsmestereinek kölcsönöztek 39 cikkelyből álló magyar nyelvű privilégiumokat a beszercebányaiak — szintén *Wesselényi* főkapitány jóváhagyásával. A vargacéhet 1656-ban 3 Füleken és 5 Losoncon lakó mester alapította a szécsényi vargák 1617-es céhlevelével megegyező cikkelyekre nyerve el főkapitánya, egy éve már az ország nádora, *Wesselényi Ferenc* megerősítését. 1672-ben egyébként *gr. Eszterházy Pál* Dunán-inneni főgenerális is megerősítette a füleki csizmadiák, valamint szűcsök céhlevelét. A szabómesterek — *Szécsényi Damkai Szabó György* és 16 társa — 1674-ben már magával *I. Lipót* királlyal erősítették meg a szécsényi szabók 1617-es cikkelyével megegyező magyar nyelvű céhprivilégiumukat. A társaságba 1680-ig még további 8 szabómester lépett be a fennmaradt mesterlajstrom szerint. Az ötödik céhet a füleki és losonczy szíjgyártók, pajzskészítők, lándzsakészítők, kardművesek és lakatosok — tehát az egykorú hadiipar művelői — 1636-ban alapították és 1667-ben erősítették meg.

A mezőváros lakosainak kisebb kertjei is voltak a határban, de gazdálkodásuk alapját nyilván a marha és sertések szilaj tartása képezte.

Fülek „polgári” lakosságának — parasztoknak, kézműveseknek — az előjárói közül *Bél Mátyás* az 1682-es események kapcsán *Mácsay Lukácsot*, *Csont Istvánt*, *Kakukk Gergelyt* és *Darabos Jánost* nevezi meg, kiemelve, hogy *Bellovics* vicekapitány vezetésével az „érdemes polgárok” is készek voltak foggyvert fogni és előállni a vár védelmére. A vár védői mellé álló nemesekkel együtt ők tették ki azt a 2000 magyar praesidiariust, akik *Thököly* ostroma idején a falakon harcoltak.¹⁴

A felföldi végvárak társadalmának helyzetére vonatkozóan fontos adatokat szolgáltat az az okmány, amelyet 1677. július 16-án adott ki az Ajnácskő — Fülek másik kis „tarisznyavára” Somoskő mellett — falain belül uralkodó „rendetlen állapot” megszüabályozása érdekében Fülek főkapitánya, *Koháry István* és a praesidium két földesura, özv. *Vécsey Sándorné polyánkai Csapy Mária*, illetve özv. *Iványi-Fekete Lászlóné Aszalay Erzsébet*.¹⁵

A várra kellő gondot nem fordító porkoláb tisztére mást választottak, fizetesképpen évi 12 Ft-ot és 12 kila búzát biztosítva neki. Megkövetelték tőle viszont, hogy a várra állandóan vigyázzon, a kapukat esténként kulccsal zárja. „Az strá(z)sákra és kapusokra serény vigyázással legyen és az kapuknak közit, vár piacit tisztán tartsa jó szokás szerint és minthogy a porkolábságnak tisztí s hivatalja is azt hozza magával.” Szigorúan megparancsolták neki, hogy főkapitánya és földesurai tudta nélkül a várba senkit be ne bocsásson, „aki hajdúságra, vagy katonaságra „(gyün(n)e” — azaz gyalogos, vagy lovas katonának jelentkezne. Különösen óvakodjék attól, hogy „gonosz hírek” hallatán a „lovas és gyalog renden lévő vitézlő rendek” egyszerre, mindannyian otthagyják a várukat és bemenjenek Fülekre, „Mivel Ófölsége praesidiuna azért rendeltetett Ajnácskőben, hogy az várat oltalmazzák a régi jó szokás szerint, kire nézve a praesidiariusok is szántóföldeinket és kaszáló réteinket is élík, hogy az ott valók maradjanak helyben mindenkor, kiváltképpen rossz hírek midőn futamodnak”. Egyértelmű tehát, hogy az ajnácskői végvár gyalogos és lovas katonáinak szolgálatuk fejében a földesurak szántóföldeket és réteket adtak használatba. Könnyen elképzelhető, hogy a főkapitány alá tartozó másik két végvárban, Füleken és Somoskőn is hasonló volt a helyzet — amire a füleki praesidiariusok kertjeinek, rétjeinek enlítéséből következtethetünk.

Ajnácskő vára egyik tulajdonosává egyébként a következő évben, 1678-ban *Vay Ádám* (1656—1714) vált, miután feleségül vette *Iványi-Fekete Erzsébetet*.¹⁶ A vár épségben „megúsztá” Fülek 1682-es ostromát és ettől kezdve hadászati jelen-

tősege is megnőtt. Kapitánya, *íj. Vécsey Sándor* hajdúival részt vett Eger 1687-es ostromában és a falak alatt hősi halált is halt.¹⁷

Fülek vára és városa 1682-ben pusztult el. Ebben az évben ui. a kuruc fejedelem, *Thököly Imre* újabb hadjáratot indított a felvidéki királypárti várak és városok elfoglalása céljából. Miután Kassát augusztus 14-én elfoglalta, a másik kulcsfontosságú végvár, Fülek alá vonult. A kuruc felkelők seregéhez *Apafi Mihály*, a török hűbérés erdélyi fejedelem hadai mellett a budai *Ibrahim* pasa török hadereje is csatlakozott, így igen jelentős fegyveres erő vette ostrom alá a várat. *Bél Mátyás* *Notitia Hungariae novae* című művében¹⁸ — korábbi történetírók alapján — úgy írja, hogy a törökök száma 90 000 főt tett ki, míg *Thököly* és *Apafi* seregei létszámát 50 000 emberre becsülte. Ezt az adatot *Mocsáry Antal* is átvette.¹⁹ Ma van olyan nézet, hogy Füleket ennél jóval kevesebben ostromolták, *Szakály Ferenc* legfeljebb 30 000 fegyverest fogad el. Amellett, hogy a korabeli seregek létszámát az egykorú híradások sem egyformán becsülték fel, tekintetbe kell venni azt is, hogy a török hadjáratokban a zsoldos szpáhikat, janicsárokat igen sok félig-meddig reguláris martalóc és pribék, meg más népség is kísérte — zsákmányra éhesen. Ezek növelték a tömeget, de harci értékük vajmi kevés volt. Akár így, akár úgy, legfeljebb kétezer védőhöz képest sokszoros túlerőt alkotott az ostromhad. Ágyúik miatt a külvárost nem lehetett sokáig megtartani, így maguk a védők gyújtották fel és a tulajdonképpeni végvár falai mögé húzódtak a katonák, nemesek, városi lakosok és családjaik. A török és kuruc tűzérés két héten keresztül ágyúzta a megadási felhívásokra *Koháry István* befolyására mindvégig nemmel válaszoló védőket, a katonákon kívül tömegestül ölve meg asszonyokat és gyermekeket is. Mivel a remélt segítség nem érkezett meg, a várba szorult nemesek vezetői — *Koháry* beleegyezése nélkül — szeptember 10-én megadták magukat *Thököly* előtt. A győztes seregek a kiürített várat feldúlták, kirabolták, majd felgyújtották, sőt, az őrbástyákat puskaporral is felrobbantották, így „az egész vár csaknem egy kőhalomná vált.”

Fülek pusztulásának két következménye lett. A bányavárosok kulcsának tekintett vár esete után hamarosan maguk a gazdag bányavárosok is a kuruc fejedelem uralma alá kerültek. A törökök előre tudták ezt, mert Fülek bevételét oly nagy sikernek tartották, hogy ott helyben szultáni athnáméval Magyarország uralkodójává nevezték ki *Thökölyt* és a koronát is felajánlották neki — amit ő diplomatikusan elhárított, sejtve, hogy azt elfogadván csak ellenségei számát növelné. E török sikernek nem kis szerepe volt abban, hogy a sztambuli porta úgy döntött, már a következő évben megtámadja a Habsburg-székvárost, Bécsét is.²⁰

Az országos hatás mellett helyi jellegű következmények is támadtak. Füleken elégett a három vármegye, Nógrád, Heves, Külső-Szolnok és Pest-Pilis-Solt nemességének levéltára is — rengeteg jogbiztosító irattal, ami egy jó évtized múlva számos nemesi familia birtokainak elvesztését okozta. Végso soron a füleki eseményekkel magyarázható — mint azt *Belitzky János* felismerte²¹ — a nógrádi nemesség jelentős részének kurucellenes beállítottsága, amely megmutatkozott az 1703 kora őszének ellenállási mozgalmában (bővebben Gács, Szécsény, és Kékkő históriájának tárgyalásakor szólnunk erről), majd *Bél Mátyástól Mocsáry Antalig* a megye patriarchális nemesi történetíróinak a műveiben is. A füleki „hűséges helytállás” az 1680-as, 1690-es évtizedben refrénszerűen visszatérő érv és bizonyíték volt a nógrádi nemesség memorandumaiiban, amelyeket adó-, porció- és insurrectio ügyekben sűrűn intézett az uralkodóhoz, vagy a nádorhoz. De a füleki hűséges helytállásból igazán a parancsnok, *Koháry István* húzott hasznot. Mivel *Thökölynék* hűségeskút még fogolyként sem akarván tenni, 35 hónapos nehéz rabságot szenvedett és ebből kiszabadulván

a Habsburg-ház elhalmozta kegyeivel: gróf, örökös honti főispán, örökös füleki főkapitány és Fülek földesura lett, katonai téren később vicegenerális, sőt altábornagy, majd agg korában országbírói tisztséget is nyert Nógrád és Hont vármegyék leggazdagabb és leghatalmasabb főnemese.²²

Balassagyarmat, Szécsény és Fülek elpusztulásával Nógrád vármegyében csak Kékkő és Gács vészelte át épségben és állandóan lakottan a zűrzavaros 1680-as éveket — így célszerű elsőként ezek társadalmának a történetével kezdeni.

Gács

Gács egyszerre töltött be végvári, uradalomközponti és közigazgatási székhely funkciót. A kies, kerek hegy tetején fekvő — máig épségben álló — várkastélyt 1612-ben, nagy költséggel építette *Forgách Zsigmond*.²³ Ő volt a család nagy birtokszerzője, aki Lossonczy Annával kötött házassága révén 1595 és 1601 között királyi adománylevéllel megszerezte a gácsi, szécsényi és somoskői uradalmakat, ezzel Nógrád első számú földesura, később országbíró, majd nádor lett. Gács várát rezidenciának építették ugyan és nem végvárnak, azonban a háborús évszázad követelményeinek megfelelően erős szegletbástyákkal, körbeásott sánccal — továbbá ágyúkkal, tarackokkal, 40 hajdúval, német pattantyússal (1668-ban, 1683-ban is *Ukmair György*) védelmezték a család életét és vagyonát. A gácsi vár katonai parancsnoka a kapitány volt, ő irányította nem csupán a fegyveres várnépet, hanem az uradalom gazdasági tiszteit — az udvarbíró, számtartó, kasznárt, kulcsárt, ispánokat is.

Szerepét, hatáskörét jól érzékelteti a *Liberchey Mihály* kapitány számára 1667-ben kiadott instrukció.²⁴

„Instructio

pro generoso domino Michaelae Liberchey, capitano arcis nostrae Gách

1. Mivel a várak kettőt kívánnak principaliter (lényegileg PB), egyik az i(ste)ni félelmet és böcsületet, az ellen tehetsége szerint ők(e)g(ye)lme ne vétse, se másnak véteni ne engedjen. Ez pedig abból al(l), hogy az fertelmes szitok s más cégéres vétek az várban el ne szenvedtessék, hanem annak erős büntetése légyen.

2. Mivel az várban az catholica religion kívül más exercitium (vallásgyakorlat PB) soha sem volt, itt senki praedicator ne merészeljen praedicálni, se pedig gyónást és más exercitiumot tenni sub poena capitali praedicatoris et nostrum officialum (a prédikátor és tiszteink fővesztés büntetése alatt PB). Másuva az hol praedicator vagyon, lássa aki nem pápista, hova megyen.

3. Az gáchi papnak szokott praedicandája meglégyen, hétfőn, szerdán, szombaton idefől mise légyen az várban, mivel nem mindenkor mehet az catholicus cseléd az faluban.

4. Az ki az egyházhoz adós, sub poena confiscationis bonorum (jóságai elkobzása büntetése alatt PB) megfizessen, így az oskolamesternek is, hogy az haranglábat megcsinálhassák s az templom épületiben is kárt ne valljunk.

5. Az gyalogság jó és fegyveres légyen, az tizedessi minden szombaton fegyvereket megnéz(z)ék, töltes(s)ék, elegendő légyen. Senki hír nélkül ne járjon. Az kapu nagy őrizet alatt legyen mindenkor, soha olyan hitő porkoláb ne lehessen, hogy

mind kapunyitáskor s betétekor háromszor ne Jézus Máriát nagy böcsülettel ne kiáltásák sub poena aeternae nostrae disgratie (örökös kegyvesztés terhe alatt PB). Az gyalogok pedig legyenek continue (folyamatosan PB) negyvenen, mint eddig voltak s az számtartó fizessen hóról hora nekik.

6. Minden várbéli tisztviselő az kapitán(y)tul füg(g)jön, interim instructioja (közvetlen utasítása PB) mellül se menjen el senki s ah(h)oz tartsa kapitány uram is magát, avégre adtuk instructionkat az tiszt(t)artónak, porkolábnak, számtartó(na)k, kulcsárnak és kasznárnak.

7. Az vár állapotja kettő; egyik az belső s másik az külső. Hírével legyen kinek-kinek, mivel okvetetlenül, ha I(ste)n úgy akarja, mindenkor egész télen itt akarunk lakni udvarnépestől, hogy kapitány úr szállásán kívül senkinek az fölső vár beli contignatióban azután szállása nem lehet. Így az egész házakat, ablakkal (szék(k)el, asztallal, ág(g)yal, pad(d)-al, azokat újabban megpadimentoztatván úgy csinosít(t)assa és rendelje kapitány úr s úgy raedificaltassa, hogy kinek gondviselése alá adja ő(k)e(g)ye)lme az házakat és azok miat(t) kárt fogunk vallani, az kártevő nekünk refusioval fog tartozni. Így az ajtaját, ablakját, paedimentomát in integro honeste találhassuk az házaknak. Az folyosókat megerősíttesse, újítsa az hol kívántatik. Valamen(ny)i periculumot (veszélyt PB) lát ő(k)e(g)ye)lme, hogy az kilső, belső faépületek miatt is az vár szenvedhetne, azt éppen elrontassa, mert ha onnan kár esik az tiüztül, ő(k)e(g)ye)lme számadásában fog járni, ha ezeket ő(k)e(g)ye)lme exequálja (végrehajtatja PB).

8. Porkoláb úr(na)k oculart tegyen a szemére, hogy minden nap legaláb(b) egyszer az palankot, saranpókat hidalják, meglássa s megtekintse s ő(k)e(g)ye)lmének megmondván arrul in tempore tegyen, hogy az periculum ezaránt remediáltassék.

9. Mindenik álgynak, taracknak legyen négy-négy kereke készen, egy két két (!) ágya, hogy tempore necessit(a)tis készen lehessen. Így elegendő sínvasa mindenféle kötele, szege legyen ő(k)e(g)ye)lmének az cajkházban (ti. Zeughaus PB) mellyeket aprónként, amikor lehet meg kell szerezni. Ah(h)oz elegendő épületre való fa legyen az várban készen az minthogy ezaránt való segítségre is az falukat meg kell . . . (kérni).

10. Legyen az lakatosnak egy inasa, az ki tanulja a mesterséget, kinek legyen kenyere napjában, az minthogy nagyob(b) szobát kel(l) az árokban (!) az lakatosnak csináltatni.

11. Ha mi ösmerős böcsületes főrend, vagy őfelsége commissariusi ide akarnának jönni, azoknak szállást adjon s befogadja. Így az itineransokat (utazókat PB) az ő(k)e(g)ye)lme discretiojára (döntési jogára PB) hagyjuk, kikre való illendő gazdálkodásról számtartón(na)k, kulcsárunk(na)k, kasznárunknak adot(t) instructionkban megparancsoltuk, hogy atévők legyenek, amit ő(k)e(g)ye)lme fog azaránt nekik parancsolni.

12. Mivel háború időben sok böcsületes rend és vármegye tagja kíván szállást a várban, senkinek ő(k)e(g)ye)lme szállást ne adjon, valaki tempore necessitatis az vár oltalmában ben(n) nem akar maradni. Így ha ultima necessitas (végszükség PB) kívánni fogja, az mi megenni való készen defensoribus sint omnia communia (a védőknek minden közös legyen PB) az minthogy az mi enyim, az is defensoroknak (védőknek PB) adatik.

13. Az várban s a vár kívül az istállóknál elegendő víz legyen hordókban s kádokban, hogy tűznek ellene állhassanak I(ste)n jóvoltából. Ah(h)oz öreg s apró

lajtrák és csákllyák az várban bizonyos helyen tartassanak és egyéb tűz oltására szükséges eszközök és edények legyenek.

14. A fákat, amelyek az szőlőkben vannak, mind ki kell vágatni és az kertben is csak e(gy)néhányt az javában köl(l) meghadni tempore necessitatis.

15. Az palánk és saranpó épülete úgy legyen, amint designaltuk, akkor, amikor lehet.

16. Tiszt(t)artónkat s töb(b) várbeli instructio szolgálainkat instructiojok mellett hagyja.

17. Mivel néha feles az rab, soha az várban hat rabnál töb(b) ne legyen, exequendi exequantur (végrehajtandó PB).

18. Az várban elegendő deszka, (z)sindel(y), lécs, mész hó(l)t szén, fejíriteni való ecetek legyenek.

19. Sokadalmnak az vár alatt lehetnek, az korcsmára jó bort adjanak.

20. Az hajdúk olyankor szokszor csak minden fegyver nélkül, pusztán hagyják az kaput s alámennék, az ne légyen és kész fegyver nélkül senki alá ne menjen.

21. Az külső saranpó árkot beljeb(b) kel(l) venni s az egész jószágot (ti. uradalmat) annak megásására reá kel(l) hajtani s meg kel(l) töviseltetni. Ez is akkor tegyenek meg, amikor lehet.

22. Az tó fölött való hegyen se az töviset, se más fácskát meg ne hagyjanak nőni, hanem növést látván, az mint elkezdtek, ki kell mindenkor vágatni az rabok(k)al.

23. Somoskőre éjjel nappal gondot köl(l) viselni.

24. Az törökkel az békességet megtartsa és az olyanokat, az ki annak megbántásával akarja kenyerét keresni itt az vár alatt, se ide fel szállást ne adjon s ne protegálja, az mint azaránt verbalis instructioja volt ő(k)e(g(ye))lmeinek.

25. Az mit ő(k)e(g(ye))lme nem értene az mihez nem tudna az épületek dolgában, item olyat értene, hallana, tudna, az mi a vár s maguk kárára volna, idein kérést tégyen, idein notificalja ő(k)e(g(ye))lme.

26. Az cajkházban (Zeughaus PB) minden tiszta légyen a tűztől minden rend oltalmazkodják.

27. A vár kapuját senkinek magunkon kívül éj(j)el föl ne nyitassa se maga ő(k)e(g(ye))lme, se az porkolábunk(na)k felnyitását ne engedje. Kiről prokolábunk(na)k bőveb(b) instructiot adtunk, tartsa ah(h)oz magát ő(k)e(g(ye))lme is. Az szerint mind a toronyban s mind az bástyákon éj(j)eli nappali vigyázásokról, így az kapuk reggeli fölnyitása modalitásáról (módjáról PB) a arról is, hogy az külső kapun az kis ajtó is mindenkor betéve légyen s egy legény fegyveres közel álljon ottan, hogy kérdni gyűjjön be az idegen ember, akinek be kel(l) jönni, megírt porkolábunk(na)k bőveb(b) instructiot s parancsolatot adtunk róla. Kapitány úr őkegyelme úgy alkalmaztassa mindazokat.

28. Az szomszédsággal, úgymint füleki, dévén(y)i és véglesi kapitány uramékkal jó correspondantiát (levelezést PB) tartson ő(k)e(g(ye))lme az hírekre nézve és mennél gonoszab(b) hírt hal(l), annyival nagyob(b) gondviseléssel éjjel nappal vigyáztasson mind külső belső várban. Légyen szeme Széchén(y)ben is ő(k)e(g(ye))lmeinek, de egész meghitt és hiv igazmondó ember által s amikor mit ártalmunkra érthet, azt idein pravevenálni igyekezzék.

29. Az mi jószágunk beli szegénység hírral menjen bé Széchényben, Hatvanban, Egerben s ha kijön, mindjárt jő(j)ön az kapitányhoz, hogy amit lát s hal(l), megmondhassa.

30. Pöreinkre és törvényekre, így határainkra is viseljen jó gondot ő(k)e(g(ye))l-

me, idein tudtunkra adván magunkra is, amikor valakivel derekas pöreink lennének.

31. Az mi expressa commissionk (kifejezett parancsunk PB) nélkül senkinek ők(e)g(ye)lme a várban szállást ne adjon. Mivel pedig mindent ember írásban nem foglalhat, a többbit hagyjuk ők(e)g(ye)lme discretiojára és dexternitására, nem kételkedvén benne, hogy ezeken kívül is valamit ők(e)g(ye)lme a mi jónkra és megírt tiszti s hivatalja s gondviselése alá bízotot(t) gáchi várunk(na)k megtartására feltalálhat és kigondolhat, azt el nem mulatja. Az mit pedig kárunkra lát lenni, azt minden tehetséggel eltávoztatja.

32. Ezen instructionban pedig és felől előszámolt punctumokban foglalt rendeléinkben tartozék ők(e)g(ye)lme mint böcsületes, hív és igaz szolga, minden tehetséggel híven és igazan eljárni.

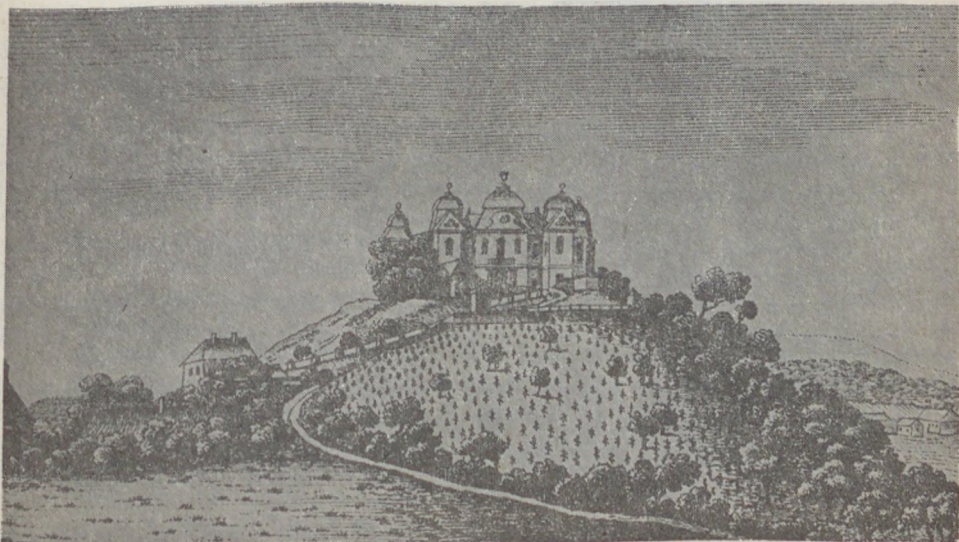
Mire segélje I(ste)n ők(e)g(ye)lmét!

Datum in arce nostra Gách die 1. Maii 1667.

Forgách Ádám”

Az instrukció pontjai magukért beszélnek. *Liberchey Mihály* — korábban 8 éven át a megye alispánja — mind a földesúr katonaságának, mind a gazdálkodást irányító tiszteknek (tisztartónak, számtartónak, porkolábnak) parancsnoka volt és intézte a vár „diplomáciáját” is — szomszéd magyar és török várakkal való jó kapcsolatra is ügyelve.

Gács másik funkcióját uradalni központ jellege adta. A tisztartó — sok éven át *Makkfalvy János* — irányította a majorsági gazdálkodást. Műveltetett ugyan kisebb szántóföldeket is, de a majorok, istállók főkincsét 1678-ban 71 szarvasmarha (köztük 24 fejős és 3 borjas tehén, 33 borjú, 3 bika és 8 igás ökör), 31 öreg sertés, 350 juh és 150 kecske képezte.⁵ Végül a gácsi vár igazgatási jelentőségét az adta, hogy az itt lakó *Forgáchok* — *Zsigmond* (1592—1621), fia *Ádám* (1622—1681) és

A gácsi kastély

unokája Ádám (1682—1714) — Nógrád főispánjai voltak, sőt Zsigmond a nádori, fia az országbírói tisztet is betöltötte — így hivatalát részben itt vezette. Fülel pusztulása után a nemesi vármegye közgyűléseit is vagy Losoncon, vagy itt, Gács várában tartották — egy jó évtizeden keresztül.

Gács soha sem volt királyi végvár, de a *Forgáchok* — mint láttuk kis magánhadserőget — hajdúkat, szervitorokat, pattantyúst — tartottak, saját költségükön. Őket telepítette le és látta el az alábbi kiváltságlevéllel 1675-ben *Forgách Ádám*.²⁶

„Mi, ghymessi g(rof) Forgách Ádám, nemes Nógrád s Borsod vármegyének főispánja, országbírája, császár és koronás király urunk, Őfelsége titok tanácsa (azaz titkos tanácsosa PB), komornikja és Magyarországon levő szabad királyi városoknak főbírája etc.

Minden rendbelieknek, valakik ez levelünket látják, olvassák, vagy olvasgatni hallják, tudtokra adjuk, hogy minekutánna magunkban elvégeztetett akarattunk szerint azt tettük volna fel szándékul, hogy az pogán(y)nak közelítése s veszedelmes szomszédságára nézve gácsi várunknak szükségnek idejében bátorságosabb megoltalmazásáért annak környékét, avagy alját török igától való szabadság szeretők, mind lovas, mind gyalog renden levő katonai személyekkel megtöltsük s szál(l)ítsuk és azokat ugyanoda lakóul is befogadjuk. Az okáért aziránt való igyekezetünknek végben vitelére felyül megírt mód szerint minden rendbelieknek értékre akartuk ez levelünk által adnunk, hogy valakinek azon Gácsváraján való letelepedéshez, vagy lakáshoz kedve s hajlandósága léssen, teljes szabadságot adtunk az olyanak, hogy ott való tisztviselőinknek magát bejelentvén s az által kimutatandó hellyel, rétekkel, földekkel és kertekkel megelégedvén azt bízást megszálhassa és fiúról fiúra bírassa szabadon, minden paraszti szolgálat, vagy adózás kívül ily ok és conditio alatt;

Elsőben hogy valakik ott letelepednek, az várhoz kötelesek legyenek s valamikor a szükség kívánja, annak megoltalmazására fegyvert fogjanak s az alája üto ellenségnek ellent álljanak.

Secundo, hogy az ott való lakosok közül senkinek se titkon, se nyilván ne legyen szabad se húst vágni, se peng bort vagy sert, éget(t) bort és pálinkát árultatni, hanem egyedül magunknak járjon abbéli jövedelem annak az helynek fennállatáig.

Tertio az mikor vagy magunk, vagy hozzánk tartozók közül valakinek parancsolatunk mellett oda kelletik mennünk, vagy menni, valamennyi számú személyt parancsolunk in tali casu illendőképpen mellettünk, vagy képünkbeli mellett felülni s talpon lenni kötelesek elkésérti.

Quarto magunk után ott való főtisztviselőnktil hal(l)gatni s annak engedelmeskedni tartozzanak.

Ezekén kívül peng mi is ellenben assecuráljuk őket, hogy semmiféle paraszti szolgálat, vagy adózásra se most, se jövődőben vagy maradékink nem fogjuk kén(y)szeríteni.

Nemes uraimékat peng minden tehetségünkkel nemesi szabadságokban nemhogy megbántanánk, sőt, inkább megtartani és oltalmazni kívánjuk.

Melynek nagyobb bizonyására adtuk ez peccétes patens úri levelünket.

Datum in arce nostra Galgócz, die 20 mensis sept(embris) A(nn)o 1675.”

Ez a telepítőlevél, melynek lelőhelyére *Belitzky János* szíves segítségével találunk rá, egyike az ismert csekélyszámú „hajdúszabadságot” biztosító telepítőlevél-

nek és a balassagyarmati, 1671-es első telepítőlevélhez — amellyel még alább megismerkedünk — sokban hasonlít.

Itt csak azt emeljük ki, hogy *Forgách Ádám* olyan katonák számára adta, akik egyrészt vállalták az állandó, fegyveres szolgálatot, amikor csak parancsot kapnak a hadba szállásra, másrészt lemondtak arról, hogy sok „Őfelsége végházában” gyakorolt királyi kisebb haszonvételekkel éljenek (bor, sör és pálinka korcsmai kimérése) és elismerték, hogy erre kizárólag a földesúr jogosult. Ugyanakkor viszont *Forgách* engedélyezte számukra házak építését, telki tartozék jellegű szántók és rétek művelését úgy, hogy semmiféle paraszti szolgálatra (robot, forspont stb.) vagy adózásra nem kötelesek, a nemesi rendűeknek pedig elismerte nemesi szabadságjogaik tiszteletben tartását.

Kik éltek „Gácsallya possessio”-ban? Erre jól megválaszol egy 1687-ben készült dicalis összeírás, amely az adózó nép minden főbb termelőeszközét — egykorú kifejezéssel „facultását” — feltünteti.²⁷ Nos, a település határában mindössze 3 „sessio”, azaz teleknyi szántóföld, illetve rét volt a lakosok birtokában, de ezen nem kevesebb, mint 18 családfő osztozott: negyedtelke 6, nyolcad-házhelye pedig 12 gazdának volt. Rajtuk kívül éltek még Gácsalján „4 pástos z(s)ellérek, kiknek sem(m)iek ninc(s)”. A parasztok kezén összeírtak 2 hámos lovat és 33 igásökröt, 38 tehenet, 42 juhot és 55 kecskét — ami, tekintetbe véve, hogy a szilaj tartás miatt a haszonállatok jórészt könnyen eltitkolhatták, viszonylag jelentős vagyont képez.

A Gács váralján (in oppido subarcensi) élő nemesek száma 1688-ból ismert:²⁸ *Komáromy Pál, Török János, Csizmadia Lőrinc és Mihály, Ürményi Mihály, Majzik Simon és János, Gulay István, Koncsok — másként Végh — Dávid, Valkay György, Timler Dávid, Kovács — másként Apró — Mihály, Török Gergely, Huszár Mátyás, Szigethy Mihály, Bakosi vagy Ötvös Balázs, Nagy András és Szeőcs János* személyében nem kevesebb, mint 18 nemesi rendű, de — mint az idézett telepítőlevélből is kitűnik — *gr. Forgách Ádám* hadinépéhez tartozó férfi lakott Gácsban. Míg a 18 „colonus” — neve alapján — szláv lehetett, a nemesek nemcsak „hungarusok” hanem nyelvük is a magyar volt.

Mint láttuk, 1675-ben a törökök közelségével indokolta Gácsváralja „megszállítását” idősebb *Forgách Ádám*. A felszabadító háborúk során 1687. decemberében kapitulált Eger, az utolsó veszélyes török erődítmény is, így végleg elűzték a hódítókat a mai Észak-Magyarország területéről. Azt hihetnők, hogy a földesurak a korábban megadott hajdúszabadságokat azonnyomban fölösleges engedménynek tekintették, és rögvest eltörlésükre, valamint a „vitézlő rend” szélnek eresztésére, vagy jobbágyi helyzetbe süllyesztésére kezdtek törekedni. Erről azonban szó sincsen! Miután idősebb *gr. Forgách Ádám* 1681-ben elhunyt, fia 1688. április 6-án minden pontjában és cikkelyében elismerte a kiváltságlevelet és kötelezettséget vállalt annak megtartására mind saját magára, mind örököseire nézve és a vármegye kérésére az 1682-es füleki ostrom során megsemmisült eredeti oklevél pótlására új privilégiumlevelet állított ki.

A gácsiak hajdúszabadsága tehát — a lakosok, a nemesi vármegye és a földesúr közös akaratával — csorbitatlanul fennmaradt, amiben a fő szerepet a közbiztonság hiánya okozta. A vármegye *Eszterházy Pál* nádorhoz írt leveleiből, valamint az 1687-es dicalis összeírásból is kitűnik, hogy Nógrád egésze „romlott” és pusztult” állapotban volt, Fülek felégetése után csak Losonc „várasocskája” és Gács meg Kékkő maradt biztonságos lakóhelyül, az Ipolytól délre fekvő várak és falvak ebben az időben „totaliter desertae”-nek, teljesen elpusztultaknak minősültek. A kiváltságos helyzetet rögzíti és figyelembe veszi a 1696-os országos porta-összeírás is:²⁹ „Oppi-

dum Gács in fundo arcis allodiali et pridem pro securitate habitationis nonnullorum D(omi)norum nobilium et servitorum arcen(sium) erectum.” — vagyis Gács mezővárosát a vár majorsági fundusán és egykor több nemesúr és várbeli szervitor biztonságos lakására építették, ezért mind a lakók számát, mind az általuk művelt szántóföldek nagyságát kihagyták az összeírásból, mivel állami adózás alól mentes településnek minősült.

A nemes és nem nemesi származású földesúri szervitorokon kívül a biztonságos lakhatás és az ott évente nyolcszor tartott vásárok kézműveseket is vonzottak Gács-váraljára, sőt, ifjabb *Forgách Ádám* 1701-ben az itt élő vargák és csizmadiák számára — a Szécsény mezővárosában élő szakmabeliektől adaptált — céhes cikke-lyeket is megadta,³⁰ így biztosította szabad iparűzésük és termékeik előnyös értékesítésének feltételeit.

Gács várának katonai funkciója 1703-ban, a *Rákóczi*-szabadságharc kitörését követően egy rövid időre feléledt. Amint a kisnemesekből, volt végvári katonákból, parasztokból álló első kuruc csapatok megjelentek Nógrád és Gömör megyék határán, a birtokos köznemesség, amely a vármegyét tekintette fő politikai és érdekvédelmi fórumának, a szeptember 4-én tartott részleges gyűlésen — az Udvari Haditanács előzetes engedélyével — úgy határozott, hogy a „tumultus” előtt, királya iránti hűségét megőrzendő, Gács és Kékkő várkastélyába, továbbá Szécsény mezőváros falai mögé húzódik. Az ezután bekövetkezett eseményeket alaposan feltárta a kuruc fejedelmi udvar későbbi kancellárjának, directorának, a Szécsény mellett fekvő Ludányban lakó *Ráday Pálnak* az iratait kiadó kitűnő forráspublikáció³¹ — így itt elegendő rövid összefoglalást adni róluk. A várkastély — ahol 1682 után gyakran tartották a nemesi vármegye közgyűléseit, és ahol a főispán rezidenciája is volt — érthetően elsősorban a megye tisztikarának nyújtott oltalmat: *Szendrőlí Török András* alispán, *Ráday Pál* jegyző, leendő apósa, *Kajali Pál* volt jegyző, *Darvas Ferenc* perceptor és *Gyürky Ádám* esküdt is ide zárkózott, több losonci nemessel együtt, hogy — mint írták — „az őfelsége hűségében dicsíretesen megmaradhassunk”. A védelem megerősítésére 50 hajdút kértek az akkor még labanc generális *gr. Forgách Simontól*, Gács egyik földesurától. A segítségül küldeni kért hajdúk azonban nem érkeztek meg, így a védők „a vár környékit jó módjával fortificálva s a szükséges requisitumokat tehetségük szerint megszerezvén” legfeljebb a várban és az aljában fekvő településen élő *Forgách* alattvaló szervitorokra, a família saját hajdúira számíthattak. Így érte az első kuruc támadás Gács várát, szeptember 4-én. A város előtt megjelenő két zászlóalj parancsoka, *Csizmadia Kis Ferenc* — akiről a szécsényi események kapcsán még szólunk — mindenekelőtt biztosította a védelemre berendezkedetteket, hogy „mi is nem idegenítjük országunknak böcsületes lakosait és nemesit, hanem az kik velünk jó fundamentom által megegyeznek, mi is nem tatárok vagyunk, hanem igaz keresztyének”,³² ezért csak negyven emberük számára dolmány-nak és nadrágnak való vörös angliai posztót, zöld kalpagot, csizmát, puskát tokostul és borravalót kívánnak. Azonban a vár feladására való felhívásnak a nemesek nem feleltek, sőt ágyúlövéssel fenyegették meg a támadókat. A kuruc sereget ekkor még lázadónak, tolvajnak tekintő megyei birtokos nemesség azt remélte ekkor, hogy uralkodója — valószínűleg a Nógrádban nagy uradalmakat birtokló generálisai, *Koháry István*, vagy *Forgách Simon* vezetésével — felmentő csapatokat küld. Igaz, hogy a bécsi kormányhatóságok, végül is hoztak rendeleteket, amelyben *Koháryt* 500 lovas és 300 hajdú toborzásával, *Forgách Simont* Pozsony, Nyitra és Trencsén, *Bottlyán János* ezredest — a későbbi legendás *Vak Bottlyánt* — pedig Nógrád, Hont, Bars és Esztergom vármegyék nemesi felkelésének és huszárcsapat toborzásának a megszer-

vezésével bízták meg, de ezek elkésett intézkedések voltak.³³ Szeptember közepére a három megerősített hely — Gács, Kékkő és Divény kivételével Nógrád valamennyi mezővárosa (Losonc, Fülek, Gyarmat, Szécsény stb.) és faluja, sőt olyan, a megyével szomszédos várak és városok is, mint Bozók, Korona, Léva vagy Rimaszombat is meghódoltak Rákóczi seregei előtt és csupán Csábrág, a *Koháryak* várkastélya állt ellen. Sok nemes is csatlakozott a kurucokhoz, így *Géczy Zsigmond* losonci és kislaludi birtokos is, aki ezeres kapitány lett.

Szeptember második felében a magára maradt Gács várába többször is levelet küldtek a kurucok vezetői, maga *Bercsényi Miklós* főgenerális — *Kajali Pál* régi ismerőse — és *Géczy Zsigmond*, az ellenállás beszüntetésére szólítva fel őket és azzal érvelve, hogy az udvar és a kormányhivatalok csak az ország romlását akarják, a *Rákóczi* vezetésével felkelt rendek viszont hazájuk és nemzetük testi-lelki szabadságáért fogtak fegyvert.³⁴ Biztosították a vármegyében vezető szerepet játszó nemeseket, mihelyt fejedelmük hűségére állnak, a kurucok nem háborítják, hajtják el jószágaikat és családjaik is biztonságot nyernek. Mivel azonban a gácsi védők a felhívásokra elutasítással válaszoltak, a kurucok alaposan felpredálták jószágukat és főként lovaikat hajtották el. Végül október 1-re virradóra három kuruc kapitány csapataival megostromolta és el is foglalta a vár aljában levő mezővárost, melynek népe felmenekült a várba. A védők azonban kipuskázták a támadókat, legalább öt halott és 30 sebesült maradt a városkában. Ezután a kurucok a várat szoros ostromzár alá fogták. Hiába folyamodtak a védők október 12-én az Udvari Haditanácshoz, sürgős segítséget kérve az egyre szaporodó kurucokkal szemben, csak hitegetést kaptak válaszul.³⁵ Így október 15-én — miután, mint *Bél Mátyás* megörököltette,³⁶ a garamszentbenedeki konvent hiteleshelyi levéltárában nyilatkozatot helyeztek el, hogy ők hűségesek maradtak királyukhoz, nem önként, hanem fegyveres erő kényszere miatt hódoltak meg a kurucok előtt — végül is feladták a várat. Ezután a Gácsban maradt nemesek mindannyian felesküdték Rákóczi fejedelem hűségére, a legtöbben — *Ráday Pál*, *Kajali Pál*, *Török András*, *Darvas Ferenc*, *Gyürky Ádám* — magas katonai vagy hivatali tisztségeket töltöttek be a kuruc államban.

Gács kapitulációja után a szabadságharc éveiben is erődítmény maradt. Itt székelték a vármegye hajdúi, itt őrizték a foglyokat is. Emellett itt lakott a megbízhatatlansága miatt 1706 végén *Rákóczi* által lecsukatott *gr. Forgách Simon* családja is, bár „Gács várában, igen gyarló erősségben... munitio fogyatkozásával lévén, praesidiarius is igen kevés vagyon benne.”³⁷ *Rákóczi* által kinevezett utolsó parancsnoka, a francia *Bonefus* ellenállás nélkül feladta a várat, amikor a császáriak megjelentek alatta.³⁸

Kékkő

Említettük már, hogy Gácson kívül csupán Kékkő vára vészelté úgy át az 1680-as évek viszontagságait, hogy épségben maradt és lakossága is folyamatosan a lakhelyén maradhatott. A vár család hagyományai szerint 1237 óta a *Balassáké* volt. A török elleni harcok századaiban a familia számos tagja tüntette ki magát bátor katonai magatartásával — elég ha csak *Balassa Ferencre*, II. *Ulászló* szőrényi és horvát bánjára és fiai közül a bányavárosok védelméért felelős *Menyhértre* meg *Jánosra*, vagy *Bálintra*, az Esztergomi alatt csatában elesett kiváló költőre uta-

lunk.⁵⁹ Ugyanakkor azonban a *Balassák* hírhedtek is voltak féktelenségükről, pálfordulásaikról, „izgékony vérükről”.

Amint a *Koháryak* Csábrágon, a *Forgáchok* Gácsban, úgy a *Balassák* Kékkőn és Divényben tartottak egész kis magánhadsereget, erősítették meg lakóhelyül szolgáló várukat úgy, hogy ágyúkat és más hadieszközöket is tartottak. Kékkő így, — Gácshoz hasonlóan — kettős funkciót töltött be a XVI—XVII. században. Egyrészt katonai erődítmény volt, melynek főként Szécsény és Balassagyarmat, a két szomszédvár török zászló alá jutása, 1552 után nőtt meg a jelentősége. *Balassa János* 1556-ban saját költségén 100 lovas és 50 magyar darabontot tartott, ezekhez rendelt a bécsi Haditanács még 50 huszárt és 50 gyalogot.⁴⁰ 1576 közül már 70 lovas és 160 gyalog szolgált itt királyi zsoldban. Ebben az évben került török kézre Kékkő, mert az itteni magyar vitézek hadicsínyein úgy megdühödött a budai „*Bárszonyos*” *Musztafa*, hogy *Ali* béggel megostromoltatta és elfoglaltatta. A várat így 1593-ig a muzulmánok uralták, azonban Fülek királyi kézre való visszakerülése után a megriadt török őrség puskaporral felrobbantotta, és üresen hagyta. A bányavárosok megtartása szempontjából fontos erősség romokból való újjáépítését — Árva vármegye ingyenmunkájával — az 1604: 8. tc. 12. paragrafusára írta elő, azonban csak azután kezdődött meg a nagy munka, miután a várat 1609-ben *Balassa Zsigmond* királyi adománnyal visszanyerte. A falak emelése, a védművek bővítése, mély sáncok ásása és 2 főúri lakóhely kiépítése 1612-ben készült el.⁴¹

Fontos kiemelni, hogy a királyi zsoldlajstromok (1623, 1625, 1632, 1652, 1656) tanúsága szerint Kékkőn nem voltak királyi „iratos” huszárok vagy hajdúk és az 1655: 3. tc. sem írta itt elő végvári őrség tartását.⁴² 1663, Szécsény, Nógrád és más várak másodszori török kézre kerülése azonban fordulatot jelentett, hiszen így veszélyes rés támadt a bányavárosok védelmi vonalán. Ezekről az évektől gr. *Balassa Bálint*, majd 1668—1685 között, *Balassa Ádám* korponai főkapitánnyá való előléptetésével pedig *Balassa Gábor*, tehát a vár és uradalom birtokosai álltak szemben katonáikkal a szécsényi szandzsákbég erős hadaival. Ekkortól Kékkő ismét királyi végvár, ahol 1670-ben 100 huszár és 100 hajdú szerepelt a királyi zsoldlajstromon.⁴³ Másik forrás, *Eszterházy Pál* nádor sereglustrája szerint viszont ugyanebben az esztendőben csupán 25 lovas és 54 gyalogos magyar katonát találtak Kékkő várában.⁴⁴ A *Wesselényi*-féle *Habsburg*-ellenes összeesküvés megtorlása után, 1672-t követően Bécs már rendelkezett elégséges ürüggyel ahhoz, hogy megvalósítsa régi tervét, a magyar hadsereg önállóságának, erejének megtörését és az alkalmat kihasználni szélnek eresztette a tisztséges zsolddal már régóta nem fizetett magyar végvári katonaság kétharmadát.⁴⁵ Kékkő esetében ez az önhatalmúlág, a rendi országgyűlés megkérdése nélkül hozott rendelkezés azzal a következménnyel járt, hogy 1674. utáni években egyetlen magyar huszár vagy hajdú sem állt királyi zsoldban ebben a várban. Igaz, arra vonatkozólag nincs adat, hány katonát fizetett *Balassa Ádám* a saját pénzéből. Az 1681-ben végre újból összehívott soproni országgyűlésen a magyar feudális rendek keresztülvittek egy sor törvényt, amelyek előírták, hogy a végvári katonaságot mielőbb ki kell egészíteni az 1655-ös törvényben előírt számra, rendes zsolddal kell fizetni és a török veszélye miatt a szükséges helyeken az elpusztult várakat — a vármegyéik ingyenmunkáját is felhasználva — újjá kell építeni és megfelelő védelmi állapotba hozva magyar katonasággal kell feltölteni. Ezek a törvények előírták, hogy Kékkőre kell helyezni az 1655-ben még magyar kézen levő, de azóta elveszett Nógrád várába rendelt 150 lovas és 200 gyalogot (1681: 5. tc.) és a vár megerősítéséhez kirendelte Hont megye akkor *Tihanyi Imre* szolgabíró által igazgatott 3. járásának ingyenmunka szolgáltatását (1681: 7. tc.). A tör-

vény életbe lépése utáni évben a megyét *Thököly* kurucainak támadása érte és a kékkői katonák — mint *Koháry István* még két évtizeddel később is emlegette — Korpona, Bozók, Divény és Gács praesidiariusaihoz hasonlóan könnyen feladták várukat, csupán az ő két vára, Fülek és Csábrág tartott ki „Őfelsége hívségében”.⁴⁶

A kékkői végvári vitézek ugyanolyan hűségessé tettek, mint Füleken, fogadva, hogy koronás királyukhoz hűségessé lesznek, főkapitányuknak és az utána való tiszteknek engedelmeskednek titkos „practicákban” nem vesznek részt sőt, ha ilyenről tudomást szereznek, feletteseik tudtára és értésére adják.⁴⁷

Érdekes és a korszakra jellemző, hogy a *Balassák* minden alattvalójuktól — köztük minden rendű kékkőitől — kezesekkel támogatott nyilatkozatot követeltek, amelyben kötelezte magát az illető, hogy „innét, Kékkő várából semminémő szín alatt másuva lakóul el nem megyen, el sem szökik, sem pedig kuruccá nem leszén.” Így kezeskedett 1681-ben két Esztergárban élő jobbágy *Szügyi Mihályért* („minthogy egyébiránt is hittel köteles ezen végházhoz és Őfelségéhez”) 100 tallérnyi, egy *Horváth Istók* nevű katonáért három divényi lakos ugyancsak 100 tallérnyi vagyona lekötésével. A kurucok közül elfogott és Kékkő várába rabságba hozott *Győri Nagy Istókért Fricz Márton*, *Góbis István* és *Szabó Benke* helybeli lakosok 100 magyar forinttal, a Kékkővár alján feleségestül lakó *Fülöp* másképpen Kurucz Gyurkáért a mezővárosban lakó *Zabreszki András*, *Szócs Márton*, *Szabó Mihály* és *Mulyádi Miklós* ugyancsak 100 forinttal kezeskedtek 1682-ben. Ha a katonák, vagy rabok elszöknének, vagy más úrhoz mennének, a kezesek vagyonában *Balassa Ádám* a helybeli vásárbíró által a vállalt összegig elégtételt vehetett. Ez a gyakorlat még az 1690-es években is virágzott, mert *Szernyik Dudás Jánosért* „(: másként iratos Őfelsége szolgájáért, de most *Balassa János* ispánjáért :)” aki egy leány teherbe ejtéséért törvény elé állítandó volt 1696-ban 4—4 kékkőaljai lakos vállalt kezességet, *Szabó Mártonért* pedig, aki 1698-ban földesura „őnagysága híre nélkül . . . valami idegen bányákat keresni ment”, *Molnár Máté* molnár és *Saár István* felett 100 forintjával.⁴⁸

Kékkő ekkor jogállását és települését tekintve két részből állt; a végvárból (Arx) amelynek élén voltaképpen maga a főkapitány állott, de őt többnyire helyettese, a vicekapitány (1680 körül *Ajtich Horváth Ferenc*, 1700-ban *Dudás Márton*), vagy a porkoláb (1665—1681; *Skapalides János* 1700-ban ns. *Zavoday György*) pótolta. A közigazgatási és bírói ügyek írásba foglalását a vár jegyzője (1678-tól 1704-ben bekövetkezett haláláig *Gönczi György* „juratus notarius praesidii Kékkőiensis”) végezte, míg a tömlőért a porkoláb felelt. A várban laktak a *Balassák* katonái, akik között sokan nemesek voltak (így 1692-ben hét nemes élt itt:⁴⁹ *Baghy Balázs*, *Borbély György*, *Vereszy István*, *Bresztianszky Ferenc*, *Tratler József*, *Szabó* — másképpen *Zavady* — *György* és *Skapalides János* örököse) mások pedig gyalogos katonák, vagyis „hajdúk”.

A másik település a Váralja, jogállását az egykorú források — meglepő módon — possessio-nak, azaz községnek és csak elvétve oppidumnak nevezik, jöllehet a mezővárosi jogok sine qua non-ját, az évi hat országos és vasárnaponként heti vásár tartására vonatkozó földesúri jogosítványt már 1658. október 6-án megszerezték számára a *Balassák* és ennek megfelelően a vár aljában lakól elöljáróját az 1680—1700-as években „hites vásárbíró” néven nevezik.⁵⁰ Az iparosodottságot jelzi, hogy Váralján két céh szerzett — többször megerősített — kiváltságlevelet: a *Balassagyarmatról* jött szabók (1673, 1686 és 1702), valamint a csizmadiaák (1691 és 1726).⁵¹ A mesterek jelenlétét a nevek is jelzik, a magyar nyelvű forrásokban sok a *Szabó* — emellett a *Takács* családnevű is (1701-ben három is, közülük „Takács György ha

sző sokat, adnak néki egy kila búzát és semmit sem fizet”),⁵² jóllehet takács céh nem is volt a városkában.

A kékkőaljai lakosság jelentős része azonban a Balassa-uradalomban végzett paraszti munkát. 1685. után *Balassa Ádám*, Gábor és Sándor személyében három földesúr is osztozott az uradalom jobbágyain, földjein és királyi kisebb haszonvételein. 1689-ben az uradalom urbárium a összeírása⁵³ 17 közrendű és 1 libertinus alattvalót tőntet fel, közülük *Koroda Jakab* ispán volt, hárman „kapun szolgál”-tak, míg „*Fribeli János* katona, ki most az úrnak fundusán házat épített.” 1696-ban az országos portális összeíráskor a település előljárói, *Mlinár György* bíró és két társa azt vallották,⁵⁴ hogy a majorságokon és néhány inscriptionalista nemesúron kívül 8 szellér van ott, akik a várhoz bizonyos szolgálatokkal tartoznak, csekély irtásokat művelnek, szőlőket is művelnek kb. 11 kapásnyit, de ezek nem a sajátjaik, hanem a földesurakéi. Hogy kurialis — tehát adómentes — helyzetűek-e, az ország nemes rendjeinek ítéletére kell felterjeszteni ügyüket. Az országos összeírás végül kihagyta Kékkőalját a kuriális helyek közül. A település kuriális, vagy úrbéres jogállása a szórványos források szerint évtizedeken át vita tárgyát képezte. Ennek közvetlen következményei nem csekélyek voltak, hiszen a kuriális jogállás azzal a rendkívül fontos előnnyel járt, hogy az ott lakók csak pénzben szolgált taksával adóztak a megyének, természetbeni szolgáltatásokkal — forsponttal, porcióval stb. — viszont nem. Bár a vármegye általában fenntartásokkal viseltetett a kuriális státus megadására tekintetében, mégis a taksás helyek közé számította a Váralját. 1661-ben pl. a következő megjegyzést olvashatjuk: „Possessio Kékkőalja ex certis respectibus licet non fit curialis, taxatur tamen an 75 den(arios)”,⁵⁵ 1687-ben pedig ez a megjegyzés olvasható a dicális összeírásban: „Kékkőaljaiak instálnak, azon maradjanak úgy, az mit a Nemes Vár(me)g(y)e determinált felőlük, készek azokat p(rae)stálni, az mit az Nemes Vár(me)g(y)e reájok inponál”.⁵⁶ Az adózás pedig ezután a taksafizetéssel történt: 1690-ben „Subarcenses Kékkőaljaienses menstruatim flor(enos) Rhen(enses) 20” vagyis havi 20 rénes forinttal tartoztak, míg a külön említett várbeli katonák havi 5 Ft taksát fizettek (Arcis Kékkő milites menstruatim per fl(orens) 5.).⁵⁷ A taksafizetés később is szokásban maradt (pl. 1695). A felemás helyzet magyarázatával az 1701-ben kiadott urbárium szolgál: „Ebben a faluban az házak nincsenek házhelyenként, hanem olyan z(s)ellérségekből ál(l)ók, hogy akinek öröksége vagyon és marhája hogy a marhával szolgál, serfőzésben való segítséggel, kert kapálással, levélhordozással tartoznak. Kilencedet, tizedet is tartoznak adni, csak borból, vetésből semmit, kaszálással és aratással sem tartoznak, akinek marhája van pedig szántással és fahordással a parte nem tartozik”.⁵⁸ Marhákkal csak 2 gazda rendelkezett, a többi 11 szegény lakos két kezének munkájával tartozott, míg cenzualista családfő volt 8, köztük 3 takács, 1 kőműves, 1 pedig mészáros foglalkozású.

A vár és a vár aljában épült település további funkcióját a majorsági központ jelleg adta. „It(t) Kékkőben vagyon serfőzőház, mellette major, mely majornak mind az két oldalán kert kettő, harmadik kert filagoriával temető mellett, annak által ellenében egy pajta, mellette való juhállással szilvásostól” — írták az 1701-es urbáriumban, fel is sorolva a majorsági művelésű szántóföldeket (71 ekealja, azaz ua. magyar holdnyi területen) és 20 szekér szénát termő rétet. A királyi kisebb haszonvételek közül a legfontosabbak a serfőzőház, valamint a bort, égettebort, pálinkát és sört kimérő korcsmák voltak. A váralján épült korcsmát a három földesúr, valamint Szent Mihálytól karácsonyig a „falusiak egyenlő negyedévenként használták, míg a váron eblől levő „kapitány korcsmában” a legidősebb *Balassa*,

mint director mért italt két negyedéven át. A malom évente 25 köből tiszta búzát és egy hizlalt ártányt szolgáltat és munkát is végzett a várban. Az 1689-es urbárium megemlíti a vániot is, amelyet a porkolábok vettek bérbe.

A kékkői lakosság tehát meglehetősen sokszínű képet mutatott a török kiűzése korszakában; éltek itt nemes és nem nemesi rendű, királyi és földesúri esküvel kötelezett katonák, míg a vár aljában — ugyancsak örökös földesúri kötelékben — zselléri rendi kategóriába sorolható szegény földesúri szolgák, céhes, vagy céhen kívüli mesteremberek, sőt kereskedők is tevékenykedtek. Kékkő lakóinak a falvak népétől eltérő, taksafizető, majorsági illetve curialis helyzete a földesurak akarataiból az 1690-es évektől a Rákóczi-szabadságharc kitöréséig változatlan maradt.

A kuruc mozgalmak hírére hallva a vármegye 1703. szeptember 4-én tartott részleges gyűlése — mint említettük, az Udvari Haditanács engedélyével Gács és Szécsény mellett — Kékkő várába való visszahúzódásra hívta fel a nemességet.⁵⁹ A kékkői főkapitány címét *Balassa Ádám* ezredes ekkor is viselte és saját katonákat is tartott, ők alkották a védősereg magvát. Az események hírére több nemesúr is Kékkő várába húzódott. Már szeptember 2-án ide „transferálta magát” negyedmagával — de felesége nélkül — a szécsényi praefectus, *Dúl Mihály*, aki *Balassa Ádámnak* is bizalmas embere volt. Mint tekintélyes nemest — alispáni tisztet is betöltött egyideig — megérkezése után, a „Kékkőben lévő rendek” kapitánynak is megválasztották, ő azonban ura, *Koháry István* „speciális parancsolatja” nélkül nem vállalta el.⁶⁰ *Balassa Ádám* földesúri és főkapitányi minőségében a szeptember 12. előtti napokban végül nándori *Bene Andrást*, a járás egykori főszolgabíráját tette meg helyettes kapitánynak. *Dúl* már odaérkezésekor úgy tapasztalta, hogy széthúzás van a nemesek és a közrendűek között: „Itt is némely régi lakos katonának kedvek van a tolvajságra, ha ők rajtok állana, bizony Kékkőt is szokások szerint feladnák minden oppositio nélkül, de nem nyargalhatnak, s vagyok azon némely idegyült nemességgel, hogy ma, vagy holnap közönségesen megesküszünk, az ki pedig öfelsége híve nem lenne, az(t) bizony hogy az tömlőcbe hányatom.”⁶¹ Mégis, miután szeptember 6-ára befejezett ténnyé vált, hogy „ezt az darab földet elborította a kuruc”, egyesek kiszöktek közéjük és 14-én *Dúl Mihály* már azt állapítja meg, hogy „ide Kékkő alá tegnap becsaptak vala a kurucok . . . 4 vagy 5 kuruc olyan volt közöttük, akik ezelőtt is Kékkőben laktak”.⁶² Emiatt *Balassa* a várbeli nemeseket felesküdtette a király hűségére. A védősereg nem lehetett nagy, mert amikor *Réthey, Kis András* és társai „vagy 25 lovassal” felruccantak Szécsényből Kékkőre, a hozzájuk csatlakozó „kékkői katonák”-kal — azaz lovasokkal együtt csak „circiter 60”-ra nőtt a „próbára” ment csapat. *Dúl Mihály* pedig azt írta a kékkői seregről, hogy „Innét is gondolom kitelik 100 lovas, nemes emberek és régi, rongyos katonák”.⁶³ A vár védői — élükön szeptember közepétől magával *gr. Balassa Ádámmal* — állandó titkos levelezésben voltak a Gácsba illetve Csábrágba szorult nemesekkel, sőt, a kékkői és csábrági lovasok együtt hajtották végre az említendő terjéni (terényi) rajtaütést is. Mégis, amikor a kékkői nemesek is tudomást szereztek Rákóczi hódolásra felszólító pátenséről „már közülük oly választot is a(d)tak Rákóczinak, hogy nem látván pátensin maga subscriptióját, pecsétit, még választot nem adhatnak, ha az megjön, meglátják azután” mit tesznek.⁶⁴ A várt császári segítségről csak híreszteléseket kaptak, ezért *Balassa* azt felelte *Koháry* segítséget ígérő levelére: „de könnyű onnan minket bízgatni, nehéz peniglen minéink, ily angustióban lévén, várunk”.⁶⁵ Amikor pedig október első napjaiban a kurucok már a „föld népét” kaszákkal, kapákkal hajtották a gácsi és kékkői vár felé és Gács is megadta magát, október 17-én Kékkőt is feladták a védők.

Ezután *Balassa Ádám* is a kurucok mellé állt, egy ideig harcolt is a császáriak ellen, de fő célja az volt csupán, hogy visszanyerje a néhai *Balassa Imrétől* Thököly-barátsága miatt elkobzott ősi családi birodalmát a másik oldal, a kurucok segítségével. Mivel azonban *Rákóczi* kötelezte *Balassát* az önkényesen visszafoglalt *Zichy-jószágok* visszaadására⁶⁶ a harci kedv ellanyhult az egykori császári főkapitányban és 1704. tavaszától már nem vett részt a szabadságharcban.

Kékkő feladása után *Balassa Ádám* Korponára ment, sorsukra hagyta a hűségére esküdött nemeseket és hajdúkat. Két szervitora, nemes *Baghy Balázs* és *Fejérváry Ádám* Csábrágba húzódtak és innen 1703. december 19-én kétségbeesett levelet menesztettek utána,⁶⁷ írván: „Mi N(agysá)g(o)d parancsolatja s híre nélkül semmihez sem mervén fogni — lajtorják s lészák csináltatásán kívül — rendölt helyeken heverünk, jól(le)het Nógrád vár(me)gyei gyalogság (:megtartván benne Gács várában 28:) csak Csábrág, Varbókon szál(l)ottak meg mi(nd)nyáján, úgy-mint 160 és egymástul nem akartak őke(g)ye(l)mek elszakadozni.” Beszámoltak tehát a kurucok létszámáról és jelezték, hogy *Géczy Zsigmond* Apováról előző napon „levele által Csábrág várát kérte, ki(k) neki oly választ adtak, hogy éjszakán nem jó a várát feladni, hanem gyűjön őkegyelme dél tájban”. Kérték *Balassát* „méltóztassék (Na)gysá(g)o)d cum plenarie instructione Szelényi István urat expediálni”. A világos parancsolat azonban késett, ezért *Baghy* úr december 26-án, immár Cseriből újabb levelet írt volt urának:⁶⁸ „Az iránt akarom Nagyságodat tudósítani, K(e)g(ye)lmes Uram, ... az micsoda parancsolatom érkezett(t) ... akiben írják hogy Eger alá kell mennem. Azért Nagyságod megbocsássék, ha úgy nem szolgálhatom, amint kellett(t). Ezen gyarló vármegye embereivel mivel hogy el kell mennek, (meg)követem Nagyságodat. Ezt is Nagyságodnak tud(t)ára adom, egyféle postás ember kiszökött az éjjel Csábrágból, az mely ember azt beszéli, hogy ha N(agysá)g(o)d jelen volt volna, feladnák az várát, de hogy sem ők az úr job(b)ágynak feladnák, gyalázat volna ez. Ezt is tudtára adom N(agysá)g(o)d(nak), hogy még csütörtökön elküldöttek éjszaka egy katonát Esztergomba” a csábrági körülfalt védők — nyilván az ott tartózkodó *Kohárytól* való segítségkérés végett. Ezek a levelek bizonyítják, hogy a királpárti főurak — *Balassa Ádám* és *Koháry István*, — elmenekültek, így a szolgálatukban álló szervitorok és hajdúk haboztak, számíthatnak-e régi uraik parancsaira, vagy az új, kuruc hatalomhoz pártoljanak-e. A nógrádi nemességben még élénken élt *Thököly Imre* csapatainak sok kártevése és füleki ostroma és azt sem felejtették el, hogy a kurucokra vereségük után a száműzetés és birtokaik hűtlenség címén megítélt, visszavonhatatlan elkobzása várt. A tanácstalanság *Balassa Ádám* Kékkőn maradt katonáit még 1704. február 18-án urukhoz írt levele szerint is mardosta:⁶⁹

„Ajánljuk kötelessig(g)el való szolgálatunkot N(agysá)g(o)d(nak), I(ste)n minden szerencsés sok jókkal áldja meg N(agysá)g(o)d(nak).

Már harmadik rendbéli levelet hoztak rajtunk édes N(agysá)g(o)s Uram, az mely levélnek pariaját N(agysá)g(o)d(k) megküldöttük, nem tudjuk magunkat mihez tartani. Tisztünk nincsen, aki sereg fejében választot(!) adna, látjuk, nekünk el köl(l) romlanunk. Ha N(agysá)g(o)d oly derék ember tisztet közünkben nem ad, mert it(t) nagy fenyegetésekkel vannak más hel(y)ekről való tisztek, it(t) pedig csak ember sincs közöttünk, aki választot tudna adni sereg képiben, *Baloghy* úr nem arra való, mert it(t)hon nincs. Mink szeginy leginyek vagyunk, kérjük N(agysá)g(o)d(nak) alázatosan, hogy fogja pártunkot, hogy nyomorúságra ne jussunk, mert mindenünkből z(s)ákmán(y)t akarnak, hogyha el nem me-

gyünk. Azért minded(d)ig N(agysá)god parancsolatjához tartottuk magunkot, tovább(b) is N(agysá)god mit fog parancsolni, atévők leszünk, hogy az szegény sereg kárban ne essék, N(agysá)god választját kétség(g)el elvárjuk s I(ste)nnek ajánljuk N(agysá)god(na)k

köteles engedelmes szolgálai, katonái

Kékkői sereg

Kékkő, 18. Febr(uarii) 1704.”

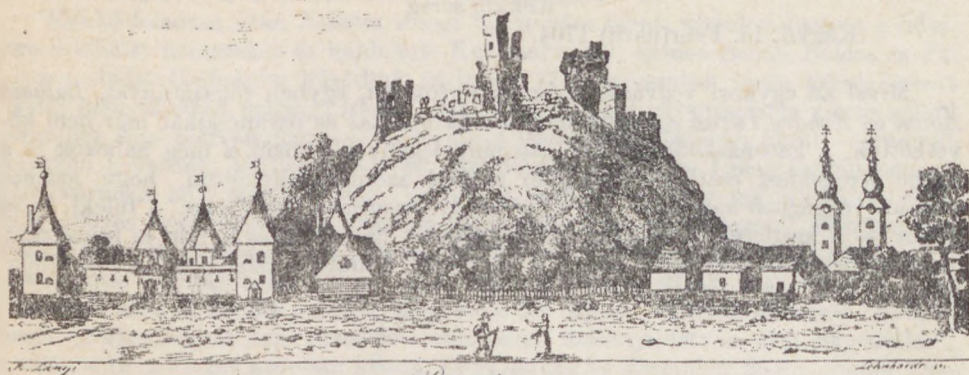
Mivel az egykori végvárak mágnás birtokosai, egyben főkapitányai, *Balassa Ádám* és *Koháry István* sorsukra hagyták katonáikat és parancsait már nem követhették, a katonáskodásból élő „szegény legények” közül a még habozók is a kuruc seregekhez csatlakoztak. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy számos nógrádi végvárbeli katona — így a szécsényi *Csizmadia Kis Ferenc*, a füleki *Szöcs János* — a kezdetektől *Rákóczi* hadnagyaiként harcoltak és a nép is tömegestül csatlakozott a kurucok „pro patria et libertate” feliratú zászlai alatt hadbaszállókhoz.

Divény

A legészakibb nógrádi végvár, *Divény* a *Balassa*-nemzetség ősi vára a bányavárosok közvetlen közelében feküdvén nem jelentéktelen hadászati szerepet kapott. A felső vár egy kőszikla csúcsára épült, alatta bástyákkal megerősített külső falak védték az erődítményt. A *Balassák*, akik mindannyian bátor hadvezérként tűntek ki a törökök elleni háborúk során, Kékkőhöz hasonlóan Divényt is fegyveresekkel, lőszerszármakkal rakták tele. A vár története alapján erre szükség is volt, hiszen a törökök 1576-ban véres ostrom után bevették és bár 1593-ban a többi nógrádi várral együtt innen is elmenekültek,⁷⁰ a XVII. század folyamán, ha módjuk nyílt rá, a magyar végvárhoz tartozó falvakat megadóztatták.

A divényi vár az 1650-es években került *Balassa Imre* birtokába, aki egyszerre volt az uradalom tulajdonosa és a végház kapitánya. Egy 1660-ban készült urbárium teljes képet nyújt Divény helyzetéről.⁷¹ „Ezen várban hites böcsületes ember porkoláb szokot(t) tartani. Hajdú szokot(t) lenni az várban tizenhat, egy tizedes, egy dobos, item csaibert és három pattantyús. A városban pedig, mivel nem holdulnak(azaz hódolnak PB) az töröknek, az város kapuján hat hajdú szokot(t) lenni. Az vár kapujánál lévő bástyán, melyet porkoláb bástyájának hínak, az városbul minden étszaka két vigyázó szokott fölgynönni vártálni, aképpen a toronyban az városbéliek tartoznak nappal tornyost tartani.” A katonák fizetését az uradalom falvai biztosították. A porkoláb (várnagy és tömlőcőr) évi 60 Ft-ot és 40 kila búzát, a csaibert (vagyis Zeugwarter-fegyvertáros PB) 30 Ft-ot és 18 kila búzát, a dobos 20 Ft-ot és 12 kila búzát, a tizedes pedig ugyanannyit kapott évi fizetés és járandóság címén. Hajdút az urbárium nem tizenhatot, hanem huszonötöt sorol fel, ui. 1660-tól újabb hajdúkkal erősítette meg magánhadseregét *Balassa Imre*. Mind egyformán 20 Ft fizetést és 12 kila búzát kaptak, ezért „esztendeig ki maga fegyverével éjjel nappal szolgált.”

Az uradalom többi alkalmazottja már gazdasági tevékenységet látott el. Divény régtől fogva vámszedőhely és vásártartó helység volt, így a vámos a vámszedésen kívül egész éven át „vendégfogadót” is vezetett, amelyben bort, sört, égetettbort és pálinkát árult. A divényaljai lakosoknak „régí, bevett szokás szerint” csak Szent

Divény

Divény. A régi vár romjai és az új vár

Mihálytól karácsonyig volt szabad „mindenféle korcsmát” 8 azaz a boron kívül más szeszesitalokat is kimérve — tartaniok, kivéve a Szent Lukács napi vásár idejét. A vámok konvenciója évi 20 Ft, 20 kila búza és 25 szekér tűzifa volt, a vámjövedelem pedig „három, vagy négyannyira is megyen, mint a vámok fizetése”. Országos (vagy a korabeli szóhasználat szerint) „baromvásárt” január 1-én, május 1-én, Keresztelő Szent János (június 24.), Lőrinc (augusztus 10.) és Lukács (október 18.) napokon tartottak.

A vár alatti serfőzőházat a tiszttartó irányította, az érlelőmester 20 kila árpából tartozott 25 akó sert készíteni, amelyből 2 akó és az élesztő képezte a fizetségét.

A major, a földesúr saját gazdaságának központja, a majoros és felesége gondjaira volt bízva. Az istállókban „mindenféle öreg és apró marha” az ólakban disznók, ludak, tyúkok és pulykák voltak. A majorosné minden tehéntől tartozott 10 icce „tisztá olvasztott”, vagy 12 icce „írós” vaját és 10 icce túrót adni a vár konyhájára. A „szép sereg juh” gondját egy gazdas és juhászok viselték, kötelesek lévén minden 10 fejős juh után 1—1 mázsa „bronzát” vagyis juhtúrót és egy vörös sajtot adni.

A Divényalján lakó jobbágyok számát az urbárium nem közli, csak azt tudjuk, hogy mind 1647-ben, mind 1661-ben $\frac{3}{4}$ — $\frac{3}{4}$ adóporta, vagyis 3 egész házhely volt itt szétesztva.⁷⁴

Balassa Imre hajdúit, sőt engedelmes szolgálatára esküvel kötelezett jobbágyait is arra használta fel, hogy — a vaskvári béke szigorú fegyvernyugvást előíró pontjai dacára — a törököket megtámadja, amit a bécsi diplomáciai körök éppen folyó tárgyalásaik miatt nem vettek jó néven. A grófot 32 büntény vádpontjával a nádori törvényszék elé idézték és Pozsonyban fogságban tartották. *Balassa* azonban megszökött és visszatért divényi várába, ahol többszáz fegyveres kíséreléssel védhette magát. Az uralkodó, *I. Lipót* ekkor, 1666. januárjában, elrendelte összes javai elkobzását, felszólítva a nádort, *Wesselényi Miklóst*, rendszabályozza meg az immár

3000 fegyverest készenlétben tartó *Balassát*. A divényi úr erre megtámadta *Wesselényi* falvait, leölette embereit. Az ügy végül addig mérgesedett, hogy mintegy 6000 főnyi nádori sereg ostromolni kezdte Divényt, ahová *Balassa Imre* legalább 300 emberével visszahúzódtott. A helyzet kilátástalanságát belátva a rebellis gróf 1666. júniusában megadta magát, majd Murány várába vitték fogságba. A Vár-alja, vagyis a mezőváros már az ostrom elején lángok martaléka lett, a kis háború végén pedig a várat is kifosztották a prédaéhes katonák. Bár ekkor *Balassa* még kegyelmet kapott, a *Wesselényi*-féle összeesküvésbe is belekerült, ezért divényi uradalmát hűtlenség miatt elkobozták.⁷³ Jó másfél évtizedig a királyi Kamara kezelte a hatalmas, a *Balassa*-nemzetség jószágainak felét kitevő birtokot (1675-ben Bezzegh György a divényi jószágok inspektora), míg a másik fele részt háborítatlanul megtartották gr. *Balassa Bálint* és örökösei. Az elkobzott részt azután, 1686-ban gr. *Zichy István* kamarai elnök szerezte meg úgy, hogy 53 000 Ft lefizetése ellenében királyi adománylevelet kapott reá.⁷⁴

Divény vára az 1666-os pusztulást követően már nem épült újjá, jóllehet az 1681-es országgyűlés törvényt hozott újbóli felépítésére, a bányavárosok védelmében és *Esterházy Pál* nádor is tervbe vette 50 magyar huszár, 20 német és 20 magyar gyalogos ide helyezését.⁷⁵ 1670. folyamán, hat hónap alatt a király engedélyével *Balassa Imre* a várhegy aljában négy bástyával megerősítette és magas falakkal övezett kastélyt emelt lakhelyül magának. Ettől az időtől kezdve a divényi vár (arx) megszűnt létezni, az új rezidenciát a források kastélynak nevezték. Így már 1672-ben „in castello Diviniensi” székelt *Franchich György* tiszttartó is.

Az 1680-as évek közepének hadjáratai és pestisei következtében a mezőváros is elpusztult: 1685-ben a *Zichyek* birtokába került nagybirtok összeírása szerint „Opidum Divin desertum” volt.⁷⁶ 1696-ban a megyei adóösszeírás⁷⁷ a földesúr tiszttartója kérésére függőben hagyta Divény státusát azzal, hogy a járási szolgabíró tartozik megállapítani a követelés jogosságát. A város bírāja, *Varga Miklós*, továbbá *Abelovszky Mátyás*, *Major György* és *Rajkó János* esküvel vallották, hogy Divényben az 5 nemes úr és a kastélyhoz tartozó 4 hajdú mellett 20 gazda élt, akik a földesúr kegyességéből kúriális jogú földeket vetettek be. 1700-ban a vármegye rovásolói már 21 „colonus”-t és 25 „inquinus”-t jeleztek, köztük 1—1 bírót, ispánt, kovácsot és kanászt, valamint 2 csordást.⁷⁸

Adózás szempontjából Divény is a megye taksás helységei közé tartozott, 1694-es és 1695-ös adatok szerint havonta 30 Ft-ot fizettek a vármegyének az összes terhek fejében.⁷⁹ A mezőváros hajdúszabadságokkal való felruházottságát jelzi az az adat is, hogy a nemesi vármegye 1698-ban Divényt is megnevezik azon kivételezett helyek között, amelyek egykor véghelyek voltak és lakosai fegyvert viseltek, amely régi szokást a megye biztonságának megőrzése végett a jövőben is meg akar-nak őrizni.⁸⁰

Az 1703-as kuruc felkelés idején Divény a vármegyében elsők között csatlakozott *Rákóczi* híveihez. Már szeptember 24-e előtt megszállt itt mintegy 400 talpas — azaz hajdú, gyalogos — akik maguknak lovakat szerezve elfoglalták *Esterházy Pál* nádor üresen hagyott véglesi várát, ezzel a besztercei hágót is ellenőrzésük alá vonták. Lefoglalták a divényi kastély tarackjait és a kincset érő lövegeket a Tiszán-túlra vitték bevetésre.⁸¹

A kuruc korszak a hajdúszabadságok élvezetét is meghozta a mezőváros lakóinak, mivel a már többször említett 1705. július 6-án kelt megyei közgyűlési végzés⁸² szerint divényi lakosok, ha nem kelnek személyesen hadra — ami a nemesek és haj-

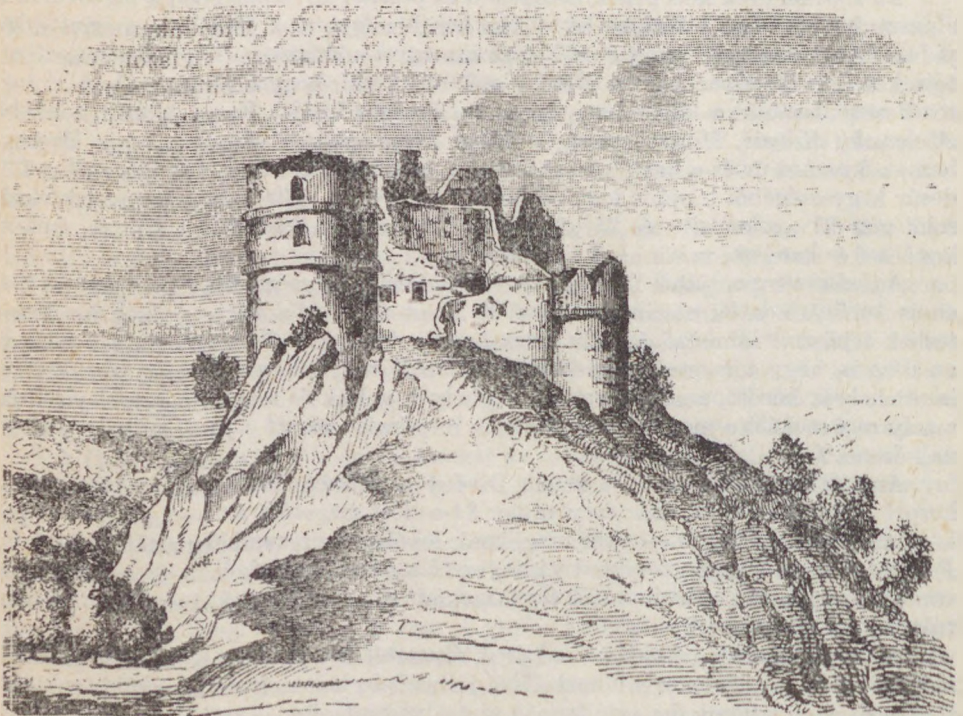
dúk kötelezettsége volt csupán — havonta és személyenként 6 rhénes Ft taxa lefizetésével kell, hogy megváltásuk magukat.

Még 1713-ban is azt regisztrálta a Zichy-uradalom urbárium, hogy birtokrészükön 9 egész házhely mellett 34 zsellér él, akik, — mivel házhelyük nincsen — szabad költözésűek, csak leveleket hordanak és csupán védelemre fogadtattak (et pro defensione tantum admittebantur).⁸³ A hajdúszabadságok tehát a Rákóczi szabadságharcot is túléltek Divényben és csak valamikor a század közepén szűnhettek meg!

Somoskő

A három kerek bástyával és vastag falakkal védett kis Somoskő jellege és katonai szerepe a leginkább Hollókőhöz és Ajnácskőhöz hasonlítható, birtoklástörténete pedig Szécsényhez, Gácshez és Hollókőhöz kötődik. A *Kacsics*-nemzetség építette — Hollókővel, Baglyaskővel és Sztrahorával együtt — a XIII. sz. végén, majd 1323-ban a két *Csák Máté* híveivé lett birtokosától a megnevezett három várral együtt a Károly Róbert pártján álló ugyancsak Kacsics nembéli *Szécsényi Tamás* nyerte el. A nemzetség kihalása után, 1461-től a guthi *Ország* és a *Lossonczy* családok birtokába került egy évszázadra.⁸⁴

A török hódoltság idején sorra estek el a nógrádi várak, 1554-ben a kulcsfontosságú, jól megerősített közeli Fülek is, de *Lossonczy Anna* és akkori férje, *Ungnád*

Somoskő vára

Kristóf lakhelyeül szolgáló kicsiny vára 1576-ig tartotta magát.⁸⁵ Csak miután a *Balassák* két vára, *Kékkő* és *Divény* is kénytelen volt megadni magát a kegyetlen *Ali* füleki bégnek, került a török uralmába *Somoskő* is, miután fiatal, katonailag tapasztalatlan és elég gyáva parancsnoka, *Modoróczy Miklós* rövid orstom után üresen hagyta.⁸⁶ A muzulmánokat a tizenötéves háború kezdetén 1593. decemberében sikerült kiűzni a nógrádi várakból. *Prépostváry Bálint* jelentése szerint a kassai főkapitány, *Teuffenbach Kristóf* seregei előbb a legerősebb török várakból — a Rimaszombat melletti Szabadkából, Fülekből és Szécsényből — füstölték ki a hódítókat, a kisebb török végházak ezt követően harc nélkül, azonnal feladták magukat. Az így elfoglalt Ajnácskő, Hollókő és Somoskő erősségeibe 20—20 magyar darabontot helyeztek. Az utóbbi két várba rajtuk kívül még 10—10 német vitézt is szállítottak, „mivel az az kett war keözelb wagion mind Budához, (mind PB) Hatwanhoz”.⁸⁷ A háborús károk helyreállítását az 1618/1619., 1647. és 1659. évi rendi országgyűlések is elrendelték, ingyenmunkára kötelezve a szomszédos megyéket.⁸⁸

A békésebb időkben a somoskői vár azonban kevés figyelmet kapott, az 1623-as, 1625-ös, 1632-es, 1652-es és 1656-os zsoldlajstromok szerint csupán 20—21 hajdú szolgált itt.⁸⁹ Somoskő Ajnácskővel együtt Fülek biztonságát volt hivatott erősíteni. A 20 gyalogos és 1—1 puskamester fő feladatát képezte az éjjel nappali őrködés és a csapatok esetleges mozdulatainak jelentése, levelek továbbítása, fegyveres kíséret biztosítása a hivatalos — kamarai, katonai, vármegyei, egyházmegyei — kiküldöttek számára. Ilyen módon Somoskő sorsa Fülekével lett összekötve. A piciny vár parancsnokait latinul castellanusnak, magyarul bizonyára porkolábnak nevezték. Az íráshoz nem érthettek, ezért levelük nem maradt fenn. Egyetlen tanúvalomási jegyzőkönyvet találtunk, amely megőrizte néhány somoskői iratos katona nevét: 1628-ban a 45 éves *Csirke* (Czirke) *János* castellanus (várnagy, porkoláb), *Budai István*, *Bodor János*, *Faber Gál* „stipendarius”-ok tettek vallomást.⁹⁰

1663-ban a Nógrád megye déli felében levő várakat — Nógrádot, Szécsényt, Bujákot, Hollókőt, és Gyarmatot — sikerült elfoglalniok a törököknek, viszont az északi erősségek — Fülek, Kékkő, Divény és Somoskő — megmaradtak a magyar királyi seregek fennhatóságának. A somoskői őrség továbbra is a füleki vár alárendeltségében maradt, létszámát a kevés ismert forrásadat továbbra is 20 főben adja meg.⁹¹ A hajdúk mindennapjait nyilván az őrködés, levélhordás, portyázás és mezei munka töltötte ki itt is. A vár földesurai 1595. óta a *Forgáchok* voltak, akik az 1612-ben épített gácsi kastélyban, Somoskő közelében laktak. Így nem meglepő, hogy a *Liberchey Mihály* gácsi kapitány számára 1667-ben kiadott utasítás 23. pontja előírta: „Somoskőre éjjel — nappal gondot köl(l) viselni.”⁹² A pénzhiány azonban beleszólt a somoskői jóságok birtoklásába: gr. *Forgách Ádám*, az 1681-ben elhunyt nógrádi főispán a Somoskő várához tartozó javait „bizonyos összeg ellenében” elzálogosítani kényszerült *Battik Györgynek*.⁹³ A vár jogilag egy egész uradalom központja volt, amelyhez Somosújfalú, Cered, Hidegkút, Óbást, Baglyasalja községek és Baraton pusztá tartoztak.

Battik elhunyt, majd özvegye, *Dóry Zsuzsanna* is végrendelkezett, rokonára, *Gyürky Gáborra* hagyva a zálogbirtok élvezetét. A testámentummal azonban hibázott, mert *Thököly Imrének*, a Nógrádot akkor éppen fennhatósága alatt tartó kuruc fejedelemnek jóváhagyását szerezte meg hozzá. Így azután a néhai gr. *Forgách Ádám* két fia, *Ádám* és *Simon Thököly* veresége után — atyjuk királyhűségére hivatkozva — visszakövetelte a győztes *I. Lipót* királyi jóváhagyása nélkül elidegenített jóságot. Az uralkodó meghallgatta a kérést és 1686. márciusában adománylevéllel visszaadta az uradalmat Ádámnak és Simonnak, mint örökös tulajdonosoknak. A pénztelenség

I. Major: Ágyúállás

miatt azonban *gr. Forgách Simon* már 1689-ben arra kényszerült, hogy somosújfalusi teljes birtokrészét, amely a falu felét tette ki, 900 Rft ellenében zálogba adja *Kajali Pálnak*, majd 1692-ben 700, 1701-ben pedig további 1200 Rft-ot felvéve az uradalom valamennyi faluja és pusztája zálogba került a vármegye egyik legtekintélyesebb köznemesénél. A vár története szempontjából fontos információt is közöl az 1689-es záloglevél: megemlíti, hogy Somoskőújfaluhoz tartoznak „az elhagyott Somoskő várának romjai” (cum ruderibus desolatae arcis Somoskő) is. Mindebből arra kell következtetni, hogy Fülek 1682-es ostroma idején Somoskő is elpusztult. A másik testvér, *gr. Forgách Ádám* is *Simonhoz* hasonló ügyletet kötött: 1691-ben 1300, majd 1700-ban újabb 1500 Rft kölcsön ellenében a saját birtokfelét maga is zálogba adta — és a kölcsönadó az ő esetében is *Kajali Pál* és neje *Fáy Borbála* volt.⁹⁴ *Kajali Pál* — akivel az 1703-as gácsi kurucellenes védőszereg egyik vezetőjeként már találkoztunk — *Ráday Pál* apósa volt, így lett a későbbiekben jeles kuruccá vált *Ráday* a teljes somoskői uradalom zálogbirtokosává. De ne kövessük tovább a birtoklás történetének fordulatait!

A vár védelmi szerepének az 1703-as események képezik az utolsó felvonását. A kurucok közeledtének hírére a megye nemessége — mint a gácsi, kékkői, szécsényi várak történeténél említettük — a még épen maradt egykori végvárakba húzódott. Néhány, a királyhoz hű nemes — ide, Somoskőbe vette be magát. A vár kormányzásával a megye és *Kajali* által *Sümege Bene István* lett megbízva, aki a várható kuruc támadással szemben „készületeket tett, a vár belsejében szükséges lakhelyeket készíttetett, a karókat, palánkfákat, ahol a szükség kívánta, gerendákkal és oszlopokkal megerősíteni rendelte s ezek meglévén a vár kapuját bezáratta.” A kurucok azonban e munkák közepette elfogták és fogolyként Kassára hurcolták, csak sok szenvedés után helyezték szabadlára.⁹⁵

Ráday Pál, az újsütetű birtokos nem engedte pusztán hagyatni a várat, sőt, „hajdui és egyéb tselédjei benne laktak” Mocsáry szerint. És valóban! A volt *Forgách* jószág Somoskő és tartozékai, mint a hűtlenség miatt „hotázott” *Forgách Simon* örökjogú birtokai 1718-as kamarai összeírói is azt írták Somoskő váráról, hogy abban 4 „satrapa” — vagyis hajdú, pandúr — lakott, akik nem kaptak zsoldot, levélhordással és más szolgálatokkal tartoztak földesuruknak. A vár aljában allódium feküdt, két nyomásos szántókkal, rétekkal, szilvát, almát, körtét termőkertekkel, makkos erdőkkel. E kertek egy részét a várban lakó hajdúk használták, mint ahogy a majorföldeket, réteket, erdőket is a somosújfalusi jobbágyok hasznosították.⁹⁶

A somoskői vár illetén helyzete azonos a hollókői és bujádi várak 1690-es, illetve 1710-es években észlelt állapotával, amiről alább még szólnunk!

III. fejezet

Elpusztult végvárok újratelepítése

A nógrádi végvárok története a török kiűzése korszakában két úton haladt. Az Ipolytól északra fekvő főúri várak és az alattuk kialakult, mezőváros jogállású Váraljának nevezett települések (Gács, Kékkő, Divény) megmenekültek a második török hódoltatástól és lakosságuk tulajdonképpen folyamatosan ott élhetett, a „praesidiarius” vagyis végvári vitézlő rend kötelezettségeit viselve, de egyben szabadságait is élvezve, úgy hogy közöttük armalista nemesek, nem nemes katonák, uradalmi tisztek és szolgák csakúgy megtalálhatók voltak, mint földet, szőlőket művelő, jószágokat tartó parasztok és kisebb-nagyobb számban kézművesek is. Ezzel szemben az Ipolytól délre eső várakat a törökök két évtizedig uralták, így keresztény lakosságuk elmenekült, maguk a települések pedig, legkésőbb 1682 és 1685 között, kivétel nélkül elpusztultak, teljesen elnéptelenedtek. Ilyen sorsra jutott Balassagyarmat, Szécsény, Fülek és Nógrád, a nagyobb, Hollókő, Somoskő és Buják pedig a kisebb végházak közül. A török elleni felszabadító háború évei, a különböző — török, tatár, német, litván, királpárti magyar és kuruc — zászlók alatt harcoló zsoldoseregek egymást felülmúlva sarcolták, rabolták a vármegye adózó népét — akiket a kortársak csak „a szegénység” néven emlegettek. Így a nógrádi lakosság a teljes létbizonytalanság elől lábon hajtható jószágaival együtt szomszéd vármegyékbe, sőt egészen Morvaországig, Sziléziáig menekült. Nemesek és parasztok „kintelenítettek sokan, külső, szomszéd vármegyékben, más emberek zsellérségében, mintegy számkivetettek nyomorgani.”¹ 1686-ban a megyei rovásokok egész Dél-Nógrádról, annak valamennyi falujáról ezt a megjegyzést tették: „totaliter deserta.”² Az Ipolyon alul eső községek 1687-től kezdtek újra benépesülni. Többnyire úgy, hogy a török idején már ott volt — török és magyar összeírásokból, földesurak által készítettett urbáriumokból név szerint ismert családokkal hátrán azonosítható — családok tértek vissza elpusztult — hányszor felégetett, kirabolt! — falujukba. De nem egy községben zólyomi, gyetvai és más, felvidéki szlovák falvakból jött „advena”-k — jövevények — alkották az adózók kisebb-nagyobb részét. Az 1690-es évek elejére azok az egykori lakott helyek, amelyek betelepültek, község jogállással (possessio) szerepelnek az összeírásokban, míg azok a török alatt elpusztult falvak, amelyek ekkoráig (kb. 1695-ig) nem népesedtek be újra, szinte kivétel nélkül puszták (praedium-ok) maradtak egészen a XIX. sz. elejéig, amikor a gazdálkodás változása nem egyszer módosította korábbi települési viszonyaikat.

Szécsény

Szécsény, mint láttuk, bár a török kiűzése után viszonylag épen maradt és katonaság, illetve parasztság ottéléseit bizonyíthattuk 1683—1684 telén, a pestis és az éhínség miatt nádori parancsra elpusztítottak. A két ferences szerzetes, 1684-ben *Erdős Atanáz*, 1688-ban pedig *Fülöp András*, akiket rendjük azzal bízott meg, hogy kíséreljék meg az 1332-ben alapított szécsényi franciskánus kolostor újjászervezését, azt jelentették, hogy a vár és a templom helyén romhalmazt találtak, ott teremtet lélek nem lakik.³ 1689-ben a rendtartomány a fiatal, tetterős páter *Bárkányi Jánost* bízta meg a kolostor benépesítésével, aki Gyöngyösről indult útnak, szekérre rakva a misézéshez szükséges oltárkövet, misekönyvet, szentelt olajat, de az egykor híres vár és kolostor helyén csak bozóttal benőtt romok szomorkodtak. Mint beszámolójában írta, a közeli Halászbán talált három kunyhót, ott szállt meg. Ezután magyar nyelvű meghívó leveleket (invitatorias) írt minden faluba, „könnyesen buzdítva mindenkit, hogy Szent Máté evangélista napjára jöjjenek össze elpusztult kolostorukhoz.”⁴ A jelzett napon, szeptember 21-én „csapatonként jött elő a különböző és messze fekvő tájakról a nép és kitörő lelkesedéssel örült az Úrban,” amikor Bárkányi a külső — ma már nem álló — Szentlélek kápolnánál, pontosabban annak összedőlt falai előtt szentmisét celebrált, majd onnan a kolostorhoz vonultak, ahol a szerzetes megszentelte a romokat. Az egykori szécsényi ferences kolostor újjáépítéséhez csakúgy, mint a mezőváros népe lakóházai megépítéséhez a következő év húsvétja után kezdtek hozzá. *P. Bárkányi Jánost*, rendtársa, a „Hatszáz éves ferences élet Szécsényben 1332—1932” c. monográfia szerzője, *P. König Kelemen* „Szécsény második megalapítójának” nevezte.⁵ A ferenceseknek, ennek a hagyományai szerint a külvárosi, mezővárosi szegény nép lelki gondozását ellátó kolduló, prédikáló rendnek igen nagy — és ma nem eléggé ismert — szerepe volt a török utáni újraterelítésben, hiszen laikus testvéreik révén a legszorosabb kapcsolatot ápolták a parasztnéppel és ők azok, akik a hódoltság idején a végvidékeken (Szécsény, Fülek), sőt a török által szilárdan uralt Alföldön (Szeged, Jászberény, Gyöngyös) is a katolikus vallásért, annak terjesztéséért minden munkát, nélkülözést, sőt vértanúságot is vállaltak. Nem meglepő tehát, hogy a ferencesek az események mozgatói voltak Szécsény és Fülek újraterelítése során is.

Mindazonáltal mégsem felel meg a valóságnak az, hogy *P. Bárkányi János* egy-személyben lett volna Szécsény török utáni újraterelítője. Az ország törvényei pontosan megszabták, miként szerezhették vissza és telepíthették újra a töröktől visszafoglalt birtokokat egykori földesurai. Szécsény újraterelítését tényleges földesura, az uradalmat a *Forgáchoktól* zálogként birtokoló gróf *Koháry István* (1649—1731) határozta el és hajtatta végre megbízottjai útján. Mint egy *Bárkányinak* 1689. november 25-én küldött levelében írta: „Szécsénynek jó móddal való megszállítását . . . én bizony szívem szerint kívánom és kegyelmed sem kívánhatja jobban én nálamnál”.⁶ „Vagyok is azon, hova hamarabb, hogy meglegyen.” Előbb azonban tisztázni kellett, milyen birtokhányad illeti meg őt és testvéreit Szécsényből és milyen része van a mezőváros máris birtokosának, az *Országh* örökösjogon leszármazott *Nyáry—Haller* rokonságnak: Meg akarta előbb tudni *Széchényi György* esztergomi érsektől és a veszprémi püspöktől „Szécsénynek részünkről való árát” — vagyis fegyverváltsága összegét is. Későbbi adatok szerint a szécsényi uradalom Nógrád megyei helységei után a Királyi Kincstárnak 506 Ft 25 d-t kellett fizetnie. Miután így *Koháry* tisztázta a legfontosabb jogi kérdéseket, immár nem volt akadálya Szécsény újraterelítésének, így 1690. március 21-én kiadta az alábbi „pecsétetes pátens levelet”.⁷

„Én, Koháry István, kegyelmes urunk Ófelsége Dunán innen való végházainak vice generálisa adom értékre és tudokra minden rendbélieknek, valakik ez levelemet látják, olvassák, avagy olvastatni hallják, hogy minek utána felséges Isten — kegyelmes urunk, Ófelsége győzedelmes fegyvere által — a pogány ellenséget szégyenítvén, annak birodalma alól már több helyekkel együtt Szécsényt is felszabadította volna és a török kezéből felszabadult olyatén helyek előbbi földesuraik(na)k a nemes ország ezerhatszáznyolcvanhetedik esztendőbeli po(z)sonyi gyűlésében tett instantiájára is, mint ellenségtől visszanyert jók, kezekhez nem adattatván, az iránt Ófelsége oly resolutioját s válaszáat adta volna, hogy ki-ki földesúri jussát s iga(z)ságát megmutatván, vagy a m(é)l(tosá)gos Aulica Camaraval, avagy arra deputált tisztjeivel tartozzék végezni.

Ah(h)oz való képest test's vér atyámfiaival együtt lévő földesuraságomban megmaradásomat s meghagyásomat és Szécsénynek megszállítása véget(t) Ófelsége engedelmet, consensusát alázatosan supplicáltam s megnyertem és obtineáltam. Sőt, (:nem lévén immár szükséges, hogy Szécsény Ófelsége végháza légyen:) ottan azelőtt a végbeli vitézlő rend s azáltal akárki más is valamit bírt, énnékem kegyelmesen méltóztatott még azt is kezemhez bocsájtani, oly okon, hogy — még Szécsény véghelynek nem rendeltetik — birhassam és megszállíthassam.

Nem akarván azért, hogy tovább azon jó alkalmatosságú hely pusztán álljon, annak megszállítását említett atyámfiai kegyelmekkel való megegyezett akaratból bíztam nemes és vitézlő Dúl Mihály uram kegyelmére úgy, hogy valakik Szécsényt akarják lakni, azoknak őkegyelme maga kezénél való, tőlem adott instrukciója szerint házhelyeket, kerteket, földeket és réteket oszthasson és fiúról fiúra adhasson és valakinek őkegyelme említett instructioja szerint mit ad, mind én s mind test s vér szerint való atyámfiai is őkegyelmik abban mind most s mind jövődőben megtartjuk.

Melyeknek nagyobb bizon(y)ságára adtam ezen pecsétetes patens levelemet.

Datum Balog, Die 21^a Mensis Martii Anno Domini millesimo sexcentesimo nonagesimo

Koháry István
ob destructarum dextram manu alieno⁹

A pátenslevél arra utal, hogy a Buda visszafoglalását követő évben, 1687-ben Pozsonyban tartott országgyűlés törvényerőre emelte a Habsburg *I. Lipót* magyar király követelését, hogy a töröktől visszafoglalt területek felett az uralkodó a fegyveres hódítás jogán szabad rendelkezést nyerjen.⁸ A földesúri jogok megerősítését azonban nem a rendi országgyűlés alá rendelt Magyar Kamarával, hanem a bécsi Udvari Kamarával és annak Budára, Kassára küldött tisztviselőivel kellett elintézni. A Neoaquistica Commissio viszont csak abban az esetben adta vissza a világi földbirtokosoknak ősi jószágait, ha feltétlen volt császárhűségük, oklevelekkel tudták igazolni birtokjogaikat és módjukban állt megfizetni a királyi kamarának a magas összegű, az ingatlanok értékének 10%-át is kitevő fegyverváltságot. Ezeknek a szigorú feltételeknek azonban nagyon sok protestáns, kuruc múltú, elszegényedett és eladósodott, vagy okleveleit a viharos korszakokban elvesztett nemes nem tudott megfelelni és elvesztette ősei birtokát. (Itt jegyezzük meg, hogy Nógrád vármegye világi nemesei 1698-ban 8000 Ft és 1200 pozsonyi mérő búza fizetése mellett a „jus armorum” — vagyis a fegyverváltság terhéől felszabadítottak!)⁹

Koháry István esetében azonban ez a nehéz próbatétel nem jelenthetett akadályt. Nemcsak vakbuzgó katolikus volt, hanem rendíthetetlen császárpárti is, emellett pénze is volt bőven, így a méltányosan megállapított 506 Ft 25 d fegyverváltságot könnyen kifizette. *I. Lipót* különben is a Thököly fogságában történt szenvedései és az Eger felszabadítása során szenvedett, jobb kezét örökre megbénító sebesülése miatt elhalmozta kegyeivel. Ezek az érdemek sokat nyomhattak a latban, amikor az uralkodó és a Kamara, hozzájárultak *Koháry István*, *Farkas* és *János* kéréséhez és megerősítették őket földesúri jogaikban továbbá engedélyezték az egykori királyi végvárak beépítését.

Hiába kutattunk az engedély után az Udvari Kamara Hoffinanz Ungarn elnevezésű irategyüttesének mikrofilm-felvételei, illetve a budai Kamarai Adminisztráció több állagának iratai között. Sikerült azonban találnunk egy fontos levelet, amelyet *Koháry István* a szepesi Kamarához kiküldött felülvizsgáló *Siegfried Christoph Breiner* gróf alelnökhöz intézett és magyarul így hangzik:¹⁰

„Méltóságos Szent Római Birodalmi Gróf, legkegyelmesebb pártfogó Uram!

Mivel nem kevesen tapasztalhatták a felséges Udvar ama szándékát, hogy az összes jószágok és birtokjogok vonatkozásában, amelyek korábban török iga alatt és a török határokon belül voltak, az uradalom tényleges használatára nézve földesuraik Méltóságod, vagy Werlain budai felügyelő úr előtt bizonytságot tegyenek, az előbb megnevezett felügyelő úr pillanatnyilag itt tartózkodván alázatosan jelezni kívántam Méltóságodnak, hogy az általam és öcsém uraim által birtokolt ilyen jószágok vonatkozásában ezúttal is kész vagyok bizonyítani legjobb és kétségtelen jogaimat, továbbá tényleges birtokhasználatomat, sőt, ez ügyben Őfelsége kegyes határozatát is elnyertem. A mellékelt irományokból méltóztassék ezt tudomásul venni Méltóságod avégett, hogy az ő szent Felsége kegyes határozatában felsorolt elhagyott helyeket, amelyek minden vitán felül az én és öcsém uraim birtokát képezik, jövőbeni zavarásom nélkül lakosokkal betelepíthessem és alázatosan kérem, ebbe Méltóságod is szíveskedjék beleegyezni.

Az erről szóló kegyes határozatot bemutatva és magamat alázatosan ajánlvam maradok

Méltóságod alázatos szolgálja
Gróf *Koháry István*”

A levél hátlapjára *Breiner* az alábbi intézkedést írta elő:

„A bentmegírt méltóságos gróf *Koháry István* úrnak hivatalosan megírandó. Minthogy az előbb nevezett gróf úr máshonnan már megkapta ő császári és királyi felségétől, a mi legkegyelmesebb urunktól az engedélyt, hogy Szécheny és Fülek mezővárosaikat ismét lakosokkal népesíthesse be, ezért az újonnan szerzett birtokok látogatására kiküldött császári bizottság részéről se támaszthatassék bárminő nehézség.

Kiadva Kassán, 1330. február 1-én.

Breiner Siegfried Kristóf”

Igen magas kapcsolatokat használhatott tehát fel a két mezőváros kezeire becsátása érdekében *Koháry*, ha a rettegett *Breiner* is csak haptákba vágta magát. A már 1690. február 1. előtt megszerzett királyi engedély után, március 21-én adta ki

saját telepítő utasítását *Koháry István* nemes *Dúl Mihály* számára azzal, hogy a jelentkezőknek házhelyeket, kerteket, szántókat, réteket osztasson ki. Fennmaradt a Szécsényben letelepedő lakosoknak adott „biztosíték és óvadéklevél” egy példánya is.¹¹

„Én NN adom értékekre és tudtokra minden rendbelieknek, valakik ez levelemet látják, olvassák, vagy olvastatni hallják . . . (A következőkben a levél tartalmilag megismétli a *Dúl* számára kiadott előbbi pátenis első két bekezdését, majd így folytatódik:) mivelhogy nékem nem lehetet(t) Szécsényben cum praedicio d(omi)norum terrestrium (a földesurak kárával PB) lakni mennem, ottan építenem, pertinentiához just tartanom s hasznát vennem, hanem őnagy(ság)ok engedelmeiből s nagy jóakarattal nyervén Szécsényben kimutatott házhelyemet, veteményes és pajtás kerthelyekkel együtt, azt melyeken engedtenek őnagysá(gok) ennyihány forintig épületet szabadon tennem s tétetnem én is cum praesumptione onerum successorum legatariorum utriusque sexus universorum (összes, mindkét nemű örökösömre előzetesen terhet vállalva PB) szabad jóakarattal obligálom (kötelezem PB) magamot és praescriptusimat, hogy az énnékem adatott fundushoz, veteményes és pajtás kertekhez, utilitashoz quousque nominis vocabulo vocatis (bármely néven nevezendő haszonvételeihez PB), arrul adott cessionálison (átengedőlevélén PB) kívül semminémű jusomot, praetensiomot (igényemet PB) nunc et in posterum (most és a jövőben PB) praescriptusimmal nem tartom, in praedictum domini terrestris őna(gysá)gok(na)k, successoriknak és legatariusiknak utriusque sexus universis sem titkon, sem nyilván mézsárszéket nem tartok, s nem tartatok, bort, sert méhsert, éget(t)-bort, pálinkát semminémű szín és praetextus (ürügy PB) alatt(t) soha, semmiképpen nem árulok sem nem árultatok Szécsényben levő portiomnak, vagyis épületemnek pénz nélkül való elvesztése alatt(t) comperta rei veritate per quemcunque iudicem legi(tim)-um abscissis iudiciis remediis jurisdictionumque temporibus sed nec valedictione officialium comitatus obstatere ratensibus exequendae et manib(us) d(omi)norum terrestrium assignandae (vagyis: ha bebizonyosodik az ügyben az igazság bármelyik törvényes bíró által, törvényes orvoslás és a törvénykezői időszakok igénybevétele nélkül, de nem a vármegye tisztviselőinek hiányában, a földesurak keze által kijelölve és végrehajtva PB), avagy, ha úgy tetszik őnagy(ság)ok(na)k vagy őnagyságok praescriptusinak, azon megtiltott mézsárszékeimet és korcsmámot az ott lévő vásári hadnagya s emberei által confiscálhassék s confiscaltathassék.

Secundo ha idővel őnagyságok(na)k vagy őnagyságok praescriptusinak szükségk lenne az nékem adott házhelyre, veteményes és pajtás kertekre circa festum nativitatis Domini (karácsony körül PB) praemittálván az legi(ti)ma admonitiot s annak utána megbecsültetvén törvényes bírákkal és ah(h)oz érő mesteremberekkel, az épület ha megér annyi summát az mennyire az építem engedtetet(t) azon bőszerént meglévén pénzem tett épületemért magam a praescriptusim fölvenni és azzal a ház s kerthelyekkel, melyeket őnagy(ság)ok jó akaratjából minden fizetés nélkül ighen s ajándékon obtineáltam vala, remittálni következő Sz(ent) György nap előtt, vagy utána egy héttel tartozom s tartoznak sub poena amissionis summae (az összeg elvesztésének terhe alatt PB). Ha pedig az megirt summán fölül több épületeket tennénk őnagy(ság)a engedelme nélkül, az oly superst(it)ua (fölös PB) summául nem fognak tartozni őnagyságok contentatiot (elégtételt PB) tenni s annak árárul exsolválni.

Tertio az mely szántóföldeket őnagyságok engedelmeiből fogok szántani ös(s)zel s tavaszkor bévet(t)etni, azokból mindenkor az heted déz(s)mát praescriptusimmal együtt az szőlőhegybéli borokból is hasonlóképpen az heted déz(s)mát öt esztendőök eltelése után kiadni. A mak(k)os erdőkre pedig őnagyságok engedelmeiből hajtattván sertésemet és ha őnagyságok szécsényi rétjeit kaszáltatni akarom, az iránt őnagyságok embereivel s praescriptusival végezni, a szabad pascuatiotul és lignatiotul (legeltetéstől és faizástól PB), fundusomtul és ah(h)oz való pertinentiáitul azoknak mivoltához képest in signum domini terrestris (a földesuraság jegyében PB) őnagyságoknak, praescriptusinak három esztendőnek eltelése után esztendőnként öt magyar forintot, az három esztendő ala(t)t is annuatim (évente PB) egy-egy polturát letenni tartozom és praescriptusim tartoznak. Actum in possessione Varbo, die 1° Maii A(nn)o 1690.

Koháry István
ob vulneratam dextram manu aliena”

A fenti, a jogi támadhatatlanság miatt néhol inkább latin, mint magyar nyelvű „biztosíték és óvadéklevél” a Szécsényben letelepedni akarókat kötelezte arra, hogy elismerjék földesuruk csorbíthatlan jogát az általuk birtokba vett „fundushoz, veteményes és pajtás kertekhez” és ezek után a „cessionálison kívül” (vagyis a házhelyről való lemondás, annak a földesúr részére való átengedésekor járó térítésen túlmenő) másra nem tartanak igényt, továbbá lemondtak arról, hogy éljenek a királyi kisebb haszonvételek (mészárszék és kocsmá) kizárólag a földesurakat illető jogaival. A mezőváros jogállását tekintve kuriális lévén az itt lakóktól a földesúr akármelyik esztendőben visszaválthatta a házhelyeket és kerteket úgy, hogy karácsony táján felszólítást küldött alattvalójának, ezután törvényesen felbecsültette a lakos által emelt épületeket és azok értékét (a már említett „cessionálist”) megtérítette. A kuriális jogállásból eredt az is, hogy a szántóföldek, szőlők terméséből — az első öt évi teljes mentesség letelte után — hetedet, nem pedig a jobbágyfalvakban szokásos kilencedet és tizedet adtak a földesúrnak, míg egyházi tizedet nem kellett szolgáltatniuk. Végül a földesurak engedélyezték, hogy a szécsényiek Erdeikben sertéseket makkoltassanak és lignatiot — vagyis épületeikhez és tüzelésükhöz szükséges faizást — élvezzenek. A pénzbeli szolgáltatás — census — az első három évben csupán egy-egy poltura, vagyis másfél krajcárnyi, jelképes összeg volt, ezután viszont esztendőnként öt magyar forintba rúgott. Robottal — bár ezt nem említi a „kötelezőlevél” — nem tartoztak a szécsényiek földesuruknak.

A nemesi rendhez tartozó telepések a nem nemesektől eltérő feltételek mellett jutottak házhelyhez Szécsényben. Ilyen típusú okmány is fennmaradt, így alkalmunk van részletesen is tanulmányozni pontjait.¹³

„Én Koháry Istvány magamra vál(l)alván ez aláb(b) megírt dologban successorimnak is terheket, adom tudtokra valakiknek illik ez levelemnek rendiben, hogy én Koháry Farkas és Koháry János öcsém uraimékkal őkegyelmekkel meg egyezvén azon, hogy Szécsénynek megszá(l)ításában Dúl Mihály urammal ők(e)g(ye)lmével együtt nemes és v(ité)zlő Vajszár Istvány uram ők(e)g(ye)lme fáradozván, az iránt azért is más egyéb dolgaiban őkegyelme jövőendőbéli fáradozását is tekintve megnevezett öcsém uraimékkal ők(e)g(ye)lmekkel együtt mentedtem őke(g)ye)lmének és házastársának, nemzetes Olasz Kata asszonynak Szécsényben azon házhelyét és veteményes s pajtás kertet, melyeket engedel-

membül ők(e)g(ye)lme föl fogni infrascriptis sub conditionibus (alábbi feltételek mellett PB),

Primo hogy azon fölgeb(b) declarált ház és veteményes s pajtás kerteken (:melyeket akarván ők(e)g(ye)lméhez jóakaratomot mutatnom száz forintokban per p(rac)entes inscribálok is őkegyelmek(ne)k:) ötszáz forintig való épületet tehessenek ők(e)g(ye)lmék s azoktul és az szabados pascuatitotul (legeltetéstől PB) is semminémű adózással és szolgálattal ne tartozzanak ők(e)g(ye)lmek hoc per exp(res)sum declarato (ezt kifejezetten kimondva PB), ezen punctumban ők(e)g(ye)lmekhez való declarált jóakaratomon kívül, hogy az minémű assecuratiot (biztosítékot PB) földesúri jussunk sérelmüinek eltávoztatására adnak az ott való lakosok, annak egyéb punctumihoz tartoznak s tartozzanak ők(e)g(ye)lmek is magokat alkalmaztatni.

Secundo hogyha ők(e)g(ye)lmek valakinek azon funduson épített házat cum p(rac)declaratis appertinentiis vel in parte, vel in toto (az említett tartozékokkal akár részben, akár egészben PB) eladnák, aki ők(e)g(ye)lme házáat, vagy annak appertinentiáit vel in toto, vel in parte (akár egészében, akár részben PB) megveszi, az ott lakos nemes személyek szerint tartozik vélem, öcsém uraimékkal és p(rac)scriptusink(k)al conveniálni.

Melyről adtam őkegyelmeknek ezen pecsétes levelemet.

Actum Balog, die 23. mensis Aprilis A(nn)o 1690.

Koháry Istvány
ob vulneratam dextram manu aliena”

Ez az oklevél, amely az egykori levéltárostól az „inscriptionales” tárgymegjelölést kapta, a nemesi rendű *Vajszár* és a földbirtokos Koháryak között más jogviszonyt létesít, mint az előbbi, „nemtelen” szécsényiekkel kötött óvadék és biztosítéklevél. Míg a paraszti származásúak „ingyen és ajándékképpen” nyerték a házhelyeket és kerteket, a nemeseknek 100 forintot, mint inscriptio összeget előzetesen le kellett tenniök. Az „inscriptio” jogilag ideiglenes birtokadományozást jelentett, amelyben a szóbanforgó ingatlant nem minden hasznonvételel és főleg nem örök érvénnyel ruházta át a királyi adományt saját, vagy örökös jogon élvező régi birtokos egy másik, nemes, vagy legalábbis „szabados” jogállású személyre. Az adományos mintegy az általa letett összeg kamatjaként és méltányolt korábbi, vagy jövőbeni szolgálatai jutalmaként élvezhette a birtokába került jobbágyi házhely minden hasznonvételel, úgy, hogy „semminémű adózással és szolgálattal” nem tartozott utána. Egyébiránt a nemesek sem voltak jogosultak a királyi kisebb hasznonvételek (mészárszék és kocsmatartás) saját gyakorlására.

Szécsényben tehát nemes és nem nemes lakosok egyaránt letelepültek 1690. után, akik mind mentesek voltak a robotolástól. De vajon semmilyen szolgálatukra nem tartott igényt földesuruk *Koháry István*? A források azt mutatják, hogy más típusú nem jobbágyi szolgálatokra a mezővárosiak kötelesek voltak. 1698-ban a vármegye megrovásolta a szécsényieket, ami ellen előljáróik tiltakoztak:¹³ „D(omi)nus ductor cum tribus decurionibus vult se immunitari ex eo, quod totum civile servitiu(m) in ipsis consistat noctu dieque servire debeant”. Vagyis *Szaday András* hadnagy és a három tizedes mentesíteni akarták magukat és a mezővárost a rovásadó alól, mondván, hogy minden polgári szolgálatuk abban áll csupán, hogy éjjel, nappal szolgálni tartoznak. Ugyancsak 1698-ban a vármegye Szécsényt is megnevezi azon végvárak között, amelyek lakói a török időktől fegyvert szoktak viselni,

de a központi állami hatóságok által elrendelt lefegyverzésük — a rablások, zsákmányolások megakadályozása szempontjából — most sem lenne célszerű.¹⁴ Igen sokatmondó *Bél Mátyás* észrevétele is, amit 1742-ben megjelent „Notitia Hungariae novae” című híres munkájában tett Szécsényre: ¹⁵„Egykor, midőn a török szomszédságában fekiúdt, katonai erősség, táborhely féle volt. Senkit nem vettek fel a mezőváros lakosai közé, hacsak katonai esküvel nem kötelezte magát. Ezért a polgárok előljárósága is hasonló volt a várbéliekéhez éspedig volt kapitányuk, a többi előljárók pedig a katonák hadnagyi tisztét viselték. Ez a szokás ma is érvényben van, jóllehet rég a múlté már a végváriak „köztársasága”. Ámha úgy történne, hogy akár támadna az ellenség, akár vissza kéne verni, senki e hadjáratból nem hiányozhatna, hacsak nem a mezőváros védelme okából maradna otthon”. Mindez tehát azt bizonyítja, hogy Szécsényben 1690. után több évtizeden keresztül egyfajta félkatonai szervezet állt fenn, a lakosok katonai vártálással tartoztak, továbbá fegyvert viseltek.

Az 1696-os megyei és országos portális összeírás¹⁶ szerint *Szaday András*, *Nyikony Gergely*, *Hegedűs András* és *Szabó János* Szécsény mezőváros lakosai nevében esküvel vallották, hogy ott a földesúr kegyelméből építettek 14 nemesi házat, továbbá 35 „katonai házat”, a házakhoz kerteket bírnak, amelyekből semmi mással nem függenek bizonyos kísérei és levélhordói szolgálatokon kívül (. . . ibidem dari domos nobilitares ex gratia domini terrestres aedificates N° 14, militar(es) N° 35. Ad domos etiam nullos hortos a quibus nihil aliud penderet p(rae)ter servitia quaedam comitivalia et tabellar(ia).

Itt jegyezzük meg, hogy Szécsény 1695-től 1698-ig három forrásban is megnevezett hadnagya, *Szaday András* valószínűleg azonos az 1683-ban a megye által *Sobieski János* elé küldött követek egyikével, aki ott a füleki lovas katonaság hadnagyanak tisztében szerepelt.¹⁷ Mivel a követutasításokban — mint láttuk — kérelmezték, hogy a török elűzése után Szécsénybe a „hontalanná” vált füleki katonákat irányítsák, lehetséges, hogy nem csupán 1683-ban, hanem 1690-ben is egykori füleki vitézek alkották az Ipoly menti végvárat újjátelepítő lakosok egy részét.

Két évvel később, 1698-ban Szécsényben igen jelentékeny népességet írtak már össze: 83 „incola” vagyis nem nemes lakos mellett 16 armalista és szabados (libertinus) családfőt neveznek meg.¹⁸ A 99 háztartásban összesen 149 tizenkét éven felüli „ember” lett rovás alá vonva, azonban ebben a számban „duplán” szerepelnek a mesterek (egy rovás személyük, egy másik a mesterségük után), míg az armalisták — személyük adómentes lévén — kimaradtak, az ő számukra csak következtethetünk: *Kurdis János*, *Labancz* (másnéven Nagy) *Mihály* és *Baghy Balázs*, továbbá *Mocskó András*, *Jeney György*, *Ficsor János*, *Raksányi Zsigmond*, *Szudy Mátyás* — más forrásokkal egyeztetve — nemes volt. A „szabados” *Vincze Mátyás* négy atyafiával éppen ebben az évben, 1698. június 3-án nyerte el (*Regőczy Huszár Imre* nevű földesuruk „manumissionális” felszabadító levelét már korábban megszerezve) *I. Lipót* király címeres nemes levelét, amelyet szeptember végén hirdettek ki a vármegye közgyűlése előtt, így ez a később Rimócra költözött familia is úton volt már a nemesi rendbe való felvételhez.¹⁹ Két évvel később, 1700-ban tíz armalistát írtak össze Szécsényben:²⁰ az említett *Baghy*, *Mocskó*, *Szudy*, *Ficsor*, *Raksányi* és *Jeney* nemzeti urakon kívül *Gombkötő Mátyást*, *Puchon Mátyást*, *Dudás Mihályt* és *Kiss Andrást* is. Rajtuk kívül kilenc félnemes (seminobilis) is lakott Szécsényben — *Csizmadia János*, *Varga Tamás*, *Patay András*, *Szür Bálint*, *Szent-Miklósi Mihály*, *Taksony Pál*, *Reguli János*, *Koncz György* és *Gombkötő*

János — akik a földesúri kötelékből már felszabadították magukat, de a királyi armálist még nem szerezték meg.

Szécsényben azonban néhány birtokos nemes is letelepedett. Mindenekelőtt maga *Dúl Mihály* (1651—1705), akit *Koháry István* 1690-ben megszállításával bízott meg. *Dúl* — mint maga mondja — 1670-ben szerezte meg a nemességet.²¹ Minthogy évenként át *Koháry István* és *Balassa Ádám* birtokszerző és egyéb jogi ügyeit intézte, a maga számára is szerzett birtokokat. Így *Balassa Ádám* bussai birtokhányadát, amelyet a gróf zálogba adott volt *Gerhard Györgynének*, 1200 Rft-ért kiváltotta úgy, hogy 25 éven át háborítatlanul birtokolhatja. 1700-ban Pásztón nagyobb jószágot vett, melyhez 70 „külön kenyeres jobbággy” és „elégséges rét, föld, erdő” is tartozott. Jelentős megyei tisztségekre is megválasztották, így 1698-ban Nógrád megye egyik alispánja lett (1702 őszéig) majd Nógrád, Heves és Külső-Szolnok valamint Pest-Pilis-Solt vármegyék első esküdtje és gr. *Koháry István* összes jószágainak praefectusaként szerepelt az 1703-as év eseményeiben.

Az 1703-as esztendő eseményei, Szécsény kuruccá válásának története feltétlenül részletesebb tárgyalást érdemelnek, mert egyrészt itt tetten érhető az egykori végvári eredeti, hadászati funkciójának rövid időn át tartó felélédeése, másrészt viszont rámutat azokra a korlátokra is, amelyek a végvári funkció működését végső soron vereségre kárhozatták. Minderre *Thaly Kálmán* oklevélgyűjteménye²² ad lehetőséget, amelyben több egykorú levél szól az 1703. év nyarának történetéről.

Koháry István, aki ekkor is tevőlegesen viselte a felföldi vicegenerális tisztét, a felkelés első híreinek vételeitől élénken figyelt az eseményekre. Első tudósítója maga gr. *Károlyi Sándor* — egyébként sógora — volt, levélben számolván be neki *Esze Tamás*, *Kis Albert*, és más „nagyhirű tolvajok” mozgólódásáról és híveik napenkénti szaporodásáról.²³ Június első napjaiban *Koháry* éppen Szécsényben tartózkodik, amikor a Hofkriegsrat — vagy amint a magyarok egykor nevezték a „Hadakozó Tanács” — hívására június 9-én Bécsbe indult. Meghagyta azonban *Török Andrásnak*, Nógrád vármegye első alispánjának, javasolja a megyének, küldjék ki a szolgálókat járásaikba, parancsolják meg minden egyes faluban, „hogy szoros vigyázással legyenek és mihelyt észrevesznek valamely kóborlókat, egy falu az más(ikna)k hírt adván persequálják mindaddig, míg el nem ejthetik, vagy foghatják őket” — vagyis mozgósította a parasztvármegyét.²⁴ Heves és Külső-Szolnok vármegyében *Ordódy György* alispán elrendelte a tiszai révek őrzését egri és gyöngyösi katonák, illetve lakosok által, ugyanakkor rendszeresen tudatta a kurucok hadmozdulatairól szálló híreket is. *Koháry István* ui. meghagyta az uradalmakban tisztségeket viselő bizalmi embereinek, értesítsék a „felföldi hírekről”, kiváltképpen arról, hogy a kurucok — akiket a tántoríthatatlan labanc *Koháry* csak tolvajoknak tekintett — átkelnének a Tiszán, vagyis vicegenerálissága illetékességi területére is betörnének. A Nógrád, Heves és Hont megyéből, sőt Kecskemétről, Rimaszombatról is érkező levelek címzettje leggyakrabban a szécsényi *Dúl Mihály*, aki a híreket hetente több levélben is tudatja a Bécsben időző *Koháry Istvánnal*, vagy az eleinte Csábrágban maradt *Koháry Farkassal*.

*Koháry István*t a Haditanács azért hívta Bécsbe, hogy véleményt adjon a Felvidéken támadt, most ugyan szétvert, de netán újra összegyülekező „tolvajok és lázadók” (praedones et rebelles) megzabolázása tárgyában. *Koháry* szerint az ismétlődő zendüléseket úgy lehetne megszüntetni, ha a német katonaság mellé — akiket a nép gyűlölt — 1000 lovas és 1000 gyalogos „magyar nemzeti militiát” toborozhatna, akik havonta 3 Ft zsoldban és kvártélyban részesülnének, miáltal elkerülhetnék azt, hogy kellő ellátás hiányában a katonák a szegény nép nyomorgatására vagy fosztoga-

tására vetemedjenek, vagy éppen a „rebellisekhez” csatlakozzanak.” Ezt a biztos zsoldban és fegyelemben tartott katonaságot az időkhöz és körülményekhez képest különböző helyeken állomásoztatnák, hogy a vármegyék fegyveres erejével együtt üldözzék az esetleg támadó „lázadókat”.

Az uralkodó, *I. Lipót* 1703. augusztusa elején hozta meg a határozatot, hogy a felső-magyarországi részekben 500 magyar lovast és 300 magyar katonát szerel fel a kurucok ellen. A Haditanács augusztus 6-án értesítette *Koháry Istvánt*,⁴⁹ hogy megbízta a lovasok és hajdúk verbuválásának megszervezésével Nógrád, Heves és Hont vármegyékben, egyúttal a másik császárhű főtsízt, *Gombos Imre* „generalis campi vigiliarum praefectus” — vagyis altábornagy — Kassa és Ónod környékén, illetve Abaújhvár és Borsod vármegyék területére kapott megbízást. *Koháry* a budai, *Gombos* a kassai főhadipénztárhoz lett utasítva, hogy felvegyék a toborzáshoz szükséges pénztalványokat. A lovasok foglалópénzűl 6 tallért, a hajdúkéhoz pedig 3 tallért utalt ki a Haditanács, míg a zsold — a kenyéren és zabon kívül — havi 3, a gyalogosoknál pedig 2 forintot kóstált. A befogott katonák családját és házáat mentesítették a bekvártélyozás alól.

Koháry István Bécsből kezdett hozzá vállalt feladata megoldásához. Augusztus 8-án levélben utasította a parancsnoksága alatt szolgált tisztjeit a toborzás megkezdésére.⁵⁰ Így *Ebeczky Imre* lévai vicekapitány Zseliz helységről írt levelében⁵¹ válaszolt *Koháry*nak, őszintén megírva, hogy a verbuváláshoz már nem könnyű hozzákezdeni, mert „tudja azt Nagyságod maga is, hogy az katonaság ellovatlanodott és elfegyvertelenedett” és a 6 tallérral nem tudnak egy lovaskatonát előállítani, mindazonáltal öccsével, *Istvánnal* együtt igyekezni fognak, a hajdúk fogadására pedig *Török Istvánt*, aki Eger ostromakor „dicséretesen viselte magát”, kérték fel. A Szécsényben élő *Réthey Ferenc* is vette *Koháry* megbízását katonák és hajdúk fogadására és így válaszolt:⁵² „Köszönöm N(agysá)god hozzám való úri gratiaját és N(agysá)god botja s szárnyai alatt kész vagyok kapitányságot viselnem s az mennyi lehet katonát és hajdút fogadnom, csak N(agysá)god azoknak fogadására méltóztassék pénzt küldeni, avagy rendelni, mert enélkül semmiben meg nem indulhatok. Katonát is most nehéz fogni, mert ki arra való volna fegyvertelen s paripátlan, úgyszintén az hajdúknak való alkalmas emberek is fegyvertelenek. Mindazonáltal meglátom, mire mehetek.” A pénz azonban csak nem jött meg, mert *Réthey* még augusztus 24-én is azt üzenté *Dúl Mihály* útján Bécsbe,⁵³ hogy kész a szolgálatra, de csak akkor foghat hozzá a lovasok és gyalogosok felfogadásához, ha a szükséges anyagiakat kézhez kapja. Az idő sürget, ha nem érkezik meg a pénz, már nem talál „arra való embereket itt Szécsényben s e táján, Kékkőben, Korponán, Léván” és az alkalom elszalasztatik. A kurucok ellen kiállítandó „magyar nemzeti hadsereg” felállítása a felkelés sikeres előretörésével a királpártiakon úrrá lett tanácstalanság és más szervezési nehézségek miatt lehetetlenné vált. Már csak az udvarban hitték, hogy *Koháry* még tehet valamit a Habsburg-ház uralmának védelmében, mert augusztus 30-án ezredesből „actualis generalis campi vigiliarum praefectus” — vagyis altábornagy — tisztségre és rangra léptették elő az érdemdús hadfit. A füleki és egri hős, jobb kezére megbénult *Koháry* tábornokká lett, de sem regimentje, sem „actualis commendoja” nem volt, csak a rangot viselte és a fizetést kapta — ha kapta. A „gage” ugyanis igen gyakran késett és a birtokait elvesztő, jövedelem nélkül maradt *Koháry* számtalanszor sürgette a restanciákat.⁵⁴

A nógrádi nemességet azonban 1703. augusztusában már a „tolvajoknak” híresztelt kuruc seregek elleni oltalom keresése foglalkoztatta elsősorban. *Török András* első alispán már június végén azt írta *Koháry*nak:⁵⁵ „Tudva vagyok N(agysá)godnál,

nemes v(árme)gyénkben semmi erősségünk nincsen hova recipiálhassuk is magunkot, ha N(agysá)god böles tanácsa s akarátja járulna. Talán Gácsot s Kékkőt csak valami palizátákkal (palánkokkal PB) is szükséges volna rectificálnunk (helyreállítanunk PB) hova valami excursio (hadjárat PB) idején recipiálhatnánk (bevehetnénk PB) magunkot,” de amíg parancsát nem veszik, semmiféle várjavításhoz nem fognak hozzá. A *Forgáchok* által lakott Gács és a Balassák várkastélya, Kékkő mellett Szécsény is szóba kerülhetett, mint olyan végvár, ahol a nemesség védelmet remélt a kurucok támadása ellen, de kulcsfontosságúvá válhatott a Hont megyében fekvő Csábrág, *Koháry István* és *Farkas* erődített kastélya is. Mivel Bécsből semmiféle parancsot nem kaptak, augusztus 3-án *Dúl Mihály* már mint tényt jelentette Szécsényből:³³ „Itt mi hozzája kezdtünk az váras árkának tisztításához s betöviseltetéséhez, hogy valami csavargó s kóbórló miatt kárt ne valljunk”, és „hogy jobban megmaradhassunk, már egybeüitt be sem lehet gyünni senkinek, hanem a két kapun.” Mindazonáltal *Dúl* és a mezővárosban, illetve környékén lakó nemések közül az előkelőbbek — *Darvas Mihály*, *Vattay István*, *Jánossy János* és *Réthey Ferenc* úgy látták, sokáig nem védhetik magukat Szécsényben, ezért azt tervezték, hogy szükség esetén lóra ülnek és „Csábrág felé megyünk, ha mindenüktől megválnak is, mi bizony az őfelsége hívségétől soha el nem állunk.” Közben azonban Csábrágon is változás történt: *Koháry Farkas* — mint pater *Innocentius* augusztus 8-án Bécsbe írt levele tudatta³⁴ — elhagyta a várat teljes „companiajával” együtt és Szentantál, majd Pozsony felé indult. A *Koháryak* rezidenciális várának őrizetét ideiglenesen *Görögh György* tiszttartó vette át. *Görögh* a Bécsből kapott parancs szerint elrendelte, hogy a várban éjjel-nappal strázsákat tartsanak, a környező hegyekben lévő hágókat bevágattatta, lisztet, állatokat vitetett a kastélyba. *Koháry István* augusztus 25-én a Csábrág falai mögé húzódni engedélyt kérő *Madocsányi Miklós* honti alispánt aki — mint írta — „nemcsak híve volt mindig őfelségének, hanem kapitánya is lévén, kész volt őfelsége hívségében fegyvert is vonnyi ellensége ellen” bízta meg a vár katonai parancsnokságával.³⁵ Egyúttal parancsot adott *Görögh* tiszttartónak, hogy a *Madocsányi* által szükségesnek tartandó munkákhoz adja ki szitnyai, divényi és más uradalmiból a kért anyagokat, pénzeszközöket, mert feltétlenül meg akarta tartani Csábrágot a király hűségében.

Szécsényben augusztus végén még nyugalom van. *Dúl Mihály* 20-án azt írja,³⁶ hogy a szolgabíróval együtt a város körül éppen „limitálják” — azaz kijelölt helyükre teszik a palánkkarókat és a tölgyfavesszőt, „meglássuk Isten mire segít, csak puska-aporunk és golyóbisunk legyen.” 24-én pedig megnyugtatta *Koháry Istvánt*: „Itt, szécsényi jószágában még N(agysá)god(na)k semmi kára nincsen. Gömrey uram (vagyis *Gömrey János* tiszttartó PB) is jelen vagyon s jól viselik a gazdaságot. Most déz(s)málgat a falukon, itt már Szécsényben az déz(s)málást végbevitte, úgy arányzom, csak búza heteddézmájára Szécsényben obveniált (bevett PB) 220 kereszt(et), már ök(e)g(ye)lme régen a szénát behordatta és a földeket másodszor is megszánt(t)atta . . .” Közben azonban a kuruc felkelők közeledtek a megyéhez. A rimaszombati bírák augusztus 28-án már arról tudatták a földesurukat³⁷ *Koháry Istvánt*, hogy *Rákóczi Ferenc* vitézei levelet küldtek nekik, amelyben megígérték, hogy nem mennek be a városba, ha öt tiszttük számára öt-öt csizmát, dolmányinak való posztót és karabélyt adnak. Más hírek szerint 20-án be is ment Rimaszombathra 18 lovas kuruc, a Rimavölgyben pedig 7 zászlóaljnyi kuruc nyargalt. *Dúl Mihály*, aki addig töretlen híve volt a bécsi udvarnak, valamint *Koháry Istvánnak*, augusztus 27-én reményt veszítve és nem titkolt szemrehányással írta:³⁸ „Ez a gonosz immár ezentúl minden nap öregbedik, mert nincsen senki, aki az eleiben álljon. Csak miolta

N(agysá)god innét elment a die 9. Junii számlálván már elmúlt 11 heti. Azolta lehetett volna K(egye)l(me)s urunk Őfelsége részéről valamely operatiohoz (hadművelethez PB) kezdeni — de semmi sincs és nem is hallani. Én csaknem minden nap megírom N(agysá)god(na)k az miket értek, elhittem, hogy bizony a fölséges udvar(hoz) is csak elegendően bőven megírják. Most még könnyebb volna orvosolni, ezután nehezebb leszen, mert mind terjed s mind szaporodik” ti. a felkelés.

Nógrád vármegye Gács várában tartott részleges gyűlése 1703. szeptember 4-én hozott határozatot,⁴⁰ hogy a Haditanács engedélye alapján a nemesség őfelsége iránti alattvalói hűségét és biztonságát megőrzendő, Gács és Kékkő várába, valamint Szécsény mezővárosába húzódik, mivel már a megye területén is seregestül nyargalnak a kurucok és prédálják a labanc urak jószágait. Egyúttal elhatározták, hogy a három helyet megerősítik — fortificalják — és a várak megvédése érdekében oda hajdúkat fogadnak, valamint lisztet szállítanak.

Szécsény sorsa azonban eltérőleg alakult, mint Gácsé és Kékkőé. Míg ui. az előbbi helyre a vármegye nemesi tisztikarával az élen nagyszámú nemes behúzódott — itt csak *Kajali Pálra*, *Ráday Pálra*, *Török Andrásra*, *Gyürky Ádámra* és *Darvas Ferenc*re utalunk — utóbbit pedig maga *Balassa Ádám*, a vár ura védelmezte, Szécsényt hamar elhagyták azok a nemesek, akikre védelmét Koháry bízta volt. *Dúl Mihály* praefectus utolsó szécsényi levelét szeptember 1-én keltezte.⁴¹ Arról ír *Koháry Istvánnak*, hogy a kurucok kisebb-nagyobb csapatai naponta lecsapnak Eger határára és a *Telekessy* püspök által a király hűségére megeskettett fegyverbe állított városi lakosok marhacsordáit, sertéseit „elkapták”. Őnod, Miskolc és a Sajó menti Szentpéter immár „fészkei a kurucoknak”, sőt a *Koháry*-birtokot képező Rimaszombatba is bejött 200 lovas kuruc. „Itt bizony már Szécsény alól sine periculo (veszélytelenül PB) az ember nehezen járhat. Eleget hányom-vetem az elmémet, még ezideig helyben maradtam, hanem egyik nap, ha a ros(s)z hírek nem szűnnek (Garam) Szent Benedekre paripán felfordulok, már a fiam is ott vagyon s onnét vagy feljebb megyek Pozsony felé, vagy lejövök Csábrágra s várak N(agysá)godtól mind(en) jó dispositiókat.”

A — királpártiak számára — „rossz hírek” azonban szaporodtak. *Dúl Mihály* szeptember első két napjában hárman is arról tudósították, hogy *Rákóczi* hívei előzőlötték Heves megyét.⁴² *Álmásy János* Gyöngyösről megerősítette, hogy Eger alól öt zászlóaljnyi kuruc elhajtotta a marhacsordákat, Átány és Pély határából pedig a méneseiket vitték el. Az egri *Csala Sándor* is írt marha- és borjúcsordáik, valamint lovaik elhajtásáról, sőt arról is, hogy a kurucok *Újvárosy Szűcs János* vezetésével erős blokád alá veszik városát és azt tanácsolta *Dúl* praefectusnak, ne késsen a maga jószágait is „másüvé eltakarítani”. De a leginkább vészjósló hírek a gyöngyöspatai *Pap Lászlótól* érkeztek. A szállongó, részben igaz, de többnyire rémtörténetektől halálra ijedt nemesúr azt írta Szécsénybe, hogy most már mindenütt, Kecskeméten, Nagykőrösön, Átányban, Horton is a kuruc „rahók” az urak, immár „csak az Űris-tennek . . . markában vagyunk” és „oda leszen mind jószágunk, mind magunk”. *Dúl Mihály Pap László* levelét olvasva úgy döntött, hogy elhagyja Szécsényt. Mint *Koháry Istvánnak* szeptember 4-én küldött beszámolójában mondotta⁴³ „Az mely levélben rettentő hírek lévén írva, másnap (szeptember 3-án, hétfőn) mindjárt transferáltam magamat ide Kékkőb(e) s azolta it(t) vagyok és ide várom alázatosan N(agysá)god parancsolatját. Jelentette, hogy „itt Kékkőben az it(t) lévő rendek engem választottak kapitán(y)nak, de én abban nem merem magamat amit(t)álni N(agysá)godnak speciális parancsolatja nélkül . . .” Feleségét, cselédjeit Szécsényben hagyta,

csak néhány felső portékáját hozta ide, de egyelőre tartotta magát a királyának és *Kohárynak* tett hűségeskükhöz.

Mi történt Szécsényen, miután *Dúl Mihály*, prefectus a *Koháryak* bizalmi embere, a mezőváros újraterülepítője és legtekintélyesebb lakója elhagyta? Az iménti, szeptember 4-én írt levélben *Dúl* azt is közölte a Bécsben időző *Koháry Istvánnal*, hogy „a legújabb hírek szerint az elmúlt éjjel Szécsénynek is voltak (ti. a kurucok PB) és ha a kapun bebocsátották őket, tudom, hogy ott is hírt ha(gy)tak” — vagyis felszólították a lakosokat, álljanak *Rákóczi* fejedelem pártjára. *Dúl* jól sejtette — valóban ez történt. Szeptember 7-én a szécsényiek az alábbi levelet küldték Kékkő várába *Dúl Mihályhoz*:⁴⁴

„K(e)g(ye)lmednek, mint nagy jóakarató ur(un)knak) ajánljuk böcsülettel való szolgálatunkat!

Akarván K(egye)l(med) értésére adnunk, hogy Keg(ye)l(me)d lakosa, Csizmadia Kis Ferenc itt lévén nálunk hitre beéresztvén ötöt 23-mad magával, kiknek gazdálkodással is voltunk Pernikár úr házához. Innét elmenvén Pöstyénben ottan Tornynos Jánoshoz puskával lődöztek. Az ludán(y)iakot megz(s)arolván tizedfél forintra, az halásziakat pedig négy forintra, lovat is Ludánybul elvittek hatot, Halásziul pedig hármot. Pöstyénybül elmenvén Varbó felé, ottan az varbai páter két lovát elvitték. Ismét elmenvén onnét Gyarmatra, meg(z)arolván az gyarmatiakat kilencven tallér(z)a, az mely 90 tallért csak az tisztek számára z(s)aaroltak, az közkatonák számára pedig ötven forintot. Meg nem adhatván pedig mind egészen azon sum(m)a pinzt, haragjokbul elvitték az gyarmati szabadost magokkal, hogy mindaddig el nem bocsátják, valamедdig azon sum(m)át le nem teszik. Útban találván ugyan Gyarmatrul Sréter János úrt, kit megkergetvén 8 lovat vontak, maga is alig szaladhatott el csak gyalog az beregben. Amellet(t) jó csomó pinzt is elvontak őkeg(ye)l(mé)tiil. Onnét elmentek Nándor felé. Azért K(eg)ye(lmed vigyáz(z)on magára.

Datum Szécsény die 7. (Septem(br)is) 1703.

Keg(yelmed) köteles szolgálai
szécsényi lakosok”

A levél magyarázataként el kell mondanunk, hogy *Kis Ferenc* korábban valóban Szécsényben élt: 1698-ban a megye rovásolói össze is írták 3 igásőkrét, vagy hámos lovát, 3 tavalyi tinóját, 1 öreg sertését és 23 kila búzajövedelmét.⁴⁵ Igen valószínű, hogy foglalkozására nézve csizmadia volt, amit nem csupán az a Szécsényben az 1730-as évekig általános szokás támaszt alá, amely szerint a mesteremberek vezetéknevét mesterségük neve adta, hanem az a tény is, hogy *Koháry István* már 1694-ben megerősítette a két 1617-ben alapított helybéli céh, a vargák és csizmadiák, illetve a szabók, posztónyírók és szűcsök kiváltságlevelét.⁴⁶ *Csizmadia Kis Ferenc* főhadnagy és csapata „gazdálkodást”, vagyis maguk és lovaik számára ellátást is kért. Több környékbéli falut (Ludány, Halászi, Pöstyén, Varbó), valamint Balassagyarmat mezővárosát is „megzsarolták” — azaz hadisarcot kértek tőlük — továbbá lovakat is elhajtottak. Nem vitás, hogy ezek miatt idegenkedtek tőlük a kuruc felkelés kezdetén az egész országban a nemesek és sok paraszt is, ezért aposztrofálták „tolvajnak” a kuruc katonákat. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a sarcolás, rablás általános szokás volt a háborúk során a török korban is, sőt, merjük állítani, hogy minden ha-

dakozás velejárója. Raboltak a törökök, a tatárok, a német zsoldosok, a végvári magyar katonák, a litvánok és kozákok is, hiszen így, erőszakkal szerezték meg élelmzésük és fegyverkezésiük anyagi fedezetét. Tudni kell azt is, hogy miután a községek és mezővárosok, valamint a nemesurak letették a hűségesküket *Rákóczi* zászlájára, megannyian védlevelet kaptak, amely mentesítette személyüket és jószágaikat a fejedelm hűsége alatt levő hadak kártételeitől. Ahogy a kuruc államgépezet kiépült, szabályozottá vált az adóívetés is — ami ugyancsak súlyos terheket jelentett parasztnak, városi polgárnak és nemesúrnak egyaránt, de elviselhetőbb volt a kezdeti „zsarolásoknál”.

Visszatérve a szécsényi „várvédelem” heteinek eseményeire, *Dúl Mihály* távoása után a vezetés három nemesemberre, *Réthey Ferenc*re, *Darvas Mihály*ra és *Jánossy János*ra hárult. *Réthey* a sógora volt *Dúl Mihálynak* (a praefectus feleségét ui. *Réthey Máriának* hívták) és ő volt Szécsény *Koháry* által meghízott kapitánya, *Darvas Mihály* pedig gr. *Forgách Simon* „delegátusa” tisztében szerepelt éveken át.⁴⁷ Csakhogy Szécsényben szeptember 6-ától már a „külső városban” volt *Csizmadia Kis Ferenc* és csapatnyi kuruc vitéze, ezért *Dúl Mihály* Kékkőn már amiatt aggódott, hogy „csak az többi között *Réthey* Ferencet ne hódítanak magukhoz”. *Rétheyék* azonban még nem hódoltak be az első kuruc csapatnak. Sikerült néhány katonát fegyverbe állítani, mert *Dúl Mihály* szeptember 9-én arról tudósította *Koháryt*,⁴⁸ hogy *Réthey*, továbbá *Jánossy János*, *Kis András* és *Jeszenszky Ferenc* nemesek vezetésével vagy 25 lovas Szécsényből feljött Kékkőbe és azt hangoztatták, akár a Tiszáig is fölverik a kurucokat és akit elfognak közülük, odahozzák Kékkőbe. Csatlakozott hozzájuk néhány kékkői lovaskatona is, majd mintegy hatvanan „próbára mentek”. Szeptember 13-ig voltak távol, Szécsénybe mentek, fogtak is három kurucot, de éjszaka azok megszöktek, így csak néhány jobbágylovat zsákmányoltak. A sikertelenül végződött portya után már nyilvánvaló volt, hogy a kuruc katonaság „Szécsényt kön(n)yen magához hajthatja, mert kevés az ember benne, noha már kész mindenütt a fonott és tapasztot(t) palángja(!) és az állások, de héában, ha emberek és egyéb requisitumok nincsenek benne.”⁴⁹

A labanc földesurakkal ellentétben a mezőváros népe nem fogadta ellenségesen az odaválói *Csizmadia Kis Ferencet* és 22 kuruc bajtársát, hanem „hitre” beengedték őket a „külső”, tehát a végvár falain kívül elterülő városrészbe. Érthető, hogy *Réthey Ferenc*, *Darvas Mihály* és *Jánossy János* bizonytalannak érezték a helyzetüket és szeptember 13-án — otthagynva feleségeiket, gyermekeiket és vagyonukat is — Csábrág fala közé kérezkedtek be. Mint *Darvas Mihály* jelentette *Kohárynak*⁵⁰ „Én Szécsényt az n(eme)s v(árme)gye determinatiojából tehetségem szerint építettem, míg kedvem lehetett, jóforma tapasztott sarampófával, az vár körül való részeket vastag rovott fával, de oda kellett hadnunk. Ha Szécsényben ment v(agy) megyen az sok szegénylegény, hogysem mint lovát fegyverét elvegye az ellenség, az bizony mind hozza áll.” Tehát még azok a legények is, akik beálltak *Réthey* és *Kis András* labanc csapatába, inkább a kurucok mellé álltak. Hiába erősítette meg a külső várost és a belső várat is *Dúl*, *Darvas* és *Réthey*, a mezőváros lakossága nem bocsátkozott harcba a megjelenő kuruc csapatokkal, sőt arra az ígéretre, hogy nem tesznek kárt a városkában élő emberekben, vagy jószágokban, be is engedték őket a külső városrészbe. Ezt be is tartották *Rákóczi* vitézei, mert még a velük ellenséges *Dúl Mihály* magára hagyott feleségétől is csak két korszórt bört kértek, egyéb kárt nem tettek a házban.⁵¹

Az egykorú híresztelések elég ellentmondóak abban a kérdésben, mikor is hódolt meg Szécsény népe *Rákóczinak*. A kuruc *Géczy Sándor* már szeptember 19-én azt írta *Ocskay Lászlónak*, hogy⁵² a szécsényi lakosok alávetették magukat hercegük hűségé-

nek (oppidani Szécsénienses fidelitate celssissimi principis nostri se subiecerunt) és szeptember 26-án *gr. Balassa Ádám* is azt írta *Koháry Istvánnak*, hogy a király pártja szempontjából „Szécsény már oda, bizonyos lehet Kegyelmed benne.”⁵³ A helyzet azonban nem volt ilyen egyszerű. A feltétlen *Koháry-* és királypárti *Gömrey János* október 5-én azt írta urának:⁵⁴ „Az szécsényiek p(ro)tectiot hoztattak magok(na)k, föl ugyan még nem ültek, de csúfos hírek folynak felőlök.” Ez a megjegyzés azt jelenti, hogy a szécsényiek védleletet kértek *Rákóczi*től, amely biztosította őket és vagyonukat a kurucok prédálásától, amelyet a labancok vagyonában tettek, de egyelőre még nem tettek le a hűségesküit — ez lett volna ui. a „csúfos hír”. Az ugyancsak Csábrág falai mögé húzódott páter *Innocentius* viszont egy jó héttel később már befejezett tényként írta:⁵⁵ „Az szécsényiek dolgát, tudom már hallotta Nagyságod, hogy az kurucok az egész várost (kiemelés tőlünk P. B.) magokhoz esküdtették die 12. Octobris, Rákóczi számára foglalván el az egész jószágot az fülekivel együtt” és két nappal később, október 14-én „Gyarmatot az Ipoly mellett az kurucok magokhoz esküdtették.” Egy harmadik csábrági labanc, *Feja János* ugyanezen a napon azzal a rossz hírrel kereste meg *Koháry Farkast*,⁵⁶ hogy a kurucok elfoglalták az ő és testvére, *Koháry István* csábrági, szitnyai, szécsényi és füleki uradalmait, elkobozták azokat és élükre *Darvas János* személyében praefectust is kineveztek. A csábrági védők egyik vezetője, *Kovács János* csak október 25-én tudósította arról *Koháry Istvánt*,⁵⁷ hogy a „szécsényiek tegnapelőtt praestáltak homagiumot (tettek hűségesküit PB) *Rákóczinak*, tegnap pedig Szécsény(ben) a várat (kiemelés tőlünk PB) fela(d)ták az ott való hajdúk” is. Értelmezésünk szerint Szécsény két ütemben tette le a hűségesküit *Rákóczinak*: a mezővárosiak, tehát a külváros (suburbium, hostat) népe már szeptember 19-én készen volt az átállásra, de előbb védleletet kértek. Ezt megszerezve október 12-én a város felesküdött. A várban maradt hajdúk néhány nappal később, október 24-én adták fel a belsővárost. A vár feladása azt jelenti, hogy véget ért Szécsény végvári funkciója. A mezőváros lakói, akiket az 1690-es évek forrásai egyöntetűen praesidiariusoknak tartottak, nem engedelmeskedtek királypárti földesuraik, *Koháry István* és *Forgách Simon* ellenállásra szólító parancsainak és — miután kijelölt parancsnokaik, *Réthey Ferenc*, *Darvas Mihály*, *Jánossy János*, valamint praefectusuk, *Dúl Mihály* is otthagyták őket — előbb hallgatólag, majd formálisan, hűségeskü letételével is *Rákóczi* táborához csatlakoztak, sőt, fegyverre is keltek mellettük; október 14-én *Balassa Ádám* azt írja,⁵⁸ hogy a kurucok parancsára, kaszát, kapát ragadtott szécsényiek megszállták birtokait, Nagyszellőt és Szentpéttert.

Réthey Ferenc, *Darvas Mihály* és *Jánossy János* — mint említettük — szeptember 13-án néhány lovassal Csábrág várába kérezkedtek be. Mint tapasztalt katonát, *Koháry* levélben *Réthey Ferencet* bízta meg lakóhelye, Csábrág kapitányságával. Bár a várat némiképpen megerősítették és sok élelmet, takarmányt is oda hordtak, a védelem mindössze hat tizedalja hajdúból állt és öt „derekas” ágyúval, elég puskaporral és löszerszámmal rendelkezett.⁵⁹ *Rétheyekkel* a védelem jelentősen megerősödött és néhány sikeres kicsapást is tettek: október 1-éről 2-ára virradóra a terjéni híd mellett rajtaütöttek *Fáy Gábor* 30 kurucból álló csapatára, néhányat levágtak, ötöt foglyul ejtettek és 21 vagy 22 lovat is zsákmányoltak.⁶⁰ *Koháry Istvánt* az uralkodó a Dunán túl megvédésével bízta meg, ezért Esztergomból hitegette segítséggel Csábrágot védő embereit, se maga nem jöhetett, se pénzt nem küldött. Így azután a védők zömének elfogyott a királyhűsége — főleg azután, hogy Kékkő és Gács is megadták magukat. November 1-én, Mindenszentek ünnepén *Réthey Ferenc* és *Kovács János* tárgyalni kezdtek *Ocskay Lászlóval* a vár feladásáról — későbbi vádak szerint maguknak „mélto tisztelet és prédából való hasznot” remélve.⁶¹ A tisztséget meg is kapták a kuruc had-

seregben: *Rétheyből* kapitány, *Jánossyból* ezeres kapitány, *Darvasból* pedig főhadhiztos lett. *Gömrey János* állítása szerint sok zsákmányt is szedtek maguknak *Koháry* palotájában — de az bizonyos, hogy a győztesek a mindenkori hadiszokás szerint a kastély és a majorságot kifosztották. Megemlítjük, hogy *Rétheyék* kapitulációja után a kurucok elég őrizetlenül hagyták a várat és így ott *Korponay János*, *Koháry* leghűségesebb embere a lőcsei fehér asszony férje újból védelembe rendezkedett be és — bár katonái a várat már karácsony előtt fel akarták adni — február 24-ig kitartott, de ekkor, a reménytelenné vált helyzetben megadta magát. Ekkor lett *Korponayból* is — színleg — kuruc.⁶³

Balassagyarmat

Balassagyarmat társadalmának rétegződése, a város XVII. század második felében végrehajtott telepítéseinek története ismertnek tekinthető, hiszen *Belitzky János* városmonográfiája⁶³ — a korábbi, gazdag szakirodalmat összesítve és alapos saját levéltári kutatásokat is folytatva — elvégezte a feltáró munkát. Részben a témánk minél teljesebb feltárása érdekében, részben viszont egy megtalált telepítőlevél és több újabb adat közlése céljából összefoglaljuk az *Ipoly* parti végvár történetét a XVII. század végén.

Gyarmat vára a *Balassa* család nemesi előnevét is adó ősi székhelye, mivel az *Ipoly* völgyében, a hadak útján feküdt, többször is gazdát cserélt: 1552-től 1593-ig a török uralta, de az ostrom során elpusztult erődítményt nem építették újjá. A tizenöt éves háború elején az egész vidék végvárai újból a királyi hadsereg ellenőrzése alá kerültek, de csak 1602-ben hozott törvényt az országgyűlés a leomlott várfalak megerősítésére és ekkor nevezték ki első parancsnokait is — *Morgenthaller Fülöp*, majd *Somogyi Mátyás* személyében.⁶⁴ Ettől kezdve Gyarmat egyike lett a bányavárosokat védő végváraknak, belső igazgatási viszonyaira a véghelyekre jellemző szabadságok — kocsmá és malomtartás, a várkapitány bíráskodási joga, vallásszabadság, az állami adóktól való mentesség — lettek jellemzőek. A település itt is két részből állott; a magasabb falakkal védett, királyi katonaság által védett végházból — a „katonavárosból” —, valamint a mellettük fekvő, sövényrel kerített „polgárvárosból”. Mivel 1652-től *Balassa Ferenc* és *Imre* aktuálisan is a végház főkapitányai voltak, a földesúri és a főkapitányi jogokat személyükben egyesítve gyakorolták.

Egy keltezetlen, de szerintünk nem „1670 táján”, hanem 1659 augusztus 22-én gróf *Balassa Bálint* (1626—1684) által kiadott urbárium ezt írja:⁶⁵ „Ezen Gyarmat városa elpusztult mivel mellette gyarmati végház épít(t)etett, mindazáltal határát és abban lévő szántóföldeket, kaszáló réteket, szőlőkhül való jövedelmet, abban lévő akármí név(v)el nevezendő jüvedelmet az urak őnag(yság)ok, tudniillik Balassi família, bírják és percipálják, úgy mint az hel(y)nek földes és örökös urai . . .” Balassi *Imre* és *Zsigmond* idejében 18 egész házhely volt *Imre*, és nyilván ugyanennyi a város „hason fele részét” uraló *Zsigmond* birtokában is. A vámon is fele-fele arányban osztzkodtak a grófok, a vámos évente „són, vason, madáron, sajton kívüli” 108 Ft-ot rizetett ellenben az ő jövedelmét képezte a vámok természetbeni gabonabevételének 1/10-edé és a büntetések 1/3-a. A mézárszéket 1659-ben gróf *Balassa Bálint* (1626—1684) évi 28 tallérért adta árendába, biztosítva a mézárosokat, „hogy kívülről senkinek másnak vágni szabad ne is legyen itt Gyarmaton.” A végvárhan a gróf kettős jogon, mint kapitány és mint földesúr is árultathatott a kocsmában. A „serögé”, vagyis a végvári katonáké és más, felesküdt lakosoké volt a borkimérés joga Szent

Balassagyarmat

Mihálytól új esztendő napjáig, míg az év további háromnegyed részében kizárólag a földesurak árulhatták a bort.

A váron belül *Balassa Bálint* grófnak egy saját maga által építtetett és két, *Eszterházy Ferenc*nétől, az 1652 előtti főkapitány özvegyétől vásárolt háza volt, míg a végházon kívül, „az külső kerítésben” egy negyedik háza is volt melyet *Párducz Lukács* alkaptánytól vett korábban.

Balassagyarmat egy uradalmi ispánság központja volt az 1650-es években, amelyhez 19 lakott település és 7 pusztá kisebb-nagyobb hányada tartozott.⁶⁶ Az ispán irányította a mezővárosban és a falvakban lakó alattvalók szolgáltatásainak a behajtását és a majorsági gazdálkodást is. A gyarmati és a tőszomszédságában fekvő illési, szabóki pusztákon sok szántóföldet szántottak, réteket kaszáltak. A praesidium mellett a vitézek és „nemes uraimék” veteményes és káposztás kerteket tartottak maguknak, ezekből vett a földesúr 1660-ban néhányat „drága pénzen és nehezen”. Továbbá említi az urbárium, hogy „ezen határban vadnak szép szőlőhegyek, kiket derekasabban a gyarmati praesidiariusok bírják, akikből minden ember, valaki légyen az (ti. nemes, vagy nem nemes PB) kilencedet déz(s)mával tartozik.” A grófnak ezen kívül „ugyanezen hegyeken vannak őna(gysá)gok saját szőlője, ki ugyan feles, akiket az jószágbeliek annak az ő limitatiója és elosztása szerint munkálódják.”

Az urbárium értelmezésünk szerint feltárja és bizonyítja, hogy bár Gyarmat végvárában, illetve városában ebben az időben — 1659-ben — a 18—18 egész házhelyhez tartozó szántóföldeket és réteket már nem osztották ki a nyomásos gazdálkodás szabályai szerint minden évben nyilvetéssel (csakis ilyen értelemben beszéltek „elpusztult”, vagyis deserta városról!) a lakosok, akik között nemesek és iparosok is

voltak (itt említjük meg, hogy a *szabók* céhe mellett 9 gyarmati magyar *csizmadia* 1642-ben kapott céhlevelet *Balassa Imrétől*,⁶⁷⁾ valamint a végház vitéz katonái a praesidiariusok veteményes és káposztás kerteket, szőlőket műveltek, valamint szántókat és réteket is munkáltak, tehát paraszti munkával keresték megélhetőségüket. Feltehető, hogy ökröket, sertéseket és juhokat is tartottak.

A gyarmati végvárat 1663-ban, de — mint *Belitzky* észrevette⁶⁸ — legkésőbb 1665-ben elfoglalta a török. Lakói elhagyták, a várfalakat pedig vagy felrobbantották, vagy felégették, de az is lehet, hogy már eleve olyan silány palánkvár, földvár volt, hogy a természet erői végezték el, hogy helye se maradjon. Ezzel Gyarmat újfent elvesztette végvár jellegét és valódi pusztává lett, ahová az uradalom közeli falvaiból csak a méneseket, gulyákat és csordákat hajtották szilaj legeltetésre. Ez az állapot tette lehetővé, hogy 1671. október 18-án, Divényalján kelt telepítőlevelében *gróf Balassa Bálint* „mivelhogy Gyarmat városa jóidőtül, úgymint háborútól fogvást pusztán állott” engedélyt adhasson *Dióssy Mihálynak* és *Mészáros Miklósnak*, hogy a török által végvárként nem kezelt, számukra tehát katonailag közömbös helyet benépesítsék.

Az 1671-es telepítőleveléül szövegét már többen is kiadták — az elsőség érdeme a magát csak —ND-vel jelölő történészé, majd nyomában *Belitzky* is közli — így itt eltekinthetünk szövege újbóli leírásától.⁶⁹ Nyole pontba szedve határozta meg a leendő lakosok haszonvételeit és kötelességeit, szolgáltatásait. Először is megengedte, hogy a telepések „amég házokat építenek, megszorodnak és magokat jó móddal odahelyezhetik” 1672 Szent György napjától 3 évig nem fizetnek cenzust, utána pedig minden egész házhely után 1 tallért adnak uruknak.

A második pont megengedte, hogy az „öreg (nagy) mezei városa határa szűk lévén” a szomszédos Illési és Szobok puszták területén is szánthassanak és legeltethessenek, de ezek haszonbéréként évente 12 forintot kell fizetniök, mind borból, gabonából, bárányok szaporulatából és minden egyébből, amiből dézsma szokott járni, kilencedet fognak adni, amelynek fele Őfelségét (vagyis a Királyi Kamarát) a másik fele pedig a földesurat, *gróf Balassa Bálintot* fogja illetni.

A harmadik pont kikötötte, hogy malmot, vámot csak a földesurak tarthatnak fönn, a vámházat, az ipolyi hidat és gátat azonban a lakosok segítségével fogják az uradalmak felépíteni.

Negyedszer „mivel azonban városban 5 vagy 6 jó sokadalom szokott lenni, az borkorcsma sokadalomkor — derék és háromvásárkor is — az uraké lesz, azalatt a városiaknak nem leszen szabad bort árolni és korcsmát tartani.” Máskor viszont a korcsma jövedelme a városiaké lesz.

Az ötödik pont előírta, hogy akár mészáros, akár a város veszi bérbe a mészárszékeket, évente két mázsa faggyút és a marhanyelveket beadja a földesuraknak.

A hatodik pont biztosította a város két földesurának, a Királyi Kamarának, valamint *gróf Balassa Bálintnak* a jogot, hogy „szabadon építhessen” egy-egy majort, amelyhez majorsági szántóföldeket, réteket és egy-egy „major öreg szőlőt” hozzáadhasson. A többi szőlő a városiaké marad.

Hetedszer „Őfelsége jussa a harnincadtartásban, mint annak előtte, fennmaradjon.” Ugyanis Gyarmaton volt a besztercebányai harnincad hivatal egyik fiókja, ahol vámot szedtek az átvonuló jószágokból, portékákból.

Nyolcadszor a halászat, madarászat és vadászat joga a két földesúré marad, amelyet „szokás szerint arra való emberek” által gyakorol. A leendő mesteremberek céhlevelet „tartoznak venni” két földesuruktól és azt „szabadok lesznek” a királlyal is megerősíttetni.

Végül a záradék a Balassagyarmat megszállításában fáradozó két soltszt, *Dióssy Mihály* és *Mészáros Miklóst* az uradalmak mindkét részről gondviselőkké rendelték és szabadságot adtak nekik, hogy a maguk számára egy-egy egész házhelyet válasszanak, mely minden cenzustól, kilencedtől mentes lesz, de továbbra is tartoznak híven szolgálni az uraságot és bevételeit híven kezelni, amely fáradságukért még fizetést is kapnak.

Ez a telepítőlevél lényegét tekintve a mezővárosi jogokat biztosította, lehetővé téve a vásárok mellett az iparosok céhekbe szerveződését. Nem említ robotolási kötelezettséget sem, bár a majorságok kialakítása után ennek veszélye fennállhatott. Összességében a végvár nélküli település az ugyancsak nem végház jellegű Losonchoz hasonló, de nem királyi privilégiummal szentesített mezővárosi jogokat nyert ezzel földesuraitól. Az 1671 és 1690 közötti időszakról nemigen maradtak fenn források. Az azonban bizonyos, hogy az ebből a két évtizedből megmaradt kevés dézsmairat, megyei és kamarai összeírás egyike sem emlékezik meg Gyarmatról. Hallgatnak a krónikák is, amelyek az 1683. évi *Sobieski János* vezette sikeres hadjáratról szólva nem is említik Gyarmat várát, csak Szécsényt, Hollókőt és Bujákat.

Csak egy, nagyjelentőségű esemény történt a pusztá Gyarmattal. 1686. július 16-án az uralkodó, *I. Lipót* töretlen hívének, gróf *Zichy István* kamarai elnöknek adományozta 53000 Ft lefizetése fejében a *Balassa Imrétől* 1666-ban elkobzott divényi uradalomrészt, amelyhez 5 „ispánságban” 85 lakott helység és 24 pusztá kisebb-nagyobb hányada tartozott.⁷⁰ Köztük említik Gyarmat pusztát (praedium) is. 1688-ban az esztergomi érsekség egyházlátogatási jegyzőkönyve szerint a városnak még a helyét is alig találták meg.⁷¹

A város újratelepítése ugyanabban az évben történt, mint Szécsényé és egyik telepítője is azonos volt vele: gr. *Koháry István* ugyanis 1686-ban kölcsönadta gr. *Zichy Istvánnak* a királyi „vegyes” adományhoz (donatio mixta) szükséges összeget és biztosítékul zálogként megkapta az egész uradalmat, így Balassagyarmat fele részének is birtokosa lett. A város másik felét az 1684-ben elhunyt gr. *Balassa Bálinttól* ugyancsak zálogképpen megszerző özvegy *Szunyogh Gáspárné, Orbovai Jakusih Kata* birtokolta. Így az 1690-es telepítést nem az örökös jogon tulajdonos *Balussák*, illetve *Zichy István*, hanem az ideiglenesen, zálogként birtokló és haszonélvező *Jakusih Kata* asszony és *Koháry István* engedélyével végezték el.

Balassagyarmat első monográfiájának szerzője, *Haraszthy Lajos*, a *Borovszky Samu* nevével jelezni szokott megyemonográfiában ismertette a két, általa még a város levéltárában fellelt telepítőlevelet, de nem közölte azok teljes szövegét.⁷² A város újabb monográfiája anyaggyűjtése során nem sikerült azonosítani az elveszettnek hitt oklevelet.

A kutatáshoz szükséges szerencse nem pártolt el tőlünk, így örömmel közölhetjük, hogy az egyik okmányt megtaláltuk a *Zichy* család levéltárában; azt, amelyet gr. *Koháry István* adott ki 1690. január 1-én meghízott soltsze számára.⁷³ A telepítőlevél szövege két példányban is fennmaradt; az egyiket magyar és szláv nyelven „bilinguis” formában adták ki, (nem hitelesített XIX. századi másolat), míg a másik csupán szláv nyelvű és 1741-ben készült, a közben történt megerősítéseket is tartalmazó hitelesített másolat. A két szláv nyelvű szöveg egymástól csak egy-két szóban tér el. Mi itt a magyar nyelvű szöveget adjuk közre, amely a szláv szövegek tartalmilag teljesen hű, egykorú fordítása:

„Comes Stephanus Kohári arcium Csábrág et Szitnya haereditarius d(omin)-us, sacrae c(aesarae) re(gi)aeque ma(iest)(a)tis consiliarius, camerarius, constitutus collonellus partium Hungariae Cis-Danubialium confiniorunq(ue) ante-

montanor(um) vicegeneralis (Gróf Koháry István összes címe és rangja, mint az oklevél kiadójáé PB)

Mi, aláb(h) íratlak adjuk tudtára ezen írásunk(k)al mindeneknek, az kiknek illik, hogy az gyarmati pusztán mi résziünkre lévén egész házhel(y)ünk minden hozzátartozandóival, előttiünk böcsületes Bárány János nevű gazda oly declaratioval megjelent, hogy némely külső emberek, akiknek sem örökjük, sem pedig házhelyök nem volna, azon fönt megírt pusztára lakóul szállani és ottan házokat építeni szándékoznának, magokat mind magok, mind pedig leendő lakosok nevével obligálván, hogy azon részért, úgy, mind valóságos feliért minket, maradékinkat, avagy successorinkat és legatariusinkat több lakosokkal igazan szolgálni és adót füzetni fognak. Alólírt végzés szerént az ő kívánságokraadtuk Bárán Jánosnak és leendő lakosoknak ezen levelünket következőképpen.

1° Hogy ő lakosokat, az kik néki tetszeni fognak maga itílete szerént azon házhelyekre szál(l)ítsa és minden házhel(y) után való földeket, réteket, szőlőket igazán kimérje és úgy lakosok kezibe adja, adván amellett a dato p(rae)sentium (jelen időponttól PB) három esztendőre való szabadságot nekik. Mindazonáltal in recognitionem juris dominalis (a földesúri jog elismeréseként PB) úgy, mint új jobbágyok három esztendeig minden házhel(y)től különösen 12 pénzt füzetni fognak, három esztendő után pedig végzés mellet(t) tartoznak summát, avagy censust letenni. Ugyanazon censust föntnevezet(t) Bárány János minden esztendőben kezüinkhöz, avagy akire ezen dolog bízva lesz általküldeni tartozik.

2° Ugyanezen lakosoknak mi résziünkrül adjuk korcsmát, mészárszéket, szabad vásárokat és egy malmot, hogy ők min(d)nyájan ezeket szabadon bírassák, másik malomtul pedig és a vámtul maga urainak leendő végzés mellet(t) füzessenek, avagy gabonából malomvámot adjanak.

3° Eltelvén három esztendőnek üdeje minden egész házhel(y)től (: Bárány János szabadosan kívül:) tartoznak esztendőnként 12 tallért füzetni, robottul pedig, úgymint szántástul, szőlőkapálástul, kaszálástul, egyszóval mindenféle robotoktul mentek és szabadok lesznek.

4° Déz(s)ma béli gabonából tartoznak nyolcadik köröszötöt dé(z)smára adni, úgy az borból is.

5° Hogyha pedig három esztendő alatt valamely pusztá házhel(y) és azon házhel(y) után való földek pusztán maradnának, ugyanazon földekből megírt mód szerént nyolcadik köröszötöt dé(z)smára adni tartoznak. Pusztá rétekért pedig teendő végzés mellet(t) füzetni fognak.

Mely végzésre nagyob(h) bizonyosságul és erejül adtuk ezen írásunkat pecsétünkkel megerősítve.

Act(um) Csábrág, 1^a Januarii (1)690.

Comes Steph(anus) Kohári (LS)

manu aliena

Comes Joannes Kohári (LS)

Correcta per scriptorem

m(anu) p(ropria) (LS)

Ezen íráson kívül az is végződik, hogy ők magokat esztendőnkint megárendáljanak.

Actum Csábrág, 24^a Aug(usti) 1691^a

Coram me Georg(ium) Görögh

Ill(ustrissi)mi d(omin)i C(omitis) Joannis Kohári p(rae) — t(itulato) provisore m(anu) p(ro)pria).”

Az itt közölt telepítőlevelet — mint az az utólagos záradékokból kitűnik — 1734. május 28-án Vihnye helységben megerősítette *gr. Zichy Károly*, majd 1741. november 20-án, divényi kastélyában *gr. Zichy Imre* is, utóbbi viszont azzal a kiegészítéssel, hogy gyarmati jobbágysai tartoznak neki évente 8 császárfajdot és 1 őzet is szolgáltatni.

A *Koháry István* által megbízott *Bárány János* soltész tehát 20 egész telekre választhatott tetszése szerint jobbágysokat, kimérve nekik a „házhely után való”, vagyis nem a lakosok igaereje és vállalkozó kedve által jónak látott kiterjedésű, hanem kötöttebb határhasználatra utaló, telkenként egységesen megállapított nagyságú szántóföldeket és réteket. A letelepülés utáni első három évre adott adókedvezmény (évi 12 „pénz” — azaz garas, dénár, vagy krajcár — de aprópénz) mellett jelentős kedvezményt jelentett — még az 1671-es telepítőlevél feltételeihez képest is, — hogy a gyarmatiak *Koháry Istvántól* és *Jánostól* megkapták valamennyi királyi kisebb haszonvétel földesúri jogának élvezetét és így a városka lakóinak jövedelmeit növelték (még 1741-ben is!) a kocsmai borkimérés, mészárszéki húsvágás és az egyik malom bevételei, míg a másik malmot és a „száraz” vámszedés jogát a lakosok évente egyezés szerint haszonbérbe vehették a földesúrtól. Eltért a jobbágysfalvakban szokásos úrbéri viszonyoktól a gabona és bor után adott nyolcaddézsma, ami kevesebb volt, mint a kilenced és tized összegét kitevő ötöd. Végül a mezővárosok szokásával egyező módon a gyarmati gazdák évi 12 tallér (=24 rénes forint) cenzust, vagy summát fizettek, melynek fejében mentesek lettek minden robottól, legyen az szántás, vetés, kapálás, vagy kaszálás.

Haraszthy Lajos még látta és röviden ismerteti is a másik földesúr, *br. Szunyogh Gáspár* özvegye, orbovai *br. Jakusith Katalin* — *Koháry István* sógornője — 1690. március 16-án Budetin várában kiadott telepítőlevelét.⁷⁴ Ennek „kikötései ugyanazok, azzal a különbséggel, hogy emez nem nyolcadot, hanem kilencedet szed és két ponttal több, mégpedig a 6. a mesteremberek és posztosok betelepedésére, a 7. a vallás szabad gyakorlására vonatkozik.” A Balassa-jogú uradalomrész telepítésével megbízott soltész, *Mészáros Miklós* ugyancsak szabados lett, mint *Bárány János*, vagyis telket vehetett használatba anélkül, hogy utána adóval, vagy szolgáltatással tartozott volna. A mesteremberek letelepedésére vonatkozó pont voltaképpen a *gr. Balassa Bálint* által kiadott 1671-es „szállítólevél” eme szakaszának megismétlése. Ismereteink szerint a gyarmati *csizmadiák* céhtestületének 1649-ben elnyert kiváltságlevelét az újratelepítés után 1703-ban a földesurak megújították, míg a *szabó* cég 1713-ban úgy alakult újjá, hogy régi céglevele helyett *gr. Koháry István* a szécsényi szabó, posztónyíró és szűcs mesterek 1617-ben kapott céglevelének cikkelyeit adományozta és erősítette meg a balassagyarmati mesteremberek számára. Jóval korábban alakultak újjá tehát a céhek ebben a városban, mint eddig tudtuk! 1695-től megtartották az évi öt országos vásárt is Gyarmaton.

Ami a vallásszabadságot illeti, ez a kérdés az 1690. évi újratelepítés után hosszú vitát és ellentétet képezett a katolikus földesurak és a mezővárosban megtelepedett protestánsok között. Egy 1712-es megyei vizsgálat vallomásai szerint⁷⁵ 1663 előtt a

végvári jogállású Balassagyarmaton mindenki által elismert volt a szabad vallás-
gyakorlás és az ágostai illetve helvét hitvallású lakosok fából egy-egy templomot is
építettek maguknak. Miután azonban a város elpusztult és 1690-ig elhagyottan állt
(sed postmodum desolato et eodem oppido usque ad annum 1690 existente) a várost a
földesurak engedélyével máshonnan jött lakosok újjátelepíteni kezdték, *Jakusith*
Katalin „szállítólevelében” szó szerint a következő engedményt tette az új lakosok-
nak: „Religio dolga pediglen kinek-kinek az ő te(t)szése szerint szabad legyen” —
míg *Koháry* telepítőlevele nem említette a vallásszabadságot. Ennek alapján a mező-
város evangélikusai egészen 1701-ig békésen és szabadon gyakorolták vallásukat.
Ebben az évben azonban az uralkodó megszüntette a protestánsok szabad vallás-
gyakorlatát a Neoaquistica területén, ennek alapján a földesurak is megtiltották a
városban a szabad vallásgyakorlatot és a prédikátort is elűzték, ugyanakkor a római
katolikus plébános kapta meg az egész mezőváros stóláját. A Rákóczi-szabadságharc
idején az evangélikusok saját szorgalmukkal, pénzükből és adományaikból újból
templomot emeltek maguknak és mindaddig használták is, amíg a császári és királyi
seregek nem győzték le a kurucokat. Röviddel a szatmári béke után a földesurak új-
ból elvették az ágostai hitűek templomát és odaadták a katolikusoknak. 1712. már-
ciusában ezért a gyarmati evangélikusok *Eleonóra* régenskirálynő kegyes leiratára
hivatkozva — a kékkőaljai lutheránusokkal együtt — visszakérték templomukat a
megyétől és ismét prédikátort akartak maguknak hívni. A két földesúr azonban —
jogára hivatkozva — ellenezte a kérést. *Jakusith Kata* kijelentette:⁷⁸ „Hitem s lel-
kiismeretem sem engedheti, hogy jószágomban lutheranus praedicatort szenvedhes-
sek” — a bigott *Koháry* álláspontjait pedig nem is kell bizonyítani — földesúri jogá-
nak súlyos megsértését látta a kérés tárgyában. Így újból megszűnt a vallásszabadság
abban a városban, ahol a XVIII. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint
nagyjából azonos számú katolikus és evangélikus élt.

Visszatérve az 1690-es évekre, Balassagyarmat lakossága igyekezett megvédeni,
sőt, ha lehet kiterjeszteni végvári eredetű szabadságjogait. Az 1696-ban készült
megyei adóalap-felmérő rovásösszeírás⁷⁷ alkalmával előljáróik, *Litavszky Péter* bíró,
Bárány János és *Mészáros János*, a két soltész, továbbá *Babusinech Máté*, *Knepka*
Márton és *Milany Máté* esküi alatt így vallottak: „Ez a hely régen katonai végház
volt, azután pusztává lett. Jelenleg pedig jobbra jövevények kezdték lakni és fel-
osztani. Nyolc benépesített házhelyet laknak a szabadosokon és a földesurak kúriáin
kívül. Két nyomásban művelt szántóföldjeikbe 290 mérő gabonát vetnek. Az Ipoly
kiöntései miatt közepes eredménnyel kasználnak.” A lakosok „nem emlékeztek” arra,
hogy régen milyen portaszám volt itt és hogy miként állapították meg a portákat.

Az egykori végvári életre utalás, valamint a portaszámra való felvilágosítás
elől való diplomatikus kiterés azt jelzi, hogy Gyarmat népe — a megye többi vég-
várával együtt — igyekezett a portális adó alól mentességet szerezni. Így az össze-
írók az alábbi határozatot hozták: „Felterjesztetik a nemes rendek ítéletére”. A por-
ciószolgáltatás és az állandóan át-átvonuló katonák eltartása, forspontozása alól
azonban nem szabadult fel Gyarmat városa.⁷⁸

Belitzky János a város monográfiájában arra a megállapításra jut, hogy Balassa-
gyarmat a Rákóczi szabadságharc idején került abba a helyzetbe, hogy elnyerje a
régi, végvári hagyományokon alapuló, a hajdúvárosok szabadságjogaihoz hasonló
jogokat, amelyekért Fülek, Gácsalja, Divényalja, Kékkőalja, Szécsény, valamint a
nem végvári múltú, de királyi kiváltságlevelek sorával kiemelt Nagyoroszi közösen
küzdött.⁷⁹ 1705. július 6-án a megye határozata mindezen helyeket taksafizetésre
kötelezte, ha személyesen nem teljesítenek katonai szolgálatot, vagy maguk helyett

nem állítanak más fegyverest. A hajdúk ui. háború esetén személyes hadraszállásra voltak kötelezve. A gyarmatiak havonta és személyenként 12 Ft-ot voltak kötelesek fizetni. *Rákóczi* fejedelem a város érdekeinek védelmezője volt, támogatta őket *Jakusith Kata* földesasszonyukkal szemben a dézsma körül kirobbant vitában és — mint említettük — a szabadságharc idején tudtak templomot emelni a városka evangélikusai is.

Haraszthy Lajos idéz egy 1711. június 6-án kelt tanúvallomási jegyzőkönyvet, amelyben bizonyította a megye, hogy „Gyarmat adót nem fizetett, csak a nemesek fizettek taksát és a város *végházi szabályok szerint élt.*”⁸⁰ A tanúvallomásokat amiatt vették fel, mivel a város birtokosa, *Balassa Pál* meg akarta fosztani kiváltságaitól és különféle szolgáltatásokra kényszerítette. Így enyészett el Balassagyarmat végvári szabadsága és lett belőle fokról fokra földesúri mezőváros.

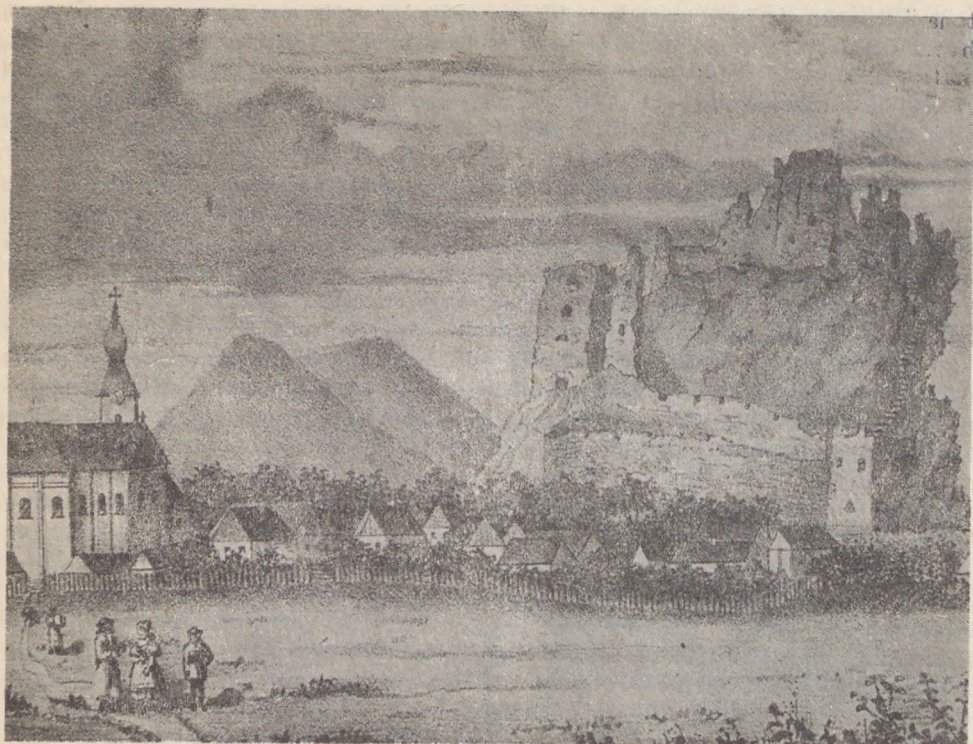
Bél Mátyás a városról szólván már így írt:⁸¹ „A végvári őrséget már régen elbocsátva az összes lakosok annál nagyobb hévvel adták magukat a föld művelésére, minél gazdagabb a földjük.” A homokos földön inkább a rozs, mint a búza terem meg, a szántók megforgatásához 3—4 igásökröt kell befogniok.

Fülek

Az 1682-ben tragikus körülmények között elpusztult Fülek újratelepülése a Szécsényihez hasonló, Kamara által kiadott engedély megszerzése után (1690) spontán akciókkal kezdődött. 1691-ben ugyanis a vármegye közgyűlése előtt jegyzőkönyvbe foglaltatta⁸² *gr. Koháry István*, a volt végvár utolsó főkapitánya és 1685. óta királyi adománnyal kitüntetett tulajdonosa — törvényes meghatalmazottja, *Dúl Mihály* útján benyújtott — tiltakozását és tilalmát azzal szemben, hogy bizonyosan tudomására jutott, „néhány külső lakos a tiltakozó úr tudta és akarata ellenére az elpusztult füleki végvár határában építésre fákat szállítanak és ugyanott házakat és más épületeket emelni akarnak. Néhányan, jelesül pedig az ugyanazon Nógrád vármegyében fekvő Tamási község lakosai füleki területen bizonyos szántóföldeket felszántani és bevetni szándékoznak.” Ezért *Dúl Mihály Koháry István* nevében tiltakozást és tilalmat jelentett be az ellen, hogy Füleken bárki „kivéve azokat, akiknek az odaköltözés és ugyanott épületek emelésének az engedélye megadott” erőszakosan telket foglaljon. Aki ezt nem tartja be, erőszak bűne miatt személye foglyul ejtésével, épülete, marhái, vagyontárgyai elvételével bűnhődjék. Kérte a vármegyét, tiltsák el a tamásiakat a további szántásoktól és vetésektől terményeik elvétele terhe mellett. A vármegye a kérésnek megfelelően intézkedett is.

Ez az ügy bizonyítja, hogy Fülek mezőváros újratelepítését *Koháry István* — 1690-ben, a Kamara engedélyét elnyerve csakúgy, mint Szécsény esetében meghatalmazottja, *Dúl Mihály* útján — már megkezdte, ott egyesek az egykorú törvényeknek megfelelően földesuruknak ismerték el *Koháryt* és alávetették magukat joghatóságának. Ezzel szemben a szomszédos Tamási község lakói — emlékezvén arra, hogy a török időkben az elpusztult falvak művelhető területeit minden különösebb akadály nélkül felszánthatták, bevethették, erdeiben épületfát is vághattak — így tettek Fülek pusztá határában is, ami ellen a várost saját jogkörében betelepíteni szándékozó földesúr immár erőlyesen tiltakozott.

Sajnos, eddig nem bukkantunk a nyomára Fülek egykor feltétlenül megírt, Szécsényhez, Gyarmathoz többé kevésbé bizonyára hasonló „szállítólevelének”. Miből álltak vajon a fülekiek kiváltságai? Csak következtetni tudunk erre. Az bizo-

Fülek várának romjai

nyos, hogy ők is megkapták a három évi teljes adómentességet, mert 1694-ben a megyei dicális összeírás a taksás helyek között említi, de úgy, hogy egyelőre taksafizetése függőben (in suspensio) van. 1695-ben viszont a mezőváros már havonta 1 Ft taksát fizetett (míg a nyilván nagyobb Balassagyarmat is csak havi 4 Ft, Szécsény pedig 3 Ft-ra kötelezett taksált hely volt). 1696-ban pedig havonta 18 Ft taksát vetettek ki a mezővárosra a megyei tisztviselők.⁸³

Az 1696-os megyei adóalapfelmérés, magyar fordításban, a következő észrevételeket fűzte e helységhez:⁸⁴ „Fülek mezővárosát a végzetes megsemmisítés után újabban kezdték meg benépesíteni. A járási szolgabíró úr (ti. nándori *Bene András* PB) és vitélő *Korponay János* úr, a füleki jószágok tiszttartója, továbbá nemes Nőgrád vármegye esküdtje a nemes vármegyének letett eskü mellett kijelentik, hogy a birtokos nemes uraknak 24 házuk van, az armalisták 8, a katonák pedig 13 házat laknak. Vannak még itt néhány özvegyasszonyok és más nyomorult személyeknek is házacskái, valamint bizonyos Gömör vármegyéből való, egy időre itt lakó személyeknek is. Ófelsége kegyes rendeletét és azon nemes vármegye kérvényét áttekintvén azt nyilatkozták, hogy e helység bármely rendű lakosai házaikhoz semmiféle tartozék földeket nem bírnak, csupán csak földesuruk engedelmeiből az idők szükségének megfelelően meghatározott szántóföldeket, melyeket is a földesúrnak adott földbér (terrarium) ellenében szoktak bevetni. Házaik után pedig, kivéve a birtokos nemeseket egyenként 5 Ft-ot fizetnek.” Füleken tehát ugyanúgy „nemesi” és „ka-

or. i” házakat vettek nyilvántartásba az összeírók, mint a másik *Koháry* végváran, Szécsényben és nem házhely után kimért tartozék szántó és rét illetőségeik voltak, hanem irtásaik, amelyek után földbért és — valószínűleg heted dézsmát — adtak földesuruknak.

A végvári szabadságok kérdése — csakúgy, mint Balassagyarmaton — Füleken is a vallási ügyekben vetődött fel a legélesebben, több éven át szembeállítva egymással a földesurat és a protestáns lakosokat.⁸⁵ Amikor a mezővárosba *Koháry István* engedélyével visszatérvén (redeundo!) a lakosok lakóházakat és épületeket kezdtek építeni maguknak, a reformátusok és evangélikusok vallásuk gyakorlását semakarván elhanyagolni, kiásták a Fülek ostroma alatt 1682-ben elrejtett harangjaikat és előbb kezdtek vallásgyakorlatot folytatni, mint a katolikusok. 1693. nyarán azonban — tehát jóval a protestánsok után — visszatértek elhagyott kolostorukba a ferences rendi szerzetesek is és — mivel saját harangjaik nem voltak — a protestánsok (mint állították) a jó szomszédság kedvéért megengedték nekik, hogy a kálvinista templom harangjait használják mindaddig, amíg a páterek harangokat tudnak készíttetni saját templomuk számára. Ezzel kezdődött egy legalább két évtizeden át húzódo súlyos vallási vita, amelyet jelképe miatt „a harangok ügyének” neveztek sokan, de amely sok egyéb kérdést is felvetett.

A ferencesek — *Koháry* beleegyezésével — maguknak követelték a harangokat, mire a füleki evangélikus és református nemesurak tiltakoztak az udvarnál. A királyhoz intézett kérvényükben elmondták, hogy a város elnéptelenedése előtt folyamatosan és békésen gyakorolták vallásukat, templomot is emeltek, sőt 1677-ben a végvári lakosok védlevelet is szereztek az uralkodótól és az 1681:26. tc. is előírta, hogy Nógrád megyében a már meglévő protestáns templomokat meg kell hagyni építőik használatában.

Ennek alapján kérték a vallásgyakorlat és templomhasználat engedélyezését. A kérvénnyel szemben az 1691. évi hírhedt „*Explanatio Leopoldina*” által felbátorított *Koháry* és jogi csűrés-csavarásban jártas tisztjei több érvet is felhoztak. Elsősorban is azt állították, hogy az idézett 1681:26. tc. a Füleken lakó *végvári* katonának (praesidariis militibus) adott ilyen engedélyt, jelenleg azonban a helyen egyetlen végvári katona sincsen, mert őfelsége kegyes rendeletére azokat Pest véghelyébe helyezték át, így Fülek nem végvár többé, hanem minden vonatkozásban földesúri joghatóság alá esik. Mivel a végvári helyzet megszűnt — így tovább az érvelés — többé nem lehet az 1677-es királyi védlevelet sem a kálvinista és lutheránus lakosok számára érvényesnek és kedvezőnek tekinteni. Végül *Koháry* szerint a vallásgyakorlat rendezésének jogi alapját nem is az 1681:26. tc. képezi (jóllehet ennek 15. paragrafusában Füleket kifejezetten meg is nevezik, mint szabad vallásgyakorlatra kijelölt végvárat, tehát „*articularis*” hely volt! PB), hanem az 1681:25. tc. amely a szabad vallásgyakorlatot a földesurak jogainak fenntartásával engedélyezte az országban. Ez pedig *Koháry* véleménye szerint azt jelentette, hogy neki, mint földesúrnak van joga dönteni minden vallási kérdésben akármelyik birtokát képező helységben. Így tiltakozott az ellen, hogy a füleki protestánsok templomhelyet foglaljanak, prédikátort hozzanak a városba és használják harangjaikat. Talán nem csupán mi érezzük úgy, hogy *Koháry* csűrte-csavarta a törvényeket és voltaképpen szabotálta végrehajtásukat — így gondolhatták a fülekiek is. Nem így azonban a bécsi udvar! Az uralkodó — belső tanácsának egyetértésével az Udvari Kancellária útján — 1694. augusztus 5-én közölte döntését, hogy az általa 1677-ben kiadott védlevél már nem érvényes, mivel Fülek nem végvár többé és a földesurat — ha kell katonai erővel is — visszahelyezi kegyúri jogaiiba.

A döntés ellen a reformátusok nevében nemes *Patay Kristóf* tiltakozást jegyeztetett be Nógrád vármegye jegyzőkönyvébe,⁸⁶ nehogy a szerzetesek „a hallgatás-beleegyezés” jogán maguknak tudhassák az ideiglenesen átengedett harangokat. Erre fel meg *Koháry* meghatalmazottja nyújtott be viszonttiltakozást, földesúri jogon a lerombolás terhe mellett megtiltva a reformátusoknak, hogy iskolát és kollégiumot építsenek. Egyébként *Koháry* ekkor tett jelentős adományt és kezdett hozzá a füleki ferences templom és kolostor újjáépítéséhez, amelyek 1725-ben, illetve 1727-ben készültek el.⁸⁷ 1702-ben újból felfakadt a sérelmes ügy, mert *Koháry* királyi megerősítést kért és kapott, hogy mint földesúr a harangokat a ferenceseknek adhassa.⁸⁸ Az ügy súlyosabb következménye az lett, hogy ugyanekkor „exturbáltattak”, vagyis kikergettettek a két protestáns egyház templomaiból a prédikátorok, sőt, *Veres-marti Miklós* helvét hitvallású prédikátort le is fogták és Budára, fogságba hurcolták, ahol szegénynek még az éheztetést is el kellett szenvednie.⁸⁹ Így talán nem alaptalan, ha azt tételezzük fel, hogy ezeknek a vallásszabadságot súlyosan korlátozó lépéseknek nem kis részük volt abban, hogy Fülek egyáltalán nem ellenségesen fogadta a kuruc felkelés elterjedésével Nógrádba is eljutó vitézeket.

Dacára annak, hogy *Koháry* a „harang ügy” kapcsán kinyilatkoztatta, birtoka, Fülek immár nem végvár többé és lakói sem végvári lakosok, vannak nyomai annak, hogy ebben a mezővárosban is félkatonai jellegű lehetett az élet. Először is az említett 1696-os megyei összeírás a mezőváros 13 házában élő nem-nemes lakosokat katonáknak (milites) nevezi.⁹⁰ Emellett 1698-ban a vármegye közgyűlése Füleket is a fegyveres lakosok (armati incolae) által lakott egykori végvárak között nevezi meg — kiemelve, hogy leszerelésüket a megye biztonsága szempontjából nem tekintené helyénvalónak.⁹¹

A Rákóczi szabadságharc kezdetén a mezőváros lakosai közül sokan már Nógrádba érkezésük előtt a kurucokhoz csatlakoztak, amikor pedig megjelentek a város alatt *Ocskay László*, *Géczy Zsigmond* és *Ónodi János* deák seregei, mint az egykorú forrás írja, „a volt végbeli vitézlő rend *Füleki Szőcs János* és *Bertóth Zsigmonddal* — az ónodiak példája szerint — zászlóstól, seregestől hozzájuk álla.”⁹² A kuruc vezetők közül *Szőcs János* mellett füleki származék volt *Szappanos István*, a későbbi gyalogos ezeres kapitány és nemes *Rácz Ádám*, a „lévai ezer egyik furirja” is.⁹³ A fülekiek tömeges csatlakozásának két indító oka lehetett. Egyrészt a város végvári- (hajdú) szabadságának a megerősítését, másrészt a protestánsokat ért sérelmek orvoslását várták *II. Rákóczi Ferentől* és híveitől. A vallási ügyek rendezésére a szécsényi országyűlésen került sor. A protestáns rendek követelései között szerepelt a füleki evangélikus és református templomok visszaállítása, továbbá az a követelés, hogy visszakapják „az helveticusok is a magok harangjait, kik az barátoknál vadnak” ami az ismert „harangügy” rendezését célozta. Végül a kuruc rendek azt a döntést hozták, hogy az ágostai és helvetica vallásúak templomaikhoz telki tartozékokat is kaptak, a harangok közül pedig a két kisebbiket a szerzetesek, a nagyobbikat a reformátusok kapják meg.⁹⁴ Látni, türelmességgel és részrehajlás nélkül is el lehetett intézni az ilyen kényes ügyeket — csak jószándék kellett hozzá, amiből a bigott Habsburg udvar és *Koháry István* egy cseppet sem bírt volt.

A hajdúszabadságot Fülek is az 1705. július 6-án hozott megyei határozattal nyerte el.⁹⁵ Azoknak a fülekieknek, akik ui. hajdúk kötelezettségének megfelelően személyesen nem katonáskodtak, havonta és személyenként 6 Ft-ot kellett fizetniük — miként a nemeseknek.

A labanc *Kohárytól* *Rákóczi* kamarája elkobozta összes jószágait, így Füleket is. A több éven át fiscalis jószágként igazgatott uradalmat 1707-ben a hűséges kuruc,

gr. *Eszterházy Dániel*nek adományozta a fejedelem. Úgy tűnik, egyes fülekiek ellentétbe kerültek a generálissal, mert „Füleki karabélyosok” aláírással „alázatos instantiával” járultak *Rákóczi*hoz, amelyben *Eszterházyt* „sértegető terminusok” is voltak. A tényállás kivizsgálására a megyei tisztviselők jelenlétében 1707. július 11-én úriszéket tartottak Füleken, *Korponay János*, *Koháry* volt feltétlen híve, a lőcsei fehér asszony férje házában.⁹⁶ Itt feltették a kérdést az összehívott lakosoknak, elismerik-e *Eszterházy* generálist a fejedelem által neki adományozott füleki uradalom földesuraként. A „paraszt renden lévő lakosok” egyhangúlag úgy vallottak, „hogy igenis, agnoscalják őn(agysá)át füleki földesúrnak lenni és valamint ennek-előtte mélt(óságos) *Koháry* familiának n(emzetes) és v(itézlő) *Korponay János* úr kezéhez adatott mélt(óságos) gróf *Koháry István* és *Farkas urak* instructioja szerint tartoznak, cenzust és déz(s)mát megadják ”neki, amire kötelezték magukat.

A „nemes renden lévő urainék” *Csizmadia Mihály* és *Nagy András* kivételével mind megjelentek és „magokat respectu solum fundi rusticani” — vagyis csupán az általuk használt paraszti telkek tekintetében — „mélt(óságos) g(ene)ralis úr őn(agysá)ga földesúri jurisdictioja alá submittalván ők(e)g(y)elm(é)nek is a szokott annuális cenzust és dézsmát megadják s nem is denegálják.”

A „Füleki karabélyosok” nevében beadott kérvénnyel kapcsolatban viszont „mélt(óságos) g(ene)ralis őn(agysá)ga magát tovább(b) is offerálja, hogy a füleki fegyverviselő katona emberséges emberektől a cenzust és a déz(s)mát pro hic et nunc nem praetendálja, kit jöllehet tülök is méltán megkívánhatna.” Sikerült egyezséget kötni az „annak előtte a füleki vitézlő rend” által bírt „sereg réte” nevű kaszáló jövőbeni használata ügyében is. Végül nemes *Horváth Pál* kötelezte magát, hogy tiszteletben tartja *Eszterházy* 1706. áprilisában neki címzett „certificatoriában” közölt elhatározását és jogát arra, hogy házáat felbecsültesse. Vagyis a földesúrnak Füleken ugyanúgy, mint Szécsényben joga volt, hogy megfizetvén a nemesek által eszközölt beruházások értékét visszaváltsa házaikat. Megengedte azonban, hogy a „mostani takarodó nyári időhöz képest házábul való ők(e)g(ye)lme kibontakozását nem kívánja őnagysága”, tehát *Horváth Pálnak* nem kell azonnal kiköltöznie.

Mint a fentiekből kitűnik, Füle mezővárosának társadalma mind összetételében (nemesek és „katonák”), mind ismert úrbéri viszonyaiban (három adómentes év után évi 5 Ft census, a földesúr joga a „kuriális” területen emelt épületek visszaváltására) teljesen megegyezett a két másik *Koháry*-birtokot képező mezőváros, Szécsény és Balassagyarmat állapotával. A *Rákóczi*-szabadságharc idején Füle is elnyerte a hajdúk szabadságát és hozzájuk hasonlóan — ha személyesen nem kelt hadra, havonta 6 rhénes forinttal kellett megváltania magát minden gazdának.

Nógrád

Sajnos, a vármegye legősibb vára, Nógrád újraterelítésére vonatkozólag jóformán semmiféle adattal nem találkoztunk kutatásaink során. A vár történetét feldolgozó *Vác Elemér* monográfiája⁹⁷ 1685-tel befejeződik, a Kis-Nógrád megye történeti néprajzát a török kiűzésétől a jobbágyfelszabadításig rendkívül széles körű adatfeltárással, a betelepülésre, gazdálkodásra, úrbéri viszonyokra, életkörülményekre és szellemi néprajzra egyaránt kiterjedő figyelemmel feltáró *Schram Ferenc* sem talált adatokat Nógrád településre.⁹⁸ Az bizonyos, hogy az 1685 előtti két évtizedben itt a szandzsákszékhelyen csak törökök laktak (dzsámikat, fürdőket építve) és az is ismert, hogy 1686-ban ez a vidék is „totaliter deserta” volt.⁹⁹ 1692-ben

(341 d) és 1695-ben jelzi a dicális összeírás, hogy „oppidum Neograd” a taksás helyek (loca taxata) között szerepel és havi két forintot fizet.¹⁰⁰ Az 1696-os országos portafizetés is igen szűkszavú, csak annyit említ meg, hogy a mezőváros majorsági házhe-lyeket és szántóföldeket művel (oppidum iste Neograd fundum allodiale et agros incolit).¹⁰¹ Ugyanebben az évben, 1696-ban kezdték vezetni az újjászervezett római katolikus plébánia anyakönyveit is.¹⁰² Településünk ugyan mezőváros volt, de vásárokat nem tartottak itt és iparosok is csak kis számban telepedtek meg e Vác kö-zelében fekvő helységben (céhet soha nem alkottak egyetlen szakmában sem) és a piac is csenevész életet élt. Bizonyos, hogy Nógrád fejlődése — főként földesurai, a váci püspökök gazdálkodási nézetei miatt — eltért a többi egykori végvárétól (Fülek, Szécsény, Balassagyarmat) és teljesen falusias jellegű maradt.

A nógrádi vár romjai

Hollókő

Az eddig ismert nógrádi végvárak kivétel nélkül komplex funkciójú, jelenté-keny településeket védelmeztek: a magától értetődő harcászati és közbiztonsági szerep mellett fontos közigazgatási és gazdasági központ szerepet is játszottak.

Voltak azonban kisebb végvárak is, amelyek egykor, a XIV—XV. században ugyan úri rezidenciák, uradalmi központok voltak, azonban jelentékeny települé-

sek, mezővárosok soha nem jöttek létre a közelükben, legfeljebb possessiók — parasztfalvak. A török uralom másfél százada alatt ezek a kisebb várak (tarisznnyavárak, őrtornyok) nem váltak feleslegessé, sőt, fontos is volt egész hálózatuk állandó fenntartása és katonasággal való benépesítése, mivel a nagyobb várak külső védelmi övét alkották, ahonnan őrködni lehetett az ellenség portyáira, hadjárataira, falai között pedig nyugodtan éjszakázhattak a központi vár portyázó, adószedő katonái is. Fülekek ilyen „tarisznnyavára” volt Somoskő és a gömöri Ajnácskő, Szécsénynek pedig a kis Hollókő és Buják. Az egykorú hadművészet számára — legyen az magyar, vagy török — parancsoló követelmény volt e kis várak ellenőrzése. Sorsukat nem formálhatták önállóan, hiszen jelentős számú katona soha sem állomásozott falai között, így ha a központi vár gazdát cserélt, egyúttal e kis végházak is tartathatatlanokká váltak és urat váltottak.

Ehelyütt két kisebb vár — Hollókő és Buják — történetét próbáljuk rekonstruálni a török kiűzése korszakában

A tatárjárás után emelt *Hollókő* 1461-ig a Kacsics nemzetségbeli *Szécsényi* család birtokában volt. Fénykorát a *Zsigmond* halálától *Mátyás* trónraléptéig eltelt két zűrzavaros évtizedben élte. A husziták által hosszú időn át veszélyeztetett, ekkoriban még nem castrum-nak, hanem csak oppidumnak nevezett Szécsény helyett a közeli, de védettebb Hollókő várában (a latin források szerint: „arx”) élt — főleg veszély esetén — nem kis udvartartásával 1442-ben *Szécsényi László*, itt kötött például fegyverszünetet mint Nógrád és Hont vármegyék főispánja *Giskrával*, kapitányaival és a zólyomi bányavárosokkal, hogy fél évig tartózkodnak egymás birtokainak pusztításától, emberek foglyul ejtésétől.¹⁰⁰ A magvaszakadt *Szécsényi László* halála után a *Lossonczy* és a *guthi Ország* családé lett Hollókő, tartozékaival (Bátka, Zsúny, Almás, Ecseg) együtt. A vár ötszögletű belső tornya épült először, nyilván az Árpád-korban, de a „palotát” a régészeti feltárások szerint a XVI. sz. elején két szinttel is megemelték. A külső várat a XIV—XVII. sz.-ban folytonosan bővígették.¹⁰⁴ A várhegy tövében — természetesen Váraljának nevezett — parasztfalu alakult ki, amely a gyér forrásokban először 1343-ban egy parasztmozgalom alkalmával, utoljára pedig 1481-ben bukkan elő.¹⁰⁶ Miként a várhoz tartozó Zsúny, ez a Váralja is elnéptelenedett a török korban, hiszen soha nem említik az 1542-től 1647-ig évente — ötévente készített portális összeírások és urbáriumok sem.

A hollókői várban azonban 1552. és 1593. között a török rendszeresen tartott embereket: 1556-ban 18 műsztafiz-t és 3 topcsit, vagyis gyalogos janicsárt, ill. tűzért, akik az egyetlen nehezebb ágyút — zarbuzánt — kezelték, 1565-ben 23, 1568-ban 22 műsztafiz kapott itt zsoldhűbért.¹⁰⁶ De miután 1593-ban Szécsénnyel együtt visszafoglalták Hollókőt is *Pálffy Miklós* és *Prépostváry Bálint* seregei, nem volt jelentős az őrség; 1596-ban csupán 20, 1623-ban, 1625-ben, 1632-ben és 1652-ben pedig 21 magyar hajdú szerepelt a zsoldjegyzéken.¹⁰⁷ 1663-ban — Bél Mátyás elbeszélése szerint ¹⁰⁸ — „Szécsény elfoglalása után a törökök Hollókő várát is leigázták. Akkoriban e várban mindössze csekély őrséggel *Berky Mátyás* és *Nagy Orbán* voltak, egyáltalán nem tunya emberek, azonban a nehéz helyzetben arra az elhatározásra jutottak, hogy a várat átengedik olyan feltételekkel, amelyeket a szerencse fukarsága folytán a ledkegezöbben kiköthettek. Ily módon hatalmába kerítvén a várat az ellenség a végházat jobban megerősítette, mint a keresztények idején volt, és e helyről húsz esztendőn keresztül a környéken erőszakoskodtak.”

A híres török világutazó, *Evlia Cselebi* röviddel a vár török kézre kerülése után, 1665-ben járt Hollókőn.¹⁰⁹ Leírja, hogy az „ellenség”, vagyis a magyarok röviddel ezelőtt, a bombázás miatt vonultak ki falai közül, ezután a hatvani török várőrség

„110 harcosa” ment oda és foglalta el helyüket. A keleties túlzásairól ismert *Cselebi* elbeszélése szerint a magas halmon fekvő ötszögű várba fakapun át lehetett bejutni, „benne mintegy száz üres ház van. Gondoskodás történt, hogy élettár és hadiszertár legyen benne.” A „100 ház” helyesen inkább szobát, termet jelent, de valószínűleg legfeljebb tíz lehetett, mint ahogy a török őrség létszáma sem volt 110 (*Cselebi* sem ezt mondja, hanem azt, hogy 110 török foglalta el a kis várat!), hanem valószínűleg 20–30 fő.

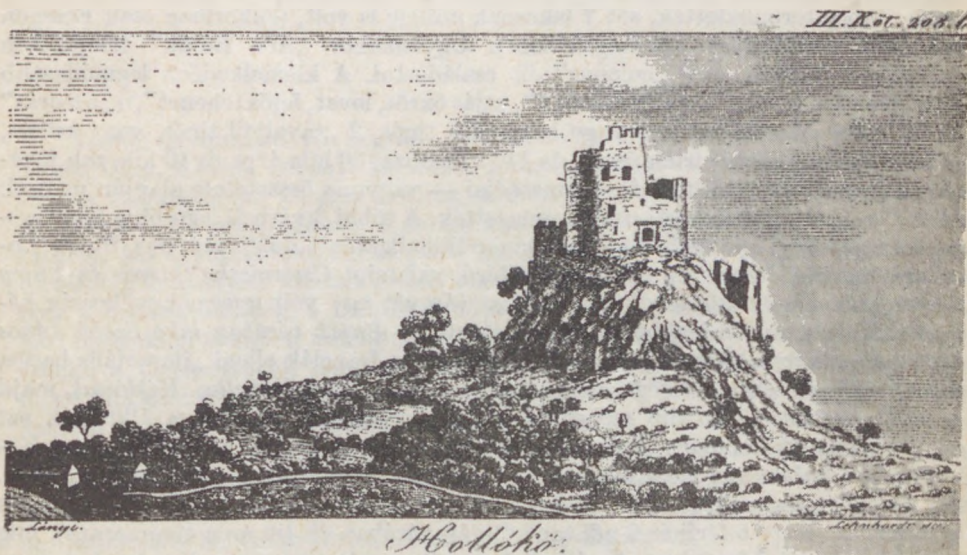
Hollókő várát — mint említettük — Szécsény felszabadítása után három nappal, 1683. november 13-án önként feladta török őrsége. Ezt követően azonban több évre elnéptelenedett a vidék. Mint a várról és faluról írt tanulmányunkban részletebben is megírhattuk, 1695-től van nyoma Hollókő benépesülésének a szécsényi ferencesek keresztelési anyakönyveiben, az 1698-as megyei összeírás pedig 9 családfőt és adó alá vonható vagyonukat is megnevezi. *Bátka Márton* bíró, *Nagy Pál*, *Lakatos Jakab*, *Palásti András*, *Nagyréti Tamás*, *Murányi Miklós*, *Pászti István*, *Hevesy György* és *Kerekgedey Péter* éltek „Arx Hollókő” névvel illetett helyen. Valamennyien szegény emberek voltak, mindössze 3–7 kila búza, 1–2 ökör, fejőstehén, vagy tinó, esetleg 1–1 öreg sertés alkotta vagyonukat.¹¹⁰ De miért Arx (vár) és miért nem Possessio (község) a forrás szerint Hollókő? A XVIII. század elejétől megszáporodott források alapos feltárása és elemzése választ ad e kérdésre is.

A vár 1683. utáni történetét a *Borovszky*-féle híres vármegyei monográfia *Reiszig Ede* által írt sommás megállapításával szokták elintézni: „A XVIII. század elején az üresen maradt vár őrzése *Szabó György*, *Gondos Mátyás*, *Nagy Orbán* és *Krikk Lőrinc* hollókői lakosokra volt bízva. A szatmári békekötés után a várat széthányták, jelenleg csupán a romjai vannak meg, de a vár még romjaiban is imponáló.”¹¹¹ A régészeti feltárások azonban nem igazolták a „széthányást”, viszont 1705-ös Rákóczi-féle pénzt, ún. libertas-t találtak a vár területén. Az írott források közül az 1715-ös országos összeírás 3 családfőt tüntet fel: *Pászthy István* „ductor”-t — azaz hadnagyot! — továbbá *Nagy Mátyást* és *Gondos Istvánt*, az 1720-as conscriptio is „curialis”, vagyis a földesúr lakóhelyének területére telepedett, ezért a jobbágfalvaktól eltérő adózású és jogállású községnek nevezi Hollókőt, emiatt nem is írja össze, csak annyit említ, hogy négy család lakja.¹¹² Az 1723-as megyei rováskivetési összeírás is 4 lakost tüntet fel Hollókő „possessio”-ban: *Nagy Mátyás* „decurio”-t — azaz tizedest — továbbá *Gondos Istvánt*, *Nagy Pált* és *Pászti Istvánt*.¹¹³ Kissé vagyonosabbak lettek, mert *Nagy Pál* kivételével ígás ökröket, sertéseket is tartottak, felesbúzáat, árpát, zabot termesztettek és mindannyian műveltek kisebb szőlőket.

A hollókői lakosok különleges úrbéri viszonyait azonban nem eme felületesebb helyzetképek (a község előljáróját hol bírónak, hol hadnagynak, hol tizedesnek nevezik stb.) tárják fel, hanem egy alapos kamarai összeírás, amelyet 1718-ban készítettek. Ez *Bátka* pusztáról írva azt is megemlíti, hogy „ezen a pusztán terül el a Hollókeő-nek nevezett, nagyrészt már romos vár, amelyet 4 lakos lakik és a szabadosok módján levelek hordásával szoktak szolgálni. Ezek ugyanott bizonyos szőlőket is művelnek, termésükből hetedet adóznak — így 2½ akó szokott bevételeztetni (a heted felét kapta ez az uradalom PB). Továbbá a földesúri jog elismerése fejében egy dámvadat szolgálnak.”¹¹⁴ Ugyanezt erősíti meg az 1728-as országos összeírás is azzal az észrevétellel, hogy a 4 hollókői lakos semmilyen telki földet nem művel, hanem „Hollókő vára falai és romjai között lakik és gazdaságát *Bátka* pusztán űzi” A curialis jogú helység fele részben gr. Forgách János, fele rátában pedig Szermeréné Bossányi Krisztina birtokát képezi.¹¹⁵ Tehát még 1728-ban is a vár falai között éltek a hollókőiek! Ez a helyzet nyilván az egykori végvári viszonyok to-

vábbélése, az őrködés, a várként megerősíthető romos hely felügyelete mellett a hollókői elsősorban levélhordással és kíséretadással, illetve „más szolgáltatokkal” tartoztak. Ennek fejében szabadosok (libertini) lehettek és nem telkeket, hanem — a volt végvárak katonáihoz hasonlóan — irtvány szántókat és szőlőket műveltek.

Némi módosulással az 1770-es nógrádi úrbérrendezésig fennmaradt ez a helyzet, mert a hollókői ekkor is szerződéses, szabad költözésű embereknek jelezték magukat, akik telki földeket nem műveltek, évi 3 nap „dongahasogatáson” kívül egyéb munkával sem tartoztak, viszont censusuk magasabb volt a jobbágyszabadságban szokásosnál, évi 3—4 Ft-ra rúgott.¹¹⁶

Hollókő vára

Buják

A bujági vár végleges visszafoglalására — bár török őrsege 1683. november 13-án békésen meghódolt — az említett nógrádi klasszikus helytörténeti írók (*Radványi Ferenc*, továbbá *Bél Mátyás* és *Mocsáry Antal*) elbeszéléséből kikövetkeztethető módon csak 1684-ben, vagy inkább 1685-ben kerülhetett sor. De hogyan pusztult el az egykor virágzó Bujákfalja falu? 1681-ben még bizonyosan lakott volt, de később — talán az 1684-es pestis alkalmával — elmenekültek lakosai. Mindenesetre 1686-ban ez is „totaliter deserta” helység. 1689-ben azonban *Balogh Mihály* szolgabíró „a Bujákváriensibus” és hat másik falutól már 28 Rft 28 d portio-adót szedett be, tehát a vár ekkor már lakott.¹¹⁷ Az uradalom hirdoklásában 1681 után változás állott be: *Eszterházy Dániel*, majd *Sándor* fia, *István* (+1714) és *Miklós* lányai, *Ágnes* és *Kata* lettek a záloghirdokosok egészen 1700-ig, amikor *gr. Forgách Simon*, *Eszterházy Ágnes* férje örökös adománylevelet vásárolt az egész jószágra *I. Lipót* császártól és királytól. (A kuruc szabadságharc alatti szerepvállalása miatt — bár nem volt híve *Rákóczinak*, aki ezért generálisát be is csukatta — a bécsi udvar

később hűtlennek nyilvánította Forgách Simont és elkobozta birtokait.) Végül is a bujái uradalmat 1745-ben nyerte el királyi adománylevéllel *Eszterházy Pál Antal*.¹¹⁸

Arra, hogy — hasonlóan Hollókőhöz — Buják várában is katonáskodó parasztok telepedtek meg, 1698-ból két, egybehangzó forrás is tanúskodik. A Szécsény és Hollókő társadalmát oly kitűnően regisztráló 1698. évi rovásösszeírás¹¹⁹ Bujákot is feltünteti, mégpedig úgy, hogy külön-külön beszél „Arx Buják”-ról és „Possessio Buják”-ról. A községben, amelyet inkább Bujákfaljának neveznek (1647-ben $2\frac{3}{4}$ adóportát, vagyis 11 egész jobbágytelket írtak itt össze).¹²⁰ 1698-ban 38 magyar jobbágygazdát sorolnak fel, akik sok lovat, ökröt, tehenet, sertést tartottak és búzát, árpát, zabot termesztettek, sőt 7 lakosnak szőleje is volt, (ekkoriban csak Ecseden műveltek szőlőhegyet Dél-Nógrádban!). Ugyanakkor „Arx Buják” településen — tehát a várban — 9 „colonus” élt családosul. A kiemelkedően legmódosabb *Ragó Benedek* „iudex” tulajdonában 17 „saját ökröt, lovat, fejős tehenet”, 9 „uzsorás” ökröt, lovat, meddő tehenet vagy harmadfű tinót, 2 „tavalyi” tinót, vagy csikót, 122 juhot, öregdisznót írtak össze, de 140 kila búza, 30 kila árpa és 40 kila zab jövedelem is származott földjeiről. Szomszédjai — vagyona összetétele alapján nem ok nélkül — „a Ragó juhásza” néven emlegették. A többi 8 várbeli legtöbbje feleségestül szerepel egy bűnügyben, melynek tanúkihallgatását 1698. március 18-án, Losoncon vezette *Jeszenszky Gábor* szolgabíró, valamint *Csemniczky Gáspár* és *Füssy János* vármegyei esküdtek.¹²¹ A vizsgálat tárgyát egy vélt gyermekgyilkosság képezte. Mint a vallomásokból rekonstruálható, a *Buják várában lakó Szabó János* 1695-ben, *Bezzegh Imre* úr parancsnoksága alatt a franciák elleni „imperiális hadba ment.” Távollétében felesége összeszúrta a levét a várbeli *Sallai Miklóssal*, majd a tanúk szerint — inkább szóbeszédre, hallomásokra hivatkozva állították ezt — a viszony gyümölesét, megszült kisgyermekét valószínűleg titkon megölte. Keresték is a bujái vár mély kútjában a csecsemő tetemét, de semmit nem találtak. Az ügynek számunkra egyes mellékkörülményei érdekesek. Ezek egyértelműen bizonyítják, hogy 6 férfi és 6 női tanú Buják várában élt (in arce commorans), míg a többiek Buják községben. A várbeliek esetében soha nem nevezik meg, hogy melyik földesúr „alattvalói”, míg a falubelieknél mindig jelzik, hogy *Eszterházy István* „subditus”-ai. De számunkra sokat mond az is, hogy az egyik tanú, *Szendrei Márton* (33 éves, a dicalis összeírásban is szerepel, de vagyonatlan), szerint a bűnös viszonyt folytató *Sallai Miklós* egyszer azt mondta: „Csak adjanak egy pár puskát a kezembe, majd Losoncra fordulok, s nem restelek lemenni a faluba s Kovács Pál háza környékét megnyargalni, mert tudom, hogy ott van Szabó János feleségestül.” Miután ui. a vádlott férje visszajött a háborúból, feleségével „az faluba lehordozkodott a várbul” — ami bizonyára a szóbeszédre miatt történt.

A várbeliek: *Bába Lőrinc* (a gróf ispánja), *Sallai István*, *Sallai Gábor* (30 éves), *Boldoghi János* (37 éves), *Herencsényi Péter* (37 éves), *Sütő István* (69 éves), *Bába János* (25 éves), *Szendrei Márton* (33 éves) szintén tartottak néhány ökröt, tehenet, tinót, sertést és vetettek kisebb búzaföldekbe, vagyis parasztként éltek, de életmódjukat a fegyverviselés, végvárban lakás is jellemezte 1698-ban is.

1711-ben a vár kettős falai már romosak voltak, csak méhek és vadak lakták az egykori véghelyet.¹²²

IV. fejezet

Összegzés

Tanulmányunkban tíz nógrádi végvári település; Szécsény, Nógrád, Buják, Fülek, Gács, Kékkő, Divény, Somoskő, Balassagyarmat és Hollókő társadalomtörténetét szándékoztuk feltárni a török uralom vége, a felszabadító háborúk és az újraterülepítés fél évszázadában. A mozgalmas és színes végvári élet, a hősiesség, és áldozatkész, ám egyúttal féktelen és rabló „vitélző rend” harcai és helyzete a magyar történettudománynak kibontakozása óta egyik kedvelt témája. Újabban már nem csak a hadi események, a Habsburg-udvar és kormányzóságok által a magyar végvári őrségekkel szemben tanúsított méltánytalan, hanyag, sőt ellenséges bánásmód érdekli a történészeket, hanem a mindennapi élet, a végvárak biztonságos falai mögé húzódó társadalom szerkezete, rétegződése, erőviszonyai, a végvári rendszer katonai funkciójának társadalmi háttere, gazdasági feltételei is.¹ Amíg azonban a végvári hálózat kialakulásának koráról, vagy a XVII. század első felének — a korábbtól már jócskán eltérő — végvári életéről újabban szintézisre törekvő munkák is születtek, addig a török kiűzésének korszaka és — főképpen — a végvárak sorsa az újraterülepítés békésebb korszakában mindmáig alig ismert.

Nógrád megye végvárainak még az 1663 utáni köztörténetét sem ismertük meg-alapozottan. Azt, hogy (Balassa)Gyarmat és (Drégely)Palánk várait a törökök már nem építették újjá, sokan figyelmen kívül hagyják. De *Evlia Cselebi* — mellesleg: nem is olyan túlzó — leírásán kívül semmit sem tudtunk a török kézre került végvárak (Nógrád, Szécsény, Buják, Hollókő) viszonyairól, a két szandzsák átszervezéséről (ti. Szécsény és az alárendelt Buják, Hatvan, Hollókő az egri ejalethez, Nógrád az érsekújvári ejalethez lett csatolva), de muzulmán parancsnokairól sem. Szécsény ostromát és felszabadítását *Sobieski János* király által 1683. november 10-én annak idején egész Európa megtudta és ünnepelte, sőt a magyar kalendáriumok még száz év múltán is krónikába méltó, emlékezetes dolognak tartották, hogy Bécs felmentése után „Esztergoint, Hatvant, és Szécsényt megvették a Keresztények”² a XX. századra azonban az országos történelemkönyvek nem is említik. Nógrád vára elfoglalásának pontos napja (1685. augusztus 19.) sem tudott, Buják magyar és török ostromainak pedig még az esztendejét is a ténylegesnél két évtizeddel korábban teszik, akik említik. Most sikerült tisztázni, hogy Buják csak 1683 után szűnt meg végvárnak lenni.

Általános nézet, hogy a végvárak magyar őrségét — bár létszámukat 1655-ben törvények írták elő — a Habsburg-udvar és dikasztériumok az 1670-es években kétharmadrészben elbocsátották, miután pedig a törököket elűzték belőlük, az Udvari

Haditanács és a kiadásait csökkenteni akaró Udvari Kamara az első adandó alkalommal igyekeztek szélnek eresztetni a politikailag veszélyes, „kuruchoz hajló” és csekély harcértékűnek tatott magyar „vitézlő rendet”, majd a karlócai béke után az ún. „Hadakozó Tanács” parancsára rendre lerombolták az ország belsejében fekvő egykori végváratok.³

Mindez természetesen nem megalapozatlan állítás, csak az a hiányossága, hogy a képet csupán a központi kormányhatóságok és a magyar kerületi főkapitányok iratelyütteseiből nyerik, amelyek a tényleges helyzetet nem elég életközélsből tükrözik. Feltétlenül szükséges, hogy a végváarak társadalmát, életviszonyait közvetlenebb forrásokból — vármegyei és családi levéltárak alapján — is igyekezzünk megismerni, mert így plasztikusabb képet alkothatunk a „vitézlő rend” hosszú küzdelemben megszerzett jogairól — önkormányzati, vallási és adózási szabadságairól — továbbá a gazdasági helyzetéről. Ilyen vizsgálatokat azonban — a kérdéskör feltételebb szerteágazó volta miatt — csak egy-egy szűkebb terület mélyfúrás jellegű feltárásával lehet elvégezni.

Ha a nógrádi végváratok funkcióik szerint akarjuk csoportosítani, meg kell különböztetnünk a királyi zsoldban álló, ún. „iratos” katonákkal őrzött „Őfelsége végházait” — a jelentősebb Füleket, Szécsényt, Nógrádot, Balassagyarmatot és a kicsinyke Bujákat, Hollóköt, Somosköt, továbbá a Kishont területén fekvő, de Fülekről parancsnokolt Ajnácskő praesidiумait — a magánföldesurak várkastélyaitól — Divénytől, Kékkőtől és Gácstól. Míg előbbieket a bányavárosi főkapitányság „botja alá” tartoztak, utóbbiak elsődlegesen földesurak lakóhelyei és uradalmi központjai voltak, amelyeket a török közelsége miatt megerősítettek és magánhadserggel is védelmeztek. Kékkő és Divény a *Balassák*, Gács pedig a *Forgáchok* által építtetett vár (arx) vagy kastély (castellum) néven nevezett erődítmény volt, amelyek csak akkor váltak, ideiglenesen, királyi zsoldban álló katonákkal ellátott erősségekké, amikor (1552 és 1576 közt, illetve 1663-tól 1683-ig) az Ipolytól délre fekvő végváarak — Nógrád, Szécsény, Gyarmat, Buják, Hollókő és a honti Palánk — a törökök kezére kerültek.

A végvári települések belső szerkezetét tekintve a nagyobb és kisebb végváarak között figyelhető meg eltérés. A nagyobb végházak összetett település részei voltak: Füle, Szécsény, Balassagyarmat, Nógrád, Kékkő, Divény és Gács egyaránt várból (praesidium, arx) illetve külső „városból” (oppidum, hostát vagy váralja) álltak. Más társadalmi csoportok lakták, más jogállást élvezett a vár mint a „város”. A vár katonaváros volt, vagy — magánvárok esetében — főúri lakóhely. Erős falak, bástyák, ágyúk, éjjel nappal őrség védte, belépni ide, a sorompóval elrekesztett kapukon át még békeidőben is csak a parancsnok, vagy a földesúr engedélyével lehetett nemeseknek, parasztoknak, polgároknak egyaránt, a letelepedés is az ő hozzájárulásuktól függött. A vár népének ura és parancsolója katonai és bírói ügyekben is a főkapitány (kapitány), akit a XVII. század második felében már minden esetben a település földesurai közül nevezett ki a király: Szécsényben a *Forgáchok*, majd a zálogbirtokos *Koháryak*, Balassagyarmaton, Kékkőn és Divényben a *Balassák*, Füleken ugyancsak a *Koháryak* egy személyben voltak földesurak és végvári főkapitányok is. (Kivételt csupán Nógrád vára képezett, amelynek a váci püspök lévén a földesura, a főkapitány 1593—1663 között király által kinevezett katonatiszt volt.) A tisztikar — a vicekapitányok, a hajdúk vajdái, a lovasok hadnagyai — jelentős hányadában köznemesi rendű személyekből állott, de paraszti eredetű vitézek is sokan voltak köztük. A végvári katonaság tömegét kitevő közrendű gyalogos hajdúk és lovas legények életviszonyai vizsgálódásunk egyik kiemelt kérdését alkották. Az már régóta ismeretes,

hogy a vitézlő rend eltartása a XVII. században állandó panaszok tárgyát képezte. A királyi végvárok esküt tett, zsoldlajstromra felvett magyar katonáit az államkincstárnak kellett volna pénzzel, posztóval, sóval fizetnie, de az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara alig-alig tett eleget a törvényekben is oly sokszor előírt kötelezettségeinek. Nem volt külön a helyzet a nógrádi végvárakban sem. Mivel a zsoldfizetés ritka volt, mint a fehér holló, a praesidiariusoknak maguknak kellett megélhetésükről gondoskodniuk. Erre több mód kínálkozott a hódoltsági adóztatás, az oly sok bajos következményt okozó és kockázatos rablóportyázás és prédálás, illetve a megalázó és — mint láttuk — nem veszélytelen kérégetés mellett. Mint a részletes tárgyalás során forrásokkal is bizonyíthattuk, Fülek, Balassagyarmat, Szécsény és Ajnácskő magyar praesidiariusai számára már 1663 előtt kerteteket, káposztásokat, szántóföldeket, réteket osztottak, amelyeken a katonák paraszti gazdálkodást folytattak. Van példa arra, hogy a végvári vitézek szőlőket műveltek (Balassagyarmat, Kékkő, Hollókő), országszerte szokásban volt, hogy aratni jártak és marhák tartásával, adásvételével is foglalkoztak. Ezek a „katona osztásnak” nevezett földek jövedelmeikkel a hiányzó zsoldot pótolták, ennek fejében tartoztak éjjel nappal fegyverrel szolgálni a kisebb-nagyobb várak kapujában, vagy falain a hajdúk vagy lovasok. A végvárak tisztjei — kapitányok, hadnagyok, vajdák — is birtokoltak „kapitányság után való” szántóföldeket, „fiüvelő kerteket” — azaz körülkerített réteket, kerteket a vár határában.

Nem sokban különbözött a helyzet a földesúri magánvárakban sem. A *Balassák* Divényben az 1650—1660-as években 16—25 hajdút, dobost, valamint pattantyúsokat, *Kékkőn* hajdúkat és nemesi szervitorokat tartottak fegyverben. A divényi hajdúk és pattantyúsok eltartására a földesúr uradalma falvainak népét kötelezte, míg a kékkői hajdúk — legalábbis részben — saját házaikban laktak és zsellérként majorsági földeket, szőlőket művelhettek. Különösen figyelemre méltó a gácsi *Forgách* várkastély őrizetére fogadott 40 hajdú és nemesi szervitorok helyzete, akiknek Gácsvára-lajára telepedését és ott minden adózás és szolgáltatás alól mentesített paraszti gazdálkodását 1675-ben és 1688-ban is engedélyezték uraik. Így Gácsvára-laj az 1675-től 1696-ig terjedő időszakban okmányokkal bizonyíthatóan hajdú kiváltságokat élvező település volt.

Katonáskodás és paraszti munka végzése egyaránt jellemezte tehát a királyi és magánföldesúri szolgálatban álló végvári katonák életmódját. Emellett a véghelei vitézlő rend egyénileg és közösségileg is szabadságokat élvezett; több-kevesebb önkormányzattal rendelkezett és híróilag a vármegyéktől független volt, mint fegyverviselő mentességet szerzett az állami, egyházi, illetve megyei, földesúri adók alól, a királyi végvárakban a protestánsok is gyakorolhatták vallásukat, a királyi kisebb haszonvételek (korcsmáltatás, ser- és pálinkafőzés, malmok, vármok, vásárok) jövedelmeiből is a parasztnál sokkal szélesebb körben, a földesurakkal többé-kevésbé azonos módon részesültek. A végvárakban tehát (itt csak a királyi végházakra gondolunk, a magánföldesúri várkastélyok helyzete természetesen kedvezőtlenebb volt) széles szabadsággal éltek a katonák.

A nagyobb végvári települések másik szerkezeti eleme, a „város” (hostát, váralja) mezővárosi jogokat élvezett. Katonai ügyekben ugyan a kapitány döntött és más ügyekben is fellebbviteli fórum volt, azonban a mezővárosok ügyeit zömében saját „vásárhírájuk” és magistrátusuk irányította. Ezek a szabadságok és a biztonságos lakóhely szinte vonzották a legkülönbözőbb társadalmi rétegeket. Fülek volt ebben az időben a hódoltsági és végvári vidékek hírtokos nemességének egyik országszerte legjelentősebb központja. Három nemesi vármegye (Heves, Nógrád és Pest)

közgyűléseit tartották itt. A vármegyék nemességének és a végvár főkapitányainak viszonyát végig a XVII. században éles ellentétek jellemezték. Hatásköri vitáik, amelyeknek az egymásnak ellentmondó törvények bő teret nyújtottak, főként a bíráskodási és adózási, szolgáltatási ügyekben dűltak. Jogosult-e bíráskodni a füleki főkapitány a végvárban élő birtokos nemesek felett is, illetve van-e joga a vármegyének ítélni az okkal, ok nélkül elfogott vitézlő rendbéliek felett? Tartoznak-e a megyék adófizetői eltartással, ingyenmunkával a végváriaknak? Éles viták, örökös, egymásra mutogató panaszkodások jellemezték Fülek életét ebben a korban. Laktak nemesek a többi végházban is, azonban nem szabad, lekötelezetlen emberekként, hanem mint a *Balassák*, *Forgáchok*, *Koháryak* szervitorai, tehát lovas katonái, vagy uradalmi tisztjei.

A végvári mezővárosok lakosságának tömegeit a nem nemes szabadosok és zsellérek alkották. A szabadosok (libertini) volt földesuruktól pénzen szerzett manumissionális levéllel elbocsátást nyertek a jobbágyi kötelékek alól, így nem tartoztak a szokásos jobbágyi szolgáltatásokkal — census, kilenced, robotolás — és a megyének is csak megszabott pénzösszeggel — taxával adóztak. Szabadosok voltak a kézművesek, akik a jó megélhetési lehetőséget biztosító Végvári oppidumokban (Szécsény, Fülek, Kékkő, Balassagyarmat) a XVII. század folyamán egy sor céhet hoztak létre. Találkozunk azonban iparosokkal, céhtagokkal a végvári vitézek és az armalista nemesek közt is. A mezővárosi jogú végvárak mindegyikében tartottak — évente 4—6 alkalommal — országos vásárokat, amelyek több, vagy kevesebb látogatót vonzottak. A sokadalmak helypénzeit a mezőváros szedhette be, a rendre a „vásárbíró” ügyelt fel. Végül számos közrendű is élt a végvárak aljában, vagy hostátjában, akik vagy telkek hányadait képező szántóföldeket, réteket birtokoltak, vagy egyszerű zselléreként kétkezi munkából, szőlőművelésből, állattartásból igyekeztek fenntartani magukat és családjukat. A hostátok, vэрalják népe többé-kevésbé szintén fegyvert viselt, mert egyrészt biztonsága érdekében őriznie kellett árokkal, sövénnyel, palánkkal körülkerített városát a betörő ellenség, rablók ellen, másrészt a kalmárok, kézművesek nem nagyon merészkedhettek ki fegyver nélkül a városból, hogy a vásárokat portékáikkal látogassák. A városlakók (oppidani) tehát katonai egységeket alkottak, amelyek élén hadnagyok és tizedesek álltak. Ezeknek a tizedességeknek, hadnagyságoknak a végvár főkapitánya volt a főparancsnoka, mint azt Füleken és Szécsényben láttuk is.

Gács helyzete eltért a királyi végvárakétól, de a földesúri magánvárákétól (Dívény, Kékkő) is. Mint azonban *R. Várkonyi Ágnes* kutatásaiból tudjuk,⁴ Gácshoz hasonló hajdúszabadságokat a XVII. század folyamán a török hódoltsággal határos, Muraköztől Erdélyig ívelő végvári övezetben egész sor vár körüli, vagy hadiút mentén fekvő helység fegyverviselő népe kapott, teljesen, vagy részben mentesülve a földesúri terhek alól, sőt, állami adóikat is vérrel váltották meg. Így a gácsi hajdúk és nemesek letelepítése része egy országos folyamatnak.

Megváltozott-e, és ha igen, mennyiben lett más ez a tarka kép a török kiűzése után? Történetírásunk korábban úgy vélte, mihielyt kiűzték a törököket egy királyi végvár környékéről, mihielyt visszafoglaltak egy muzulmán uralta végházat, egy csapásra szélnek eresztették a vitézlő rendet, egyúttal rögvést megszűntek a végvári közösségek (mezővárosok) fegyveres készütségből származó kiváltságainak gyakorlati indokai és a települések egyhamar visszaesüllyedtek a közönséges földesúri (egyházi) mezővárosok vagy jobbágyközségek jogállására. Ez azonban nem így történt! A török kiűzése több, mint másfél évtizedes — várostromokkal és nyílt mezei csatákkal egyaránt jellemezhető — súlyos háborúban vált valósággá. Miközben Nógrád megyé-

ben — Buda és Eger visszafoglalása után néhány évvel — a helyzet normalizálódott és 1689—1690-re megteremtődtek az újratelepítés feltételei, az ország déli részén, a Száva, Tisza és Maros mentén még javában csatáztak az ellenfelek. Nem meglepő hát, hogy amikor 1689 végén, vagy 1690 elején *Koháry István* a törvényeknek megfelelően engedélyt kért az Udvari Kamarától és a Neoacquistica Commissiotól, hogy betelepíthesse a földesúri birtokában lévő (mint egykori királyi végvárok azonban addig jogilag királyi igazgatás alá vetett) három volt végvárat, Szécsényt, Balassagyarmatot és Füleket, a hatóságok olyan feltétellel adták vissza a jószágok feletti rendelkezést és a földesúri jogok élvezetét *Kohárynak*, hogy — ha esetleg szükségessé válna a hadihelyzet alakulása folytán — ismét őfelsége végházává fordítják azokat.

Az 1690-es és 1700-as évtizedek forrásai bizonyítják, hogy az újratelepített végvárok népének életéből nem múltak el nyomtalanul, sőt, élénken tovább éltek a végváriak kötelezettségei és szabadságai. Szécsény, Balassagyarmat és Füle lakossága praesidariusnak tekintette magát, akik a szántókat, réteket, házakat, kerteket fegyveres szolgálatuk fejében művelik és más adóval, szolgáltatással, mint az éjjel nappal való őrködés, kíséretadás, postahordás katonai kötelességével sem földesuraknak sem az államnak, vagy megyének nem tartoznak. Igényelték maguknak a protestáns vallásgyakorlat szabadságát is (Balassagyarmat, Füle) — ugyancsak végvári jogaikra hivatkozva. Szécsény lakói még 1782-ben is abból eredeztették szabadságaikat, azt, hogy városuk előljáróját hadnagynak hívják, hogy itt „egyor praesidarius hely volt.”⁵ Valóban, a lakosok katonai esküt tettek, előljáróikat (Szécsény, Hollókő) hadnagynak, vagy tizedesnek hívták, amíg engedték, fegyvereket is viseltek. A volt végvári települések lakossága igyekezett mentességet szerezni magának a jobbágfalvakra nehezedő porciók, elfogatolás, portális adók alól, vezetőik minden alkalommal hivatkoztak arra, hogy itt, allodiális, egykor végvári településen nemesek, „katonák” illetve hajdúk élnek. Jól rögzíti ezt az 1696-os megyei dicalis illetve országos portális összeírás is, amely a végvári múltú települések lakosságát az alábbi rendi kategóriákba sorolta.⁶

Füle:	Birtokos nemesek házai	21	Szécsény:	Nemesek házai	14
	Armalisták házai	8		Katonai házak	35
	Katonai házak	13	Megj.:	A földesúr kegyelméből épített házakban laknak	
Megj.:	Majorsági házak és szántók				
Divény:	Nemesek házai	5	Balassa-	8 telken élő jövevények és	
	Hajdúházak	4	gyarmat:	szabadosok	
	Lakosok házai	4			

A kastélyhoz tartozó kuriális földeken vannak a vetéseik.

Kékkő: Inscriptionalista nemesek
Zsellérek házai 8

Allodiális irtásokat és szőlőket művelnek.

Ki kell emelniünk, hogy az egykori végvárok újonnan települt lakói az 1690-es években fegyvereket viseltek — a parasztvármegyékhez hasonlóan. Amikor az uralkodó rendeletére a budai kamarai bizottság elrendelte, hogy „a mindenféle gyanús személyektől, akik katonaságnak színélve magukat fegyvert hordanak, de nincsenek beírva a katonai lajstromokba és zsoldot sem kapnak, be kell szedni a fegyvereket” Nógrád vármegye nemesi közgyűlése 1698. július 7-én határozatot hozott,⁷ hogy a szolgabírók hajtassák végre azt a falvakkal és egyúttal azt is előírta, hogy a tisztvi-

selők név szerint írjanak össze minden egyes kereskedőt és kézművest, akik fegyvertelenül kereskedni és vásárokat látogatni nem tudnak és így a fegyverekre szükségük van. Az utasítás végrehajtásával kapcsolatos egyes kérdések tisztázása végett a vármegye küldötteket menesztett a budai kamarai bizottsághoz, utasításba adva, mondják el, hogy a fegyvereket már az egész parasztnéptől elvették és biztos helyre szállították, „kivéve azokat az egykori véghelyeket, amelyekben a lakosok azelőtt, a vadul rabló törökök nyargalászásai idején is fel voltak fegyverezve, úgy mint Kékkő, Szécsény, Fülek, Gács, Divin és hasonlóak, és amelyeket lefegyvereztetni kevésbé lenne célszerű, mert előfordulhat, hogy váratlanul, általában véve esetleg előforduló rablótámadások, és prédálások elhárítására a vármegyének kötelessége lenne az, hogy készenlétben tartson legalább valamelyes létszámú fegyveres csapatot, nehogy azoknak a szándéka, akik esetleg titkon rablótámadásokat szoktak elkövetni, egy ilyen általános lefegyverzés nyomán a szabadabb garázdálkodásra alkalmat jelentsen.”

Hangsúlyozzuk, hogy az egykori végvári települések fegyveresei nem tartoztak a Nógrádban ekkor még virágzó — bár már a nemesi vármegye irányítása alá rendelt, — parasztvármegyéhez, jöllehet parancsnokaikat ugyancsak hadnagynak (ducator) illetve tizedesnek (decurio) nevezték. Ha meggondoljuk, hogy a parasztvármegyéket az adózó nép az egész XVII. század folyamán főként a magyar királyi végházak prédáló, fosztogató katonái ellen való védelme céljából tartotta fenn, tehát a paraszti önvédelmi szervezet és a végvári vitézlő rendek egymás atavisztikus ellenfelei voltak, nem csoda, hogy később is megkülönböztették egymástól a falusi nép illetve a volt végházak — részben kereskedő, kézműves foglalkozású, tehát „pallérozottabb” — lakosságának fegyveres szervezetét. Van azonban kézzelfogható bizonyíték is a végvári múltú és a paraszti települések védelmi szervezetének elkülönülésére. *Szakály Ferenc* a parasztvármegyéről írt monográfiájában⁸ térképen is feltünteti az 1699-ben — tehát éppen ezekben az években — Nógrád vármegyében szolgáló paraszthadnagyk lakóhelyeit, azonban sem Füleken, sem Szécsényben, sem Kékkőalja, sem Divényalja, sem Gácsalja vagy Nógrád mezővárosaiban, sem pedig a végvár jellegű Buják, Hollókő vagy Somoskő településeken nem jelez paraszthadnagykot. Ezeken a helyeken ugyanis földesúr-főkapitányaik „botja alatt” félkatonai szervezetekben (tizedaljakban, hadnagyságokban) szolgáltak a lakosok. A szécsényiek „éjjel-nappal való szolgálása” valamint a balassagyarmatiak hasonló végházi szabályok szerinti életére való említett utalások erre közvetlen bizonyítékok és az 1703-as események során *Réthey Ferenc* és *Dül Mihály* szereplése is ezt látszik igazolni. Figyelemre méltó, hogy a romos végvárakhoz kötődő félkatonai — katonaparaszti — szervezet az 1690 és 1703 közötti időszakban sem korlátozódott csupán a *Koháry István* császári főtiszt jószágát képező Fülek, Szécsény, Hollókő és fele (Balassa) Gyarmat egykori végváraira, hiszen a *Ráday* birtokba került Somoskő várában és az *Eszterházy* — jószágot képező Buják várában is éltek fegyveres várőrök, de paraszti munkából élő családok.

A földesurak viszonya a lakosok praesidiarius jogaihoz nem volt egyértelmű. Sem a *Forgáchok* Gácsalján, sem *Koháry* Füleken és Balassagyarmaton nem engedték meg a protestáns vallásgyakorlatot, jöllehet éppen végvári szabadságaikra hivatkozva kérték templomok és prédikátorok engedélyezését a lakosok. Magukban az idézett szécsényi és gyarmati telepítőlevelekben sem⁹ esik szó a katonai kötelezettségekről, ugyanakkor viszont a lakosság képviselői de facto éjjel-nappali vártálást, kíséretadást és levélhordást, továbbá végházi szabályok szerint élést emlegettek az Rákóczi-szabadságharc utáni évekig, erre hivatkozva igényeltek mentességet az állami portális és porciódózás, megyei rovásolás alól. Fülek és Szécsény — *Koháry* segítségével —

1715-ben teljes kivételezést és védelmet is kapott a súlyos kvártélyozási, forspontozási stb. katonai adók alól.

A volt végvárok területén lakók földesúri szolgáltatásai is eltértek a parasztfalvakétól; robotra nem voltak kötelesek, házaikat, kertjeiket, szántóföldjeiket, rétjeiket, szőlőiket nem úrbéres, hanem kuriális jogi feltételek mellett birtokolták, ami kevésbé terhes adózással járt.

Vajon csupán nógrádi sajátosság volt-e mindez? A dunántúli védelmi vonal török uralom alatti paraszti polgári fejlődését *Ruzsás Lajos* kutatta. *N. Kiss István* kimutatta, hogy a *Zrinyi*-birtokokon már az 1630-as években megjelentek a katonaparasztok, akik földesúri mentességet kaptak uradalmi katonai szolgálatuk fejében és ez képezte a mintáját a XVII—XVIII. század fordulóján megszervezett katonai határőrvidékeknek (Militärgrenze) is.⁹ Az 1699 elején kötött karlócai béke az egész országban új helyzetet teremtett. Alig három héttel később ui. az Udvari Haditanács elrendelte a fegyverek beszedését és az ország belsejében fekvő, de a rebellesek kezére kerülve esetleg veszélyessé váló volt végházak lerombolását. Csupán néhány fontos várbán tartottak meg németekből álló őrséget (Buda, Pest, Győr, Komárom, Eger, Kassa, Várad, Munkács stb.).

Mindazonáltal a magyar végvári katonaság szervezete mégsem szűnt meg teljesen. Egyes magyar, főúri rendű császári generálisok — köztük a Nógrádban birtokos gr. *Koháry István* és gr. *Forgách Simon* — maguk is szorgalmazták az udvarnál az ún. magyar „nemzeti” hadsereg megtartását, amelynek a végvárok őrsége is szerves részét képezte volna. 1701—1702-ben meg is alakult néhány magyar gyalog- és huszárezred, de a végvárok őrségét csak a seregbe vágyó udvarhú főúri generálisok írták össze, így pl. *Forgách Simon* a győri főkapitányságához tartozó Balaton-felvidéki várakban. E kérdés még további vizsgálatot igényel az ország más térségein is. Más kérdés a végvári jogokat megőrizni kívánó korábbi végházakban lakó népesség jogi helyzetének alakulása. *Szántó Imre* új tanulmánya a zalai volt végvárakban mutatta ki a szécsényihez, fülekihez hasonló helyzet fennmaradását az úrbérrendezésig.¹⁰

A végvárok védelmi funkciójának utolsó feléledését az 1703-as kuruc felkelés eseményei váltották ki. Nógrád megyében azonban a főúri rezidenciaként épségben maradt Gács és Kékkő mellett csupán Szécsény és Somoskő erődítéseinek helyreállítására történt tétova kísérlet. A rövid idő alatt sikerrel végződött kuruc ostromok idején a várvédők elsősorban a vármegye nemesei voltak, de a lakosságra is számítottak — nem sok eredménnyel.

Rákóczi állama — mint *Belitzky János* feltárta¹¹ — 1705-ben elismerte a volt végvárok (Fülek, Szécsény, Gyarmat, Kékkőalja, Divényalja, Gácsalja) és a királyi kiváltságot élvező Nagyoroszi szabadságait és a nemesekkel, hajdúkkal azonos katonai kötelezettségeket rótt ki lakóira.

A nógrádi végvárok lakosságának tehát az újraterlepítés után még több mint két évtizedig a praesidarius jogok megőrzése állt küzdelmei homlokterében és csak a Rákóczi-szabadságharc után váltak végérvényesen földesúri joghatóság alá rendelt paraszti-polgári mezővárosokká.

Jegyzetek

I. fejezet: Szécsény felszabadulása és pusztulása (1683—1684)

1. A História c. folyóirat 1933/4. számában három cikk is foglalkozik a témával. BENŐZÉDI LÁSZLÓ: Bécs és Sztambul között. Thököly Imre pályafutása (3—7. l.), továbbá HECKENAST GUSZTÁV: A török kiűzése Magyarországról (7—11. l.) és HEGYI KLÁRA: A szultáni szeráj (12—15. l.).
2. Magyarország történeti kronológiája II. k. (1526—1849) (Főszerk. Benda Kálmán) Bp. 1932. 503—504. l.
3. Uo. és Magyarország története (1526—1790) Egyetemi tankönyv. Bp. 1932. 316—317. l.
4. BOETHIUS, CHRISTOPHORUS: Ruhm Belobterter Triump-leuchtender und Glantz erhöhetter Kriegs Helm — Nürnberg, 1688. Theatrum Europae XII. (1679—1686) Kladta: Hürlin, Johann — Frankfurt am Main, 1691. RÓKA (ROCKA), JOHANN: — Kriege und Friedens-Geschichte zwischen der Krone Ungarn und der ottomanschen Pforte seit dem Jahre 1526. — Ofen, 1785. SOBIESKI, JAN: Listy do Marysieńki (Kladta: Leszek Kukulski) Warszawa, 1970.
5. BREMUNDAN, DON FRANCISCO FABRO: Floro historico de la guerra movida por el Sultan de los turcos Mehemet IV. contra el augustissimo Leopoldo primero, emperador de germanos (Madrid, 1683.) Országos Széchenyi Könyvtár — az alábbiakban: (OSZK) — App. H. 1093.
6. Utalunkitt PETNEKI ÁRONNAK a levéltör Sobieskiről és Bóka Évának Sobieski és Thököly 1683. évi tárgyalásairól tartott kutatási beszámolójára a Bécs ostromának 300 éves jubileuma alkalmával a TIT Kossuth Klubjában 1983. november 14-én tartott vitatúlésen és BÓKA ÉVA: Európa és a törökök (Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16—17. sz-i terveköl) című cikkére, Világtörténet 1983/2. sz.
7. Theatrum Europae I. m. XII. k. 567. l.
8. BOETHIUS I. m. 221. l.
9. SOBIESKI, JAN I. m. 582—585. l.
10. Theatrum Europae Im. XII. k. 567—568. l.
11. BELITZKY JÁNOS: Nógrád megye története (896—1849) Salgótarján, (1973) 214. l.
12. MOCSÁRY ANTAL: Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statisztikai Esmírtetése — Pest, 1826. (Hasonmás kiadása Szécsény, 1932.) III. k. 107—103. l. Az Instructio eredetije megtalálható az Országos Levéltár (továbbiakban: OL) P 237 Forgách család gácsi ágának levéltára — Jelzetes iratok Fasc. HH (G ács, 1683 november 9.)
13. Theatrum Europae I. m. XII. k. 567. l. Hűen lefordítja, de a téves dátumot is átveszi MOCSÁRY I. m. III. k. 199—201. l.
14. PETNEKI ÁRON: Sobieski János király levelei Magyarországról — Forrás 1930/3. sz. 94. 95. l. Itt köszönik meg, hogy a levelek eredeti kiadására és az idézett cikkekre felhívta a figyelmünket PETNEKI ÁRON kollégánk.
15. Theatrum Europae I. m. XII. k. 567. l.
16. BREMUNDAN I. m. 62—63. l.
17. BREMUNDAN I. m. 66. l.
18. SOBIESKI, JAN I. m. 586 és köv. l., valamint Bóka Éva I. m.
19. HORVÁTHY-DISZNÓSSY FERENC: OSZK Kézirattára Fol. Hung. 1389. THALY KÁLMÁN kéziratgyűjteménye I. (XVII. sz.) 12. p. (1677) és OL P 125 Esterházy család hercegi ága levéltára — Pál nádor iratai 9749. sz. (1682)
20. HORNYIK JÁNOS: Kecskemét története oklevéltárral III. k. (1633—1703) Kecskemét, 1932. 324—325. l.
21. OL P 125 Esterházy cs. lt. Pál nádor iratai 5534. sz. Lősonc, 1632. január 20.
22. Nógrád megyei Levéltár (az alábbiakban: NmL) IV—A—1/a Közgylési jegyzőkönyvek (kgy. jkv.) 1634. február 17.

22. NmL IV—A—1/a Kgy. jkv. (1684. június 29.)
 23. MOCSÁRY I. m. III. k. 201. l. BÉL MÁTYÁS: Notitia Hungariae novae IV. k. Vlnnae, 1742.
 24. HORNYIK I. m. 333—334. l.

II. fejezet: A Nógrádi végvárai társadalma a török uralom végén

a) A török által elfoglalt végvárok

1. JAKUS LAJOS: Fejezetek Szécsény XVI—XVII. századi történetéből. (Tanulmányok Szécsény múltjából 7.) szerk. PRAZNOVSZKY MIHÁLY, Salgótarján, 1985. 126. l.
2. OL P 287 Forgách cs. gácsi lt. Jelzets Ir. Fasc. C. N° 12. (Szécsény, 1647. november 18.)
3. Uo. N/ 14. (Szécsény, 1660. május 7.)
4. Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban: EPL) Gazdasági levéltár — Dézsmajegyzékek — Regestum arenationis declmarum simul et quartarum in Comitatu Neogradiensi habiturum Anni 1641.
5. OL P 287 Forgách cs. gácsi lt. Jelz. Ir. Fasc. C. N° 10. (Szécsény, 1640. november 4.)
6. BELITZKY I. m. 199. l. és SZAKÁLY FERENC: Magyar adóztatás a török hódoltságban Bp. 1981. 239. l. JAKUS LAJOS: Szécsény prókátora Buday Bornemissza Bolgár Pál Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve XI. szerk. SZVIRCSEK FERENC Starján 1985. 11—34. l.
7. Pest megyei Levéltár (a továbbiakban: PmL) XXXIII—11—a/3. Váci püspöki uradalom — Prefektusi Ir. (a továbbiakban VPU Pref. Ir.) Portánkénti dézsmaösszeírások (az alábbiakban: Declmalla) 1628, 1657.
8. BELITZKY I. m. 199. l.
9. TAKÁTS SÁNDOR: A magyar gyalogság megalakulása Bp. 1908. 283. (1623), 285. (1625), 288. (1632) l.
10. ILLÉSY JÁNOS: Gróf Forgách Ádám bányavárosi főkapitány katonai rendtartása 1648. (Hadtörténelmi Közlemények — a továbbiakban: HK — 1892. 569—576. l.)
11. TAKÁTS SÁNDOR I. m. 290. (1652) és 294. (1656) l. 1656-ban 297 huszár és 198 hajdú szolgált ténylegesen Szécsényben, az előírtnál 5-tel kevesebb csupán.
12. OL P 287 Forgách cs. gácsi lt. Jelz. Ir. Fasc. C. N° 16. (Szécsény, 1656. május 5.)
13. OL E 166 Uet C Fasc. 14. N° 28. (Inquisitio et conscriptio, 1596). PÁLMÁNY BÉLA: Szécsény úrbéri viszonyai az újrtelepítéstől a jobbágyszabadságig (1690—1848) In: Tanulmányok Szécsény múltjából I. k. Szécsény, 1978. szerk. PRAZNOVSZKY MIHÁLY, 50. l.
14. PÁLMÁNY BÉLA: Két szécsényi céh kiváltságlevele 1617-ből In: Szécsényi Honismereti Híradó 1982/1. és 2. sz. OL P 287 Forgách cs. lt. Jelzets Ir. Fasc. C. N° 5. (1628)
15. Uo. Fasc. C. N° 19. (Szécsény, 1690. július 25.) CSIZMADIA ekkor már 73 éves és Gyöngyöspátni élt.
16. PÁLFFY KATA adományáról: P. KÖNIG KELEMEN I. m. 156. l. Az iskolamesterről: EPL Archivum Ecclesiasticum Vetus (az alábbiakban: AEV) 2124. N° 12. Canonica visitatio (1634). PALÁSTHY GYÖRGY levele: EPL Ipolyi Arnold gyűjtemény Missiles N° 98. (Szécsény, 1647. május 17.)
17. EPL AEV 2124. N° 12. Canonica visitatio (1634).
18. Besztercebányai Állami Levéltár (az alábbiakban: SABB) Koháry — Coburgovské archivy (a továbbiakban: KCA) Pars I. N° 533. (Szécsény, 1663. október 6.) A Koháry—Coburg levéltárból származó adatokat Szakály Ferenc szíveségéből ismerhették meg.
19. MOCSÁRY ANTAL I. m. III. k. 198. l.
20. PÁLMÁNY BÉLA: Levelek Szécsény második török hódoltsága korából és utó: Szécsényi és bujádi török parancsnokok levelei Koháry István főleki főkapitányhoz (1667—1680). Megjelentek a Szécsényi Honismereti Híradó 1983/2. és 1984/2. sz. lefolyhelyei Egyetemi Könyvtár Kézirattár (alább: EKK) Litt. orig. N° 413—417. és SABB KCA Pars V. N° 12104., 12197., 12216., 12218., 12238., 12239. sz.
21. NmL Filmtár 9468—9470. sz. felv. (Kassai Áll. Lt. Canonica Visitatio/1674).
22. Váci egyházmegyei almanach Vác, 157. l.
23. Uo. 167—164. és 177. l. Szeghedi Császár Jánosra: Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára — Ráday cs. I. t. l. Általános gazdasági Ir. — Tizednyugták (1648—1649)
24. BELITZKY JÁNOS I. m. 177. l.
25. Pest megyei Levéltár (alábbiakban: PmL) XXXIII—11—a/3. Váci Püspöki uradalom — Prefektusi Ir. — Declmalla (Nógrád, 1659. szeptember 26.)
26. Uo. Declmalla — Breve regestum arendationis declmarum 1653., 1656., 1657., 1660. évek.
27. SZAKÁLY FERENC: Magyar adóztatás a török hódoltságban Bp. 1981. 220. l.
28. TAKÁTS I. m. 254—255. l. (a sólénról), 283., 285., 288., 290., 294. l.
29. Uo. 79. l.
30. BÉL, MATTHIAS: Notitia Hungariae Novae IV. tom. Vlnnae, 1742. 140. l.
31. KARL TEPLY: Mehmed Colak beg — Leopold Freiherr von Zungaberg In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung LXXX. Band (1972) 113—118. l.

32. PmL XXXIII—11—a/3. VPU Pref. ir. Decimalla — Regestrum arendationis decimarum (1684).
33. Váci egyházmegyei almanach 1970. Vác, 1970. 167. és 173. l.
34. Theatrum Europaeum XII. k. (1679—1686) 567. l.
35. RÓKA, JOHANN i. m. 254. l.
36. Description de la pompe Funerale . . . a la Memoire des treshaut . . . Prince Francois Louis de Bourbon, Prince de Conty . . . avec des Memoires Historique sur tout la vie de ce Prince — Paris, 1709. OSZK App. H. 1503. 17—25. l.
37. RÓKA, JOHANN i. m. 270. l., Theatrum Europaeum XII. k. (1679—1686) 831. l. és WAGNER, FRANCISCUS: Historia Leopoldi Magni Caesaris Augusti Pars I. Viennae, 1719. 665. l. DERCSÉNYI D. — GENTHON I.: Nógrád megye műemlékei Bp. 1954. 304. l.
38. Copia di lettera scritta dalla Corte di Vienna dal Sig. NN All' Illustriss. Sig. NN in Bologna con distinto Racconto della prigione del famosa Clonka Beyg, uno di primarii Uffiziali di Buda, e de vicecommandante di dette Città (Vienna, 1686. oct. 6.) Bologna, 1686. OSZK App. H. 1245. és Galassi: Distincta Relatione di quanto e seguito nella Presa di Buda li 2. Settembre 1682. Venetia, Bologna, Todi, 1686. OSZK App. H. 1258.
39. TAKÁTS SÁNDOR: Régi magyar kapitányok és generálisok Bp. (1928). Csonkabég, a török huszárezredes 531—534. l. 1702-es huszárezred szervezési megbízása. OL A 14. Magyar Kancellária Insinuata Consilii Bellici 1702/18. sz.
40. MOCSÁRY ANTAL: i. m. III. k. 240—241. l.
41. VELICS ANTAL—KAMMERER JENŐ: Magyarországi török kincstári defterek Bp. 1886. I. k. 97., 195., 233—234. és 385. l. Újabb kiadása: ANTAL KÁROLY: Szemelvények Szécsény történeti forrásaiból In: Tanulmányok Szécsény múltjából 3. szerk. PRAZNOVSZKY MIHÁLY Szécsény, 1980. 112—122. l.
42. TAKÁTS SÁNDOR: A magyar gyalogság megalakulása Bp. 1908. 283. (1623), 285. (1625), 288. (1632), 290. (1652) és 294. (1656) l.
43. IVÁNYI EMMA: Az Eszterházy család zólyomi ágának levéltára — Repertórium. MOL Bp. 1963. 20. l. és OL P 1291 Eszterházy cs. zólyomi ága — uradalmi ir. III. B. 1. Bujáki uradalom (Pozsony, 1642/. július 18.)
44. Uo. III. B. 1. (Zólyom, 1671. augusztus 1.)
45. PmL XXXIII—11—a/3. VPU Pref. ir. Decimalla — 1620—1668. évek dézsmajegyzékei.
46. OL P 1291 Eszterházy cs. zólyomi ága uradalmi ir. III. B. 1. (Buják, 1659. Április 29. — Zólyom, 1660. október 16.)
47. Uo. III. B. 1. (Zólyom, 1664. január 14.)
48. TAKÁTS SÁNDOR i. m. 79. l.
49. MOCSÁRY ANTAL i. m. III. k. 244—246. l.; BÉL, MATTHIAS i. m. IV. k. 113—114. l. és OSZK Kézírtattára Quart. Lat. 2143 és Fol. Lat. 315.
50. KARÁCSON IMRE: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664—1666 (In: Török—magyarkori történelmi emlékek) Bp. 1908. II. k. 125. l.
51. A bujáki uradalom birtokosaira és népére vonatkozó források lelőhelye — ha másként nem jelöljük — a továbbiakban mindig OL P 1291 Eszterházy cs. zólyomi ága lt. III. B. 1. (11. ca.) SALAMON FERENC: Magyarország a török hódítás korában (II. kiadás) Bp. 1886. 212. l.
52. Lásd az előbbi, 49. sz. jegyzetet!
53. OL P 1769. Balassa cs. lt. 68. t. Kékkő és Kékkővár-alja. MOCSÁRY ANTAL i. m. III. k. 110. l.

b.) A magyar kézen maradt végdrak

1. ILLÉSSY JÁNOS: Gróf Koháry István élete és munkái Karcag, 1885. 3—16. l. továbbá KAZY, FRANCISCUS: Posthuma memoria res pace belloque gestas . . . comitis Stephani Koháry . . . Tyrnaviae, 1732. 7—8. és 37—38. l.
2. ILLÉSSY i. m. 16. l.
3. OL P 125 Esterházy Pál 11715. sz.
4. TAKÁTS i. m. 290. és 294. l. és MERÉNYI (1895). 400—405. l.
5. MERÉNYI LAJOS: A főleki várórség panaszai 1669 In: HK 1897. 635—639. l. (az alábbiakban: MERÉNYI/1897.)
6. SZAKÁLY FERENC: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században Bp. 1969.
7. MOCSÁRY i. m. III. k. 70. l.
8. MERÉNYI (1897) 635—639. l.
9. OL P 125 Esterházy Pál nádor ir. 4622. (1678), 4624. (1679), 4626. (1680), 4627. (1680). sz.
10. REISZIG ED: Nógrád vármegye történetei n: Magyarország vármegyéi és városai Nógrád vármegye (főszerk. BOROVSKY SAMU) Hely és év nélkül, 521—522. l. (A továbbiakban: REISZIG . m.)
11. EKK Coll. Hevenessiana Tom. 26/285. p.
12. REISZIG . m. 432. l.
13. EKK Céhlevelek: LV/15, (szabók 1674), XX/0. (Csizmadiak 1636), XLVI/9. (szűcsök 1672), LIX/15. (vargák, 1656).
14. BÉL, MATTHIAS i. m. IV. k. 82. l. és nyomán MOCSÁRY i. m. III. k. 56. l. ls.
15. OSZK Fol. Hung. 1389. I. (XVII. sz.) 15—16. p.

16. Ráday Pál iratai I. k. (1703—1706) (Szerk. BENDA—ESZE—MAKSAY—PAP) Bp. 1955. 50—51. l. (a továbbiakban: Ráday Pál i. m.)
17. SZEDERKÉNYI IMRE: Heves vármegye története Eger, 1890.
18. BÉL, MATTHIAS i. m. IV. 81—84. l. Az adatokat BÉL az újabban RADVÁNYI FERENCNEK tulajdonított, 1731 körül írt *Collectanea ad Historiam Comitatus Neograd c. első megyetörténetből* merítette (lelőhele: OSZKK Quart. Lat. 2143/38. p.), III. uo. Fol. lat. 315. (17—18. pp.).
19. MOCSÁRY i. m. III. k. 55 és köv. l.
20. Kronológia II. k. 501. l. és Egyetemi tankönyv 317. l.
21. BELITZKY: Nógrád m. tört. i. m. 191. l.
22. ILLÉSSY JÁNOS 38. l. és KAZY, FRANCISCUS i. m. 38. l.
23. MOCSÁRY i. m. III. k. 97—98. l.
24. OL P 1882 A Forgách család gácsi ágának iratai — A család egyetemét illető birtokgazdálkodási iratok 7. t. Gácsi uradalom — Instrukció, 1667. Újabb irodalom: IVÁNYI EMMA: Egy XVII. századi várkapitány (Libercey Mihály, 1612—1670) in: Mályusz Elemér emlékkönyv Bp. 1984. 173—188.
25. OL P 287 Forgách lt. Fasc. M. 443. sz. (A gácsi uradalom számadása, 1678.)
26. NmL Kgy. jkv. 1668. április 6.
27. NmL IV/A/7/b Conscriptiones dicales (az alábbiakban dic. ői/9. sz. (1687))
28. NmL IV/A/7/b dic. ői. 10. sz. (1688)
29. OL E 158 Magyar Kamara Archivuma — Conscriptiones portarum — Comitatus Neogradiensis (1696) (Az alábbiakban: Portaői.)
30. OL C 25 M. kir. Helytartótanács — Acta mechanica — Comitatus Neogradiensis 2. sz.
31. RÁDAY PÁL i. m. I. k. 43—70. l.
32. Uo. I. k. 42. l.
33. OSZKK Fol. Hung. 1389. Thaly Kálmán kuruckori oklevélgyűjteménye 27 (Koháry lt. regesztái) 133. pl., valamint OL A 14 Magyar Udvari Kancellária Insinuata Consilii Bellici 1703/73, 81, 102. és 146. sz.
34. RÁDAY PÁL i. m. I. k. 47—48, 57 és 59—61. l.
35. Uo. 64—69. l. A Haditanács 1703. október 15-én kelt levele: OL A 14 Magyar Udvari Kancellária Insinuata Consilii Bellici 1703/154.
36. BÉL, MATTHIAS i. m. IV. k. 56. l.
37. RÁDAY PÁL i. m. I. k. 754. l.
38. MOCSÁRY i. m. III. k. 112. l. (BÉL, MATTHIAS tm. IV. 56. l. nyomán!)
39. PÁLMÁNY BÉLA: Köznemesek a szécsényi Forgách uradalomban (1542—1848) In: Tanulmányok Szécsény múltjából 5. Szécsény, 1982. 14. l. (a továbbiakban: PÁLMÁNY 1982.) továbbá MOCSÁRY i. m. III. k. 133—134. l.
40. TAKÁTS i. m. 273. l.
41. MERÉNYI LAJOS: A török végek magyar őrhada 1577-ben HK 1894. 259—262. l. (a továbbiakban: Merényi 1894.) és MOCSÁRY i. m. III. k. 135. l.
42. TAKÁTS i. m. 283., 285., 288., 290. és 294. l.
43. MERÉNYI 1895. 402—405. l.
44. OL P 125 Esterházy Pál 9739. sz. (Numerus milltum confinlorum antemontanorum)
45. TAKÁTS i. m. 300—304. l.
46. OSZKK Fol. Hung. 1389. 2/1703/183. p. KOHÁRY ISTVÁN MADOCÁSANYI MIKLÓSHOZ Bécs, 1703. aug. 25.
47. OL P 125 Esterházy Pál 11706. sz. s. köv.
48. OL P 1768 Balassa család lt. — Kékkői uradalom 68. t. Kékkő, Kékkővárjalja iratai.
49. NmL IV/A/7/b Dic. ői. 12. sz. (1692). uo. IV/1. o/bb. Inquisitiones 1:77 (1700)
50. ILLÉSSY JÁNOS: Vásárszabadalmak jegyzéke a királyi könyvekből Bp. 1900. (XII. k. 89. p.)
51. ÉRI ISTVÁN—NAGY LAJOS—NAGYBÁKAY PÉTER: A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere II. k. Bp. 1967. 27—28. l. (A továbbiakban: ÉRI—NAGY—NAGYBÁKAY i. m.)
52. OL P 11 Balassa család lt. — lajstromozott iratok — Series I. Fasc. XVI. 429. sz. Kékkői uradalom urbárluma (1701)
53. Uo. Ser. I. Fasc. XIV. 385. sz. Csetnek és Kékkő uradalmainak urbárluma (1689) továbbá 375. sz. Balassa Ádám, Gábor és Sándor egyezménye 1685. július 19.
54. OL E 158 Portaői. Com. Neograd. (1696)
55. NmL IV/A/1/7/b Dic. ői. 2. sz. (1661)
56. Uo. 9. sz. (1687)
57. NmL IV/A/7/d Perceptoralla — Rationes (1690)
58. OL P 11 Balassa cs. lt. Ser. I. Fasc. XVI. 429. sz. Kékkői uradalom urbárluma (1701)
59. RÁDAY PÁL i. m. I. k. 44. l.
60. OSZKK Fol. Hung. 1389. 2/1703./237. p.
61. Uo. 2/1703./237. p.
62. RÁDAY PÁL i. m. I. k. 54. l.

63. OSZKK Fol. Hung. 1389. 2/1703. (257—258), és 280. pp. (DÜL MIHÁLY levelei KOHÁRY ISTVÁNHOZ, Kékkő, 1703. szeptember 12. és 21-én.)
64. Ráday Pál i. m. I. k. 63. l. és OSZKK. Fol. Hung. 1389. 2/1703./286. p. gr. Balassa Ádám Koháry Istvánhoz Kékkő, 1703. szeptember 26.
65. OSZKK Fol. Hung. 1389. 27 (Koháry lt. reg.) 13. p. GR. BALASSA ÁDÁM KOHÁRY ISTVÁNHOZ, Kékkő, 1703. október 14-én.
66. ESZE TAMÁS: Kuruc vitézek folyamodványai (1703—1710) Bp. 1955. 211. l.
67. OL P 1780 Balassa család lt. — Balassa Ádám iratai 2. t. 17. sz. BAGHY BALÁZS ÉS FEJÉRVÁRY ÁDÁM (Csábrág, 1703. december 19.)
68. Uo. 16. sz. BAGHY BALÁZS (Cséri, 1703. december 26.)
69. Uo. 584. sz. Kékkői katonaság (Kékkő, 1704. február 18.)
70. MOCSÁRY i. m. III. k. 84—85. l.
71. OL P 707 Zichy család lt. — Zsélyi iratok Fasc. 183. No. 1. Divényi urbárium 1657—1660.
72. OL E 158 Portaöi. Com. Neograd. (1647) és NmL IV/A/7/b Dic. öi. 2. sz. (1661)
73. MOCSÁRY i. m. III. k. 89. l. és BELITZKY (1973) 188—189. l.
74. OL P 11 Balassa cs. lt. Ser. I. Fasc. XIV. No. 378. I. Lipót adománylevele Bécs, 1686. július 16-án (egykorú másolat). Bezzegh említése: Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára — Ráday cs. lt. I. Ált. gazd. ir. — Tized, 1675.
75. Az 1681: 6. tc. 1. §. és OL P 125 Esterházy Pál 9745. sz. Kimutatás a bányavárosok védelmére szükséges katonaságról (1681).
76. A Zichyek birtokába került uradalom 1685. évi összeírása ezt jegyzi meg: „Oppidum Divin desertum”. OL P 707 Zichy lt. Fasc. 183. No. 9.
77. NmL IV/A/7/b Dic. öi. 19. sz. (1696).
78. Uo. Dic. öi. 26. sz. (1700).
79. Uo. Dic. öi. 13. sz. (1694) és IV/A/7/d. Perceptoralia — Rationes (1695)
80. NmL IV/A/1/a Kgy. jkv. 1698. július 7.
81. RÁDAY PÁL i. m. I. k. 61—62. l.
82. NmL IV/A/7/a Kgy. jkv. 1705. július 6.
83. OL P 707 Zichy lt. Fasc. 183. No. 8. (1713. évi urbárium)
84. Belitzky i. m. (1973) 68—91. l.
85. Uo. 145. l. és Mocsáry i. m. III. k. 235. l.
86. MOCSÁRY i. m. III. k. 235. l.
87. Hadtörténeti Levéltár (HIL) Törökkori gyűjt. 1593/13.
88. Elrendelte a 1618/19. évi 53. t. c., 1647. évi 153. t. c., 1659. évi 130. t. c.
89. TAKÁTS i. (1908) 283., 285., 288., 290. és 294. l.
90. Dunamelléki Református Egyházkerület Levéltára — Ráday cs. lt. II. Gazd. ir. b/151. Somoskő (1628. április 8.)
91. 1681. évi 7. t. c. 20. gyalogost rendelt Somoskőre.
92. Ezt az instrukciót Gács történeténél már ismertettük. OL P 1882 Forgách cs. gácsi ágának ir. Birtokgazdálkodási ir. 7. t. Gácsi uradalom Instructio (1667).
93. Dunamelléki Református Egyházkerületi Levéltár — Ráday cs. lt. II. Gazd. ir. b/151. Somoskő — Birtokbalkatás (1686. március 8.)
94. Uo. 1689. és 1701. közötti záloglevelek Kajali Pál számára.
95. MOCSÁRY i. m. III. 236—237. l.
96. OL E 156 U et C. 57:41 (1718)

III. fejezet: Az elpusztult végrákok újratelepítése

1. OL P 125 Esterházy Pál 4633. sz. (Nógrád megye, 1688. november 4.)
2. NmL IV/A/7/b Dic. öi. 6. sz. (1686)
3. P. KÖNIG KELEMEN i. m. 179—180. l.
4. Uo. 185—188. l.
5. Uo. 179. l.
6. Uo. 190. l.
7. OL P 1882 Forgách cs. lt. — birtokgazdálkodási iratok 14. t. Szécsényi uradalom — községi iratok — Szécsény (1690) Megjegyezzük, hogy a telepítőlevelet már közöltük „Szécsény urbéri viszonyai az újratelepítéstől a jobbágyszabadtatásig 1690—1848” c. tanulmányunkban in: Tanulmányok Szécsény múltjából I. Szécsény, 1978. 52—53. l. (A továbbiakban: PÁLMÁNY 1978). A fegyverválság összegét ld: OL 156 U. et. C. Fasc. 9. N 60. E (Summary, Pozsony, 1725. január 3.)
8. Az 1687: 7. tc.
9. BÉL, MATTHIAS i. m. IV. k. 40—50. l. és nyomán MOCSÁRY i. m. IV. k. 91. l.

10. OL Filmtár W 2248—2278. d. Hofkammer —Hoffinanz Ungarn (1688—1693) Itt köszönjük meg RESS IMRE bécsi magyar levéltári delegátus szívességét, aki a hatalmas irategyűttes mikrofilmre még nem vett mutatókönyveiből kérésünkre kikereszte a tárgyra vonatkozó dátumokat. Sajnos, KOHÁRY ügyei közül egyik sem vonatkozik itt szorosan vett témánkra. Hiába néztük át az OL E 279 Budai Kamarai Adminisztráció Expeditionen, E 280 uo. Hofbefehle, E 218 uo. Berichte und Schreiben, E 282 Memorialien und Anbringen és E 283 uo. Beschaidt — Protocoll vonatkozó évekbeni anyagát (segédkönyveit) akár Szécsény, Hollókő, Füle, vagy Balassagyarmat helyneveknél, FORGÁCH, KOHÁRY, BALASSA, JAKUSITH személyleveleknél is. A BREINERHEZ intézett eredeti levél lelőhelye: OL P 287. Forgách cs. lt. Jelzetes ir. Fasc. C M^o 18. (Kassa, 1690. február 1.)
11. OL P 1882 Forgách család lt. 14. t. Szécsény (1690).
12. Uo.
13. NmL IV/A/7/b Dic. 6i. 22. sz. (1698)
14. NmL IV/A/1/a Kgy. jkv. 1698. július 7.
15. BÉL, MATTHIAS i.m. IV. k. 117. 1.
16. NmL IV/A/7/b Dic. 6i. (1696) és OL E 158 Portaöi. Com Neograd. (1696)
17. MOCSÁRY i.m. III. k. 110. l. és az említett 1695—1698. évi összeírások
18. NmL IV/A/7/b Dic. 6i. 22. sz. (1698)
19. PÁLMÁNY BÉLA (1982) 79—80. 1.
20. NmL IV/A/7/b Dic. 6i. 32. (1700)
21. OSzKK Fol. Hung. 1389. 2 (1703.) 179—180. p. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz, Szécsény, 1703. augusztus 24. és PÁLMÁNY (1982) 69—70. 1.
22. OSzKK Fol. Hung. 1389 27 (Koháry lt. reg.) és 2/1703. csomók több irata is erre utal.
23. Uo. 2/1703. 29—34. pp. Károlyi Sándor 1703. május 25-én, 27-én, 31-én Koháry Istvánhoz írt levelei.
24. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 113. p. Török András Koháry Istvánhoz Losonc, 1703. június 17.
25. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 117. p. Koháry memorialisa 1703. július n.n.
26. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 118. p. Joannes a Tiell Koháry Istvánhoz, Bécs, 1703. augusztus 6. OLA 14 Udvari Kancellária Insinuata Consilii Beilic. 1703/73. és 81. sz.
27. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 120. p. Réthey Ferenc Koháry Istvánhoz, Szécsény, 1703. augusztus 18.
28. Uo. Ebeczky Imre Koháry Istvánhoz Zselliz, 1703. augusztus 19.
29. Uo. Réthey Ferenc Koháry Istvánhoz Szécsény, 1703. augusztus 18.
30. Uo. 2 (1703.) 179—180. p. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz Szécsény, 1703. augusztus 24.
31. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 87. p. Thaly Kálmán jegyzete ill. a kinevezési okirat; uo. 2 (1703.) 195. p. Bécs, 1703. augusztus 30.
32. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 114. p. Török András Koháry Istvánhoz Losonc, 1703. június 24.
33. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 117. p. Dúl Mihály Koháry Farkashoz Szécsény, 1703. augusztus 3.
34. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 118—119. p. P. Innocentius Koháry Istvánhoz Csábrág, 1703. augusztus 8.
35. Uo. 2 (1703.) 183. p. Koháry István Madocsányi Miklóshoz Bécs, 1703. augusztus 25.
36. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 120. p. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz Szécsény, 1703. augusztus 20.
37. Uo. 2 (1703.) 179—180. p. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz Szécsény, 1703. augusztus 24.
38. Uo. 2 (1703.) 191. p. Rimaszombati bírák Koháry Istvánnak, Rimaszombat, 1703. augusztus 28.
39. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 122. p. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz Szécsény, 1703. augusztus 27-én.
40. RÁDAY PÁL i.m. 44—47. 1.
41. OSzKK Fol. Hung. 1389. 2 (1703.) 232—233. p. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz Szécsény, 1703. szeptember 1.
42. Uo. 2 (1703.) 234. p. Almásy János, Gyöngyös, 1703. szeptember 2. 238. p. Pap László Gyöngyöspata, 1703. szeptember 1. és Csala Sándor Eger, 1703. szeptember 2.
43. Uo. 2 (1703.) 237. p. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz Kékkő, 1703. szeptember 4.
44. Uo. 2 (1703.) 248. p. Szécsényi lakosok Dúl Mihályhoz Szécsény, 1703. szeptember 7.
45. NmL IV/A/7/b Dic. 6i. 22. sz. (1698) Oppidum Szécsény
46. PÁLMÁNY BÉLA: Két szécsényi céh kiváltságlevele 1617-ből in: Szécsényi Honismereti Híradó 1982/1. és 1982/2. sz.
47. OL P 1760 Balassa Ádám missziósek 342. sz. özv. Dúl Mihályné Réthey Mária Balassa Ádámhoz Szécsény, 1708. március 15. Dúl Mihály többször is „sógor uramnak” nevezte Réthey Ferencet. Lehet, hogy Darvas Mihály is sógora volt Dúlnak, mert egyik levelét „Bizodalmas kedves sógor uram!” megszólítással kezdi — OSzKK Fol. Hung. 1389. 2 (1703.) 183. p. Darvas Mihály Dúl Mihályhoz 1703. augusztus 26.
48. OSzKK Fol. Hung. 1389. 2 (1703.) 253. p. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz Kékkő, 1703. szeptember 9.
49. Uo. 2 (1703.) 260. p. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz Kékkő, 1703. szeptember 13.
50. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 127. p. Darvas Mihály Koháry Istvánhoz Csábrág, 1703. szeptember 15.
51. Uo. 2 (1703.) 245. p. Dúl Mihály Koháry Istvánhoz Kékkő, 1703. szeptember 7. és uo. 253. p. uó. szeptember 9.
52. Uo. 2 (1703.) 198—200. p. Ocskay László Gécy Sándorhoz Korpóna, 1703. szeptember 20.
53. Uo. 2 (1703.) 286. p. Balassa Ádám Koháry Istvánhoz Kékkő, 1703. szeptember 26.
54. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 135. p. Gömrey János Koháry Istvánhoz Csábrág, 1703. október 5.
55. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 137. p. P. Innocentius Koháry Istvánhoz Csábrág, 1703. október 17.

56. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 135. p. F(e)ja J(ános) Koháry Istvánhoz Csábrág, 1703. október 14.
57. Uo. 2 (1703.) 330—331. p. Kovács János Koháry Istvánhoz Csábrág, 1703. október 25.
58. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 137. p. Balassa Ádám Koháry Istvánhoz Kékkő, 1703. október 14.
59. Uo. 2 (1703.) 252. p. Kovács János Koháry Istvánhoz Csábrág, 1703. szeptember 3.
60. 27 (Koháry lt. reg.) 135. p. Kékkőről 1703. október 5-én hárman is — Gömrey János Görög György és P. Innocentius — is írtak Koháry Istvánnak a védők sikeres akciójáról.
61. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 181. p. Görög György nyilatkozata (1711)
62. Uo. 27 (Koháry lt. reg.) 181. és 2 (1703) 343. p. Kovács János Koháry Istvánhoz (Kékkő, 1703. december nn.) továbbá 2 (1703.) 220—221. p. Géczy Zsigmond (1703. december 19.) és Balassa Ádám (1703. december 20.) levelei Csábrágba, Korponay Jánoshoz.
63. Balassagyarmat története (896—1962) Balassagyarmat, 1977. (a továbbiakban: BELITZKY 1977) 45—61. l.
64. Uo. 30—36. l.
65. Uo. 46. l. és OLP 707 Zichy lt. Fasc. 183. M⁰ 1. Urbarium Diviniense (1657—1660) A téves keltezést BELITZKY (1977) adja 46. l.
66. Az idézett divényi urbárium felsorolja a falvak kötelezettségeit.
67. Éri—Nagy—Nagybákay l. m. 27—28. l.
68. BELITZKY 1977. 46. l.
69. —ND—: Balassa-Gyarmat megtelepítése Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1897. 530—532. l.
70. OLP 11 Balassa lt. Ser. I. Fasc. XIV. No. 378. I. Lipót adománylevele Bécs, 1686. július 16.
71. HARASZTHY LAJOS: Balassagyarmat in: Magyarország vármegyéi és városai — Nógrád vármegye — szerk. Borovazky Samu Hely és é.n. 700. l.
72. Uo. 703.l.
73. OLP 707 Zichy lt. Fasc. 189. No. 6. és No. 7. A telepítőlevél példányai. Azonosításukhoz Jana Valaskova egyetemi hallgató nyújtott szíves segítséget, amelyet itt köszönünk meg.
74. HARASZTHY i. m. 703. l.
75. EKK Coll. Hevenessiana Tom. 26/277. p. Vizsgálat jkv. 1712. március 12.
76. Uo. 283. p. Jakusith Kata Koháry Istvánhoz Becko, 1711. december 11.
77. NmL IV/A/7/b Dic. 6. 19. sz. (1696) Balassagyarmat — latinból fordítottuk a szöveget.
78. NmL IV/A/7/d Perceptoralia — rationes Az 1690-es években számos utalás esik Balassagyarmat portio fizetéséről forspontozásáról.
79. BELITZKY 1977. 55. l.
80. HARASZTHY i. m. 704. l.
81. BÉL, MATTHIAS i. m. IV. 143. l.
82. NmL IV IV/A/1/a Kgy. jkv. 1691. nn. (164. p.) latinból fordítottuk a szöveget.
83. NmL IV/A/7/b dic. 6i. 13. sz. (1694) „Oppidum Fülel in suspenso” és ou. 17. sz. (1695) ill. uo. IV/A/7/d. Perceptoralia — rationes (1696).
84. NmL IV/A/7/b Dic. 6i. 19. sz. (1696) Fülel — a szöveget latinból fordítottuk.
85. EKK Col. Hevenessiana Tom. 26/285. p. Az Udvari Kancellária leirata Bécs, 1694. augusztus 5.
86. NmL IV/1/a/ Kgy. jkv. 1694. szeptember 13.
87. REISZIG i. m. 42—43. l.
88. EKK Coll. Hevenessiana Tom. 26/290—292. p. I. Lipót rendelete Bécs, 1702. július 24.
89. Esze Tamás: Kuruc vitézek folyamodványai (1708—1710), Bp. 1955. 274. l.
90. NmL IV/A/7/b Dic. 6i. 19. sz. (1696) Fülel
91. NmL IV/A/1/a Kgy. jkv. 1689. július 7.
92. ESZE TAMÁS i. m. 191. l.
93. Uo. 201—202. l. (Szappanosra) és 191—192. l. (Rác Ádámra)
94. Ráday Pál i. m. I. k. 364. és 281. l.
95. NmL IV/A/1/a Kgy. jkv. 1705. július 6.
96. NmL IV/11/1. Befejezett perek (alábbiakban: Proc. term.) Fasc. II. No. 135. Fülel, 1707. augusztus 8.
97. VÁ CZ ELEMÉR: Nógrád vára története In: Domanovszky Emlékkönyv Bp. 1937. 590—606. l.
98. SCHRAM FERENC Kislógrád megye történeti néprajza In: Levéltári Szemle 1968/3. sz. 657—719. l.
99. NmL IV/A/7/b Dic. 6i. 6. sz. (1687)
100. NmL I/A/7/b Dic. 6i. 12. sz. (1692) 17. sz. (1695)
101. OLE E 158 Portaöl. Com. Neograd. (1696)
102. Catalogus venerabilis clerici diocesis Vaciensis ad annum 1832. Vaczi, (1832) 35. l.
103. Bővebben tárgyaljuk e vár és falu történelmét, „Várurak, végvári vitézek, szabadosok, zsellérek” (Fejezetek Hollókő feudális-kori társadalomtörténetéből) című, megjelenés alatt álló tanulmányunkban
104. AMBRUSNÉ, KOZÁK ÉVA: A hollókői vár ásatása Archeologiai Értesítő 1972/2. 167. és köv. 1.
105. Anjou-kori okmánytár IV. (1840—1846) (szerk. Nagy Imre) Bp. 1884. 370—371. l. továbbá Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli loconczy Bánffy család történetéhez II. k. (1458—1526) (szerk. Iványi Béla) Bp. 1928. 229—232. l.

106. VELICS ANTAL—KAMMER ERNŐ: Magyarországi török kincstári defterek I—II. Bp. 1886—1890. A Hollókőre és Szécsényre vonatkozó részeket újból közli ANTAL KÁROLY: Szemelvények Szécsény történeti forrásából In: Tanulmányok Szécsény múltjából 3. Szécsény, 1980. 113—114., 118. és 121. l.
107. TAKÁTS I.m. 283., 285., 288. és 290. l. Pálmány i.m. (megjelenés alatt)
108. BÉL, MATTHIAS I.m. IV. k. 111. l.
109. Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664—1666. (ford. Karácson Imre) II. k. Bp. 1908. közli ANTAL KÁROLY I.m. 104. l.
110. NmL IV/A/7/b Dic. 81. 22. sz. (1693) Hollókő. Az anyakönyvi adatokra bővebben PÁLMÁNY I.m. (megjelenés alatt)
111. REISZIG I.m. 53. l.
112. SCHNEIDER MIKLÓS: A török után — Az 1715. évi országos összeírás adatai a mai Nógrád megye községeiről Salgótarján, 1973. 22. l.
113. NmL IV/A/7/b Dic. 81. 115. sz. (1723) Hollókő.
114. OL E 156 U et C Fasc. 9. N. 60. (1719. május 1.)
115. NmL IV/A/7/a. Nógrád megye 1728. évi országos 81. Observationes locorum curialium. Processus Szécsénlensis — Hollókő.
116. SCHNEIDER MIKLÓS: Dézsma és robot — A jobbágylakosság helyzete a XVIII. sz. végén a mai Nógrád megye területén Salgótarján, 1971. 25. l.
117. NmL II/A/7/b Perceptoralla — Rationes (1689) és uo. Dic. 81. 6. sz. (1686). Az újratelepülés évének meghatározásához döntő, hogy Buják pecsétjét (Sigillum pagi Bujakiensis) 1691-ben vették. vő. Dercsényi Dezső — Genthon István: Nógrád megye emlékei Bp. 1954. 304. l.
118. IVÁNYI EMMÁ: Az Eszterházy család zólyomi ágának levéltára — Repertórium MOL Bp. 1963. 20. l.
119. NmL IV/A/7/b Dic. 81. 22. sz. (1698)
120. OL E 158 Conscriptio portarum Com. Neograd. (1647)
121. NmL IV/A/13 Fiscalia Fasc. III. M^o 2. (Losonc, 1698. március 18.) Itt köszönjük meg Hausel Sándornak, hogy e forrásra felhívta a figyelmünket.
122. OL UC 94:1 (1711)

IV. fejezet Összegzés

1. Ez a fejezet a *Discussiones Neogradienses* 1. kötetében (Magyarország társadalma a török klízára idején — szerk. SZVICSEK Ferenc, Salgótarján, 1984. 90—96. l. hasonló címmel megjelent összegzésünk némiképpen átdolgozott változata. A végvári társadalommal BENCSÉDI LÁSZLÓ, NAGY LÁSZLÓ és VÁRKONYI ÁGNES munkásságán kívül — a teljesség igénye nélkül — foglalkozott még RÚZSÁS LAJOS: A dunántúli védelmi vonal és a paraszti-polgári fejlődés a XVI—XVII. században (A MTA Dunántúli Intézete — Értekezések — 1967—1968) Bp. 168.225—254. ZIMÁNYI VERA: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez Századok 1960/1—3. SZÁNTÓ IMRE: A szélnék eresztett végvári katonaság sorsa a Balaton vidékén 1671—1750. (Egri Ped. Főiskola Évkönyve V.): Eger, 1960. MÜLLER VERONIKA: A zalai végek mindennapi problémái a XVII. század első felében (Zalai Gyűjtemény 8.) Zalaegerszeg, 1978. 81—91. *Uő.* Az egerszegi vár a XVII. században (Zalaegerszegi Füzetek II.) Zalaegerszeg, 1976. Munkánk írása közben a *Hadtörténelmi Közlemények* 15. számában több új, a katonaparasztság XVII—XVIII. századi történetét feltáró fontos cikk jelent meg: N. KISS ISTVÁN: Nemes katonák és katonaparasztok a Zrínyiek muraközi uradalmában 1638—1720 HK 1983/3. sz. 339—355., *Uő.* A kuruc hadsereg társadalmi-gazdasági bázisa (1703—1711) HK 1984/4. sz. és HK 1985/3. sz. megjelenés alatt; SZÁNTÓ IMRE: A Zala vármegyei végházak és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII—XVIII. században HK 1984/4. sz. 3—30.; GECSÉNYI LAJOS: Katonák és polgárok a győri végvárbán a XVI—XVIII. században HK 1984/4. sz. 664—686. Ezen kívül a Noszvajon 1982. október 21—22-én tartott első és az 1984. október 18—19-én rendezett második végvár — konferencia valamennyi előadása érintette a témát; Magyarországi végvárak a XVI—XVII. században — Tanulmányok (Studia Agriensia 3. szerk. BODÓ SÁNDOR és SZABÓ JOLÁN) Eger, 1983. illetve „Magyar és török végvárak (1603—1684) (Studia Agriensia 5. szerk. *uő.*) Eger, 1985.
2. Az évente kiadott kalendáriumok közül itt csupán az 1782-es győri kis kalendárlumból idézünk, többszáz lehetőség volna az esemény közismert voltára utalni.
3. TAKÁTS SÁNDOR I.m. 390 és 399—310. A Haditanács rendeletei megtalálhatók OL A 14. Udvari Kancellária, *Insinuata Consilii Bellici* 877—888. sz.
4. B. VÁRKONYI ÁGNES: A Habsburg-abszolútizmus és a magyarországi jobbágyság a XVII—XVIII. század fordulóján Századok 1965) 692—693. *Uő.* Magyarország keresztútjain — Tanulmányok Bp. 1978.
5. NmL IV/A/11/p Processus terminati 1782/2516. sz. Szécsény arányosítási pere
6. NmL IV/A/7/b/1. Dic. 81. 19. sz. (1696) és OL E 158 Porta 81. Com. Neograd. (1696).
7. NmL IV/A/1/a Kgy. jkv. 1698. július 7.

8. SZAKÁLY FERENC: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században (Értekezések a történeti tudományok köréből — új sorozat 49. Bp. 1969. II. sz. mell.
9. N. KISS ISTVÁN i.m. (HK 1983/3. sz. és uo. megj. alatt)
10. OL A 14. Udvari Kancellária Insinuata Consilii Bellici 877—883. sz.; OL P 287 Forgách cs. gácsi lt. Jelzotes ir. Ser. I. Fasc. HH. SZÁNTÓ IMRE i.m. (HK 1984/ 4. sz.)
11. BELITZKY JÁNOS (1977) 55. l.

Grenzfestungen im Komitat Nógrád zur Zeit der Heraustreibung der Türken und der Neuansiedlung (1663—1703)

Das Komitat Nógrád lag während mehr als 140 Jahre im Gebiet der ständigen Kriege der türkischen Eroberer und der ungarischen Verteidiger. Während dieser Zeit auschte die Mehrheit der dortigen Festungen ihre Herren mehrmals. In 1663 ist es den Türken gelungen eine der wichtigsten Grenzfestungen, Érsekújvár (Neuhäusel, Nové Zamky) zu erobern, so konnten sich die vernachlässigten, hilflos gelassenen Süd-Nógráder Burgen nicht länger verteidigen. Die Türken in der Grenzfestungen von Nógrád, Szécsény, Buják, Hollókő und die Ungarn in Fülek (Filek, Fil'akovo), Kékkő (Blauenstein, Modry Kameň), Divény (Diwen, Diviň), Gács (Gaatsch, Halič) standen sich während 20 Jahre feindlich gegenüber. Die Geschichte dieser Periode ist ziemlich unbekannt, nicht einmal die authentischen Ereignisse der Heraustreibung der Türken aus den Nógráder Festungen ist ausgeforscht geworden.

Im ersten Kapitel ruft der Verfasser die Geschichte der Befreiung der wichtigen türkischen Grenzfestung, Szécsény und kleinen Nachbarburgen — Buják und Hollókő — wach. Die Belagerung von Szécsény war der letzte Triumph des polnischen Königs, Johann Sobieski im Laufe der sieghaften Feldzuges am 10-en November des Jahres 1683.

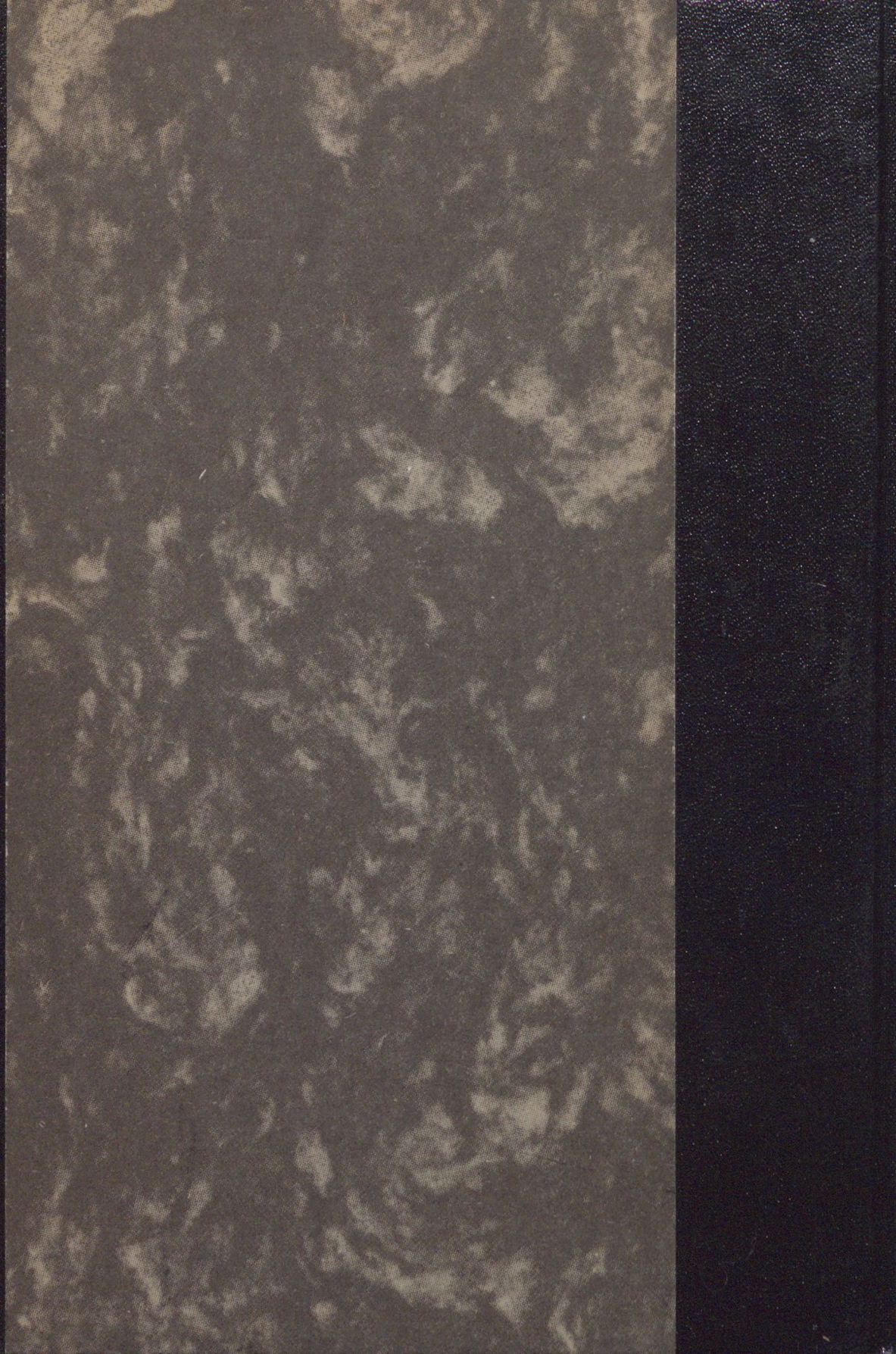
Vielfarbige Gesellschaft und lebhafte Wirtschaft charakterisierten das Leben der ungarischen Grenzfestungen. Ihre Bevölkerung kann in drei Gruppen — Stände — eingereiht werden: der Adelstand, der Stand der Soldaten und die Gemeinen (die Armen). Das Verhältniss zwischen den Besitzeradeln bzw. ihren Selbstverwaltungsorganen, das heisst die drei Komitate (Pest—Pilis—Solt, Heves-Külső Szolnok, Nógrád) und den Offizierstand und der Mannschaft der königlichen Grenzfestungen involvierten scharfe Gegensätze in Fragen der Kompetenz der Justiz und des Steuerwesens.

Die Einkommenquellen der Soldaten ist eine der wichtigsten Fragen des Essays. Der Verfasser zertifiziert mit zahlreichen, nur in Familien- und Komitatsarchiven zu findbaren Dokumenten, dass die Soldaten ihre immer rückständige Besoldung mit fortlaufender landwirtschaftlicher Arbeit ergänzten. In den ersten Jahrzehnten des 17. Jh. teilten die Hauptkapitäne der ungarischen Grenzfestungen nicht nur für sich selbst und für ihre Offiziere, sondern auch für jeden Husar und Heiduck Wiesen- und Ackerboden-Parzellen aus. In den mit einem Marktflecken zusammengebauten Grenzfestungen wurden Jahrmärkte gehalten und in Fülek, Szécsény, Balassagyarmat, Kékkő, Divény und Gács mehrere Zünfte gegründet.

Das dritte Kapitel erörtert die Neuansiedlung der zerstörten Grenzfestungen Szécsény, Balassagyarmat, Nógrád, Hollókő und Buják. Die neu erschlossenen Ansied-

lunbsbriefe, Urbaria und Konskriptionen dokumentieren die überraschende Entwicklung, dass die Bevölkerung der ehemaligen Grenzfestungen noch jahrzehntelang nach der Neuansiedlung die meisten Vorrechte und Begünstigungen der Soldaten beibehielt. Die adeligen und unadeligen Ansiedler mussten nach ihren inneren Hausgründen, Wiesen, Ackerboden und Gärten keine Fronarbeit leisten, nur — wie die früheren Soldaten — „Tag und Nacht wachen“ und für ihre Gutsherren — die Grundherren und Kapitäne der mehr oder minder zerstörten Festungen blieben — Briefe zustellen. Als in 1703 der von Ferenc Rákóczi geführte Freiheitskampf ausbrach, die militärische Funktion der ehemaligen Grenzfestungen wieder auflebte, weil die loyalen Gutsherren — vor allem Graf István Koháry — ein letztes Mal die Bevölkerung der Burgen unter Waffen riefen.

80- Ft

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS